

Bence Erika

Virtuális irodalomtörténet

iskolakultúra

VIRTUÁLIS IRODALOMTÖRTÉNET

Bence Erika

Iskolakultúra-könyvek 49.

Sorozatszerkesztő

GÉCZI JÁNOS

VIRTUÁLIS IRODALOMTÖRTÉNET

Bence Erika

iskolakultúra

Iskolakultúra, Veszprém, 2015

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

RECENZENSEK

Dr. Csányi Erzsébet (Újvidéki Egyetem)
Dr. Tapodi Zsuzsanna (Sapientia EMTE)
Dr. Thomka Beáta (Pécsi Tudományegyetem)
Dr. Toldi Éva (Újvidéki Egyetem)

DOI: 10.17717/IQKONYV.BENCE.2015

ISBN 978 963 693 581 8
ISSN 1586-202X

© Bence Erika, 2015
© Iskolakultúra, 2015

Kiadja a Gondolat Kiadó

A kiadásért felel Bácskai István
Korrektor Buzás Márta
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

www.iskolakultura.hu
www.gondolatkiado.hu

TARTALOM

IRODALMI ÉS KÖZÉLETI REFERENCIÁK

A BÁNK BÁN ÉS A MIC BÁN-MONDA KÉRDÉSE	9
A MAGYAR TÖRTÉNELEM IDEGEN KULTÚRTÉRBEN Kisfaludy Károly <i>Tihamér</i> (1825) című regényének referenciális vonatkozásai	21
IRODALMI ÉS KÖZÉLETI REFERENCIÁK MIKSZÁTH KÁLMÁN PRÓZAÍRÁSÁBAN	33
A BÁCSKA-ÉLMÉNY VÁLTOZATAI ÉS MOTÍVUMAI PAPP DÁNIEL <i>TÜNDÉRLAK MAGYARHONBAN</i> CÍMŰ NOVELLÁSKÖTETÉBEN	45
A MAGYAR TÖRTÉNELMI ELBESZÉLÉS KEZDETEI BÁNÁTBAN Baloghy Imre (Neutrális): <i>A paplak históriája</i>	54
HERCZEG FERENC ÉS A TÖRTÉNELMI REGÉNYHAGYOMÁNY A „jókaizás” jelensége Herczeg Ferenc életművében	68
A NEVELÉS ÉS A FEGYELMEZÉS CSÖDJE Kosztolányi Dezső: <i>Aranyárkány</i>	75

A REFERENCIÁLIS OLVASÁS LEHETŐSÉGEI

MŰFAJ(TÍPUS)-KONSTRUÁLÓ FOGALMAK A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN	91
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ TEMATIZÁCIÓJA AZ 1930-AS ÉVEK VAJDASÁGI MAGYAR IRODALMÁBAN	102
ÁTSZÁLLÁSOK A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN	113
A MULTIKULTURALITÁS ÉS A TÖBBNYELVŰSÉG BALKÁNI MÍTOSZAI	120

IZSAKHÁR ÚTJA	
A bibliai történet jelentései Gion Nándor prózaírásában	133
A LIMES JELENTÉSEI JUNG KÁROLY KÖLTÉSZETÉBEN	141
A BARBÁR LEGENDÁJÁNAK TEMATIZÁCIÓJA BALÁZS ATTILA KINEK ÉSZAK, KINEK DÉL CÍMŰ REGÉNYÉBEN	148
A REFERENCIÁLIS OLVASÁS LEHETŐSÉGEI	155
VIRTUÁLIS IRODALOMTÖRTÉNET – VERSEK TÜKRE Fenyvesi Ottó: <i>Halott vajdaságokat olvasva</i>	167
ÜNNEP(EK) ÚJVIDÉKEN	175
A FIBONACCI-SOR AZ IRODALOMBAN Kontra Ferenc: <i>Angyalok regénye</i>	183

IRODALMI ÉS KÖZÉLETI REFERENCIÁK

A BÁNK BÁN ÉS A MIC BÁN-MONDA KÉRDÉSE

SIMON BÁN ALAKJÁNAK TÖRTÉNETI FORRÁSAI ÉS KUTATÁSA

A Simon bán–Mic bán¹ analógiára, azaz a bojóthi Mortundorfok Simon és a monda-beli Mic bán azonosságára maga Katona József hivatkozik a *Bánk bán* 1819-es változatához írt *Jegyzésében*: „Azután akadt egy Iromány is előmbe, mellyben az van, hogy *Michael* és *Simeon Micz-bán* Spanyol Testvéreknek volt egy világszerzte híres szépségű Húgok, kit *Benedictus*-(Bánk-)bán, *Konrád* Grófnak a' fia vett el” (Bbán Krk., 1983. 155–156). A forráskutatások (Pór 1890; Tolnai 1918; Badics 1925; Waldapfel 1931) feltárták, hogy ez az „Iromány” Kézai Simon *Gesta Hungarorumának* *Appendixe* (1282–1283) volt, illetve lehetett. 1782²-ben jelent meg nyomtatásban Bécsben, majd ugyanebben az évben Budán is Horányi Elek kiadásában.

A Kézai-gesta, a korábbiól már ismert Thuróczy-krónika³, Katona István *Historica critica regnum Hungariae*⁴ (1779–1817) című forrásgyűjteménye, valamint a – *Bánk bán* első változata elkészültének évében, 1815-ben Lipcsében megjelent, a második változat létrehozása idején már forrásként alkalmazott – *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen I–II.*⁵, Ignacius Aurelius Fessler [Fessler Ignác Aurél] műve vonatkozó utalásai alapján gondolja azonosnak – az idézett forráskutatások szerint: tévesen – Katona a bojóti Simon bánt a Mic bán-történet Simonjával. Tolnai Vilmos szerint ennek alapja az lehetett, hogy Kézai Simon „spanyolnak mondja a testvéreket” (Tolnai 1918. 5) *Gestájában*: „Comites Simon, et Michael Hispani” (Kézai App. 16. §), ugyanakkor Fessler „der Spanier Graf Simon”-ként (Fessler 1833. II. 840) nevezi meg a Mic bán-történet Simonját. Ez a magyarázata annak is, hogy a *Bánk bán* első fogalmazásában Simon és Mikhál bán nem – az ak-

¹ A név írásmódja a korszak helyesírási normáitól függően változó: Mitz bán, Micz bán, Micz-bán, Micbán, Mic bán, Simon Micbán etc. alakban fordul elő. Saját szövegemben a 20. század második felében gyakorlattá vált Mic bán írásmódot alkalmazom, kivéve a régi, vagy idegen nyelvű szövegekre történő hivatkozásokban és az ezekből vett idézetekben, ahol meghagytam az eredeti írásmódot.

² A *Bánk bán* 1983-ban, Orosz László gondozásában napvilágot látott kritikai kiadása szerint Bécsben 1781-ben, Budán pedig a következő évben jelent meg Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a: mindkettő Horányi Elek kiadásában. M. Simonis de Keza *Chronicon Haungaricum*. Excitat Alexius Horányi. 2. editio. Budaë, 1782.

³ *Chronicon Hungarorum*, Augsburg, 1488. Katona József a Thuróczy-krónika Schwandtner *Scriptores rerum Hungaricarum*ában megjelent kiadására (Schwandtner, J. G. [1765]). *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Cura et studio J. G. Schwandtneri. I–III. (Wien) hivatkozik az első változat V. felvonásának egyik jegyzetében (Bbán Krk., 1983. 135).

⁴ Katona, Stephanus (1779–1817). *Historia critica regum Hungariae*. T. I–XLII. Pest at al.

⁵ Fessler, I. A. (1815). *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen I–II*. Leipzig: Joh. Friedr. Gleditsch

kor még Ádelájd néven szereplő – Melinda testvérbátyjai, sőt, a Mic bán-epizód is teljes egészében hiányzik a drámából. Tolnai szerint a dolog igazi paradoxona az, hogy maga Fessler egyszer sem tárgyalja egyként a két Simon bán történetét. A kritikai kiadásban ugyanakkor van utalás arra vonatkozóan, hogy Fessler szövegében „találhatott alapot Katona” az azonosításhoz (Bbán Krk. 1983. 435).

A Jegyzésben említett „Iromány” egyes forráskutatók (Pór 1890; Badics 1825; Waldapfel, 1831) szerint lehetett II. András 1221-ben kelt adománylevele is, amelyben egy bizonyos „Korláth fia Benedek vajda feleségének, a spanyol származású Tota asszonynak elkobzott birtokait adja vissza” (Bbán Krk. 1983. 431). Katona teljes mértékben azonosnak véli a Benedictus/Benedek néven nevezett Korláth/Konrád fiát Bánkkal, miként Tota asszonyt Melinda alakjában formázza meg; az összevető vizsgálatok arra mutatnak, hogy Katona nem az adománylevél (még ha ismerhette is Horváth István révén, aki a Nemzeti Múzeum őre volt, s felhívhatta figyelmét az ott őrzött másolatra), hanem a Kézai-krónikában talált adatok alapján gondolta érvényesnek ezeket a személyi megfeleléseket. Természetesen a történeti kutatások e kérdésben is eltérő eredményre jutottak: az adománylevélben említett Tota asszony férje, Benedictus Dux nem azonos Bánk bánnal: Érdujhelyi Menyhért (Érdujhelyi, 1893: 34–41) szerint arról a Benedek hercegről van szó, aki Halics kormányzója volt a XIII. század vonatkozó évtizedében. „Az 1221-i oklevél is szól arról, hogy Tota Constantia királynéval jött Magyarországra, s feleségül ment Korláth [!] fia Benedek herceghez. Szépségét azonban az oklevél szövege nem említi. A Katonától kiemelt valamennyi adat együtt van viszont Kézai *Krónikájának* *Appendixében*, s Benedictust ott nem Korláth, hanem Katona szövegének megfelelően Konrád fia. Már ez is valószínűsíti, hogy ezt olvasta Katona, ezt nevezte Jegyzésében a kérdéses »Iromány«-nak” (Bbán Krk. 1983. 432).

A *Bánk bán* kritikai kiadása ugyancsak körüljárja a Simon bán–Mic bán-azonosság kérdését azzal, hogy nemcsak a Gertrudis királyné elleni összeesküvésben részes Simon (Bánk bán feleségének testvére), illetve a Mic bán-történet Simonjának egy és ugyanazon személy voltát, de a Spanyolországból bevándorolt Murtondorfok nemzetségbeli Simon velük való azonosságát is vitatja. A feltárt források alapján arra következtethetünk, hogy Katona három 13. században élt valós személyből „gyúrta egygyé” a drámabeli Simon alakját. Az egyik a Murtondorfok [Mertinsdorff⁶, Mortundorff⁷] nemzetségből származó és Spanyolországból menekült Simon (vagy két/több Simon) alakja. A forráskutatások a Kézai-krónika függelékének következő részletét emelik ki:

„Comites Simon, et Michaël Hispani. Comitum vero Simonis, et fratres eius Michaëlis generatio, qui Mertinsdorffarii nominatur, filia Regis Aragonie, que uxor erat Regis Emrici [...] in Hungarian pomposissime introiuit [...] Quia vero generatio saepedicta [olv. Supradicta] in regno Ispanie plura Castra possidet, vnum tamen ex illis existit capitale, quod Bojot nominatur. Vnde praeferati Comites [...] primum descensum circa Nergedseg [= Nyergesújfalu Esztergom megyében] Bojot vocauerunt [ma Bojót

⁶ Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában szerepel.

⁷ A Thuróczy-krónikában fordul elő a névnek ez az alakja.

u. ott]. Generatio quoque eorundem in Scuto Aquilam ferre solet, quam alii Milites, Comites in Hispania deferre non praesumunt. [...] Adduxerat etiam Regina Constantia cum ea Sororem Comitis Simonis [...] nomine Totam tam formosam, et pulcherrimam, quod eo tempore vix in Mundo sibil similis haberetur. Cui quidem virgini in maritum Benedictus Dux Conradi filius, cum villa Mertinsdorff, pro dotibus ex parte Emerici Regis, et Reginae Constantia est coninctus” (Tolnai 1918. 6.; Bbán Krk 1983. 434–435)⁸.

A kritikai kiadás idézett történetiforrás-elemzésében a Thuróczy-krónika vonatkozó kitételei alapján az a megállapítás nyer érvényt, hogy az a Simon bán, aki részt vesz a Gertrudis királyné elleni merényletben [s aki a drámában Mikhál öccse, s annak a Melindának a bátyja, aki a forráskutatás alapján mégsem lehet azonos Benedictus herceg Tota nevű feleségével, miként Benedictus Dux sem Bánkkal] nem lehet azonos a spanyolországi „beköltözött” Simonnal sem, sem azzal a Simonnal, akinek a bátyja Michaël volt. A Constantia királynéval érkezett Simon testvérét ugyanis Bertramnak hívták, „a Simon és Mihály testvérpár már a következő nemzedék lehet: [Katona] a Bánk bánban szereplő testvéreket a beköltözöttekkel veszi azonosnak” (Bbán Krk. 1983. 434). Ők viszont még nem voltak Magyarországon a merénylet idején, csak később, András király fiának, IV. Bélának az uralkodása alatt érkeztek. Ugyanakkor: ha figyelmen kívül hagyjuk Érdúj helyi Menyhért véleményét, aki kizárja, hogy Benedictus Dux azonos lenne Bánkkal, s úgy véljük, miként Thuróczy, illetve Katona József, hogy a király 1221-es adománylevelében emlegetett férji hűtlenség (király elleni összeesküvés) a királyné elleni merényletet jelenti, akkor viszont a dráma Melindára vonatkozó részletének nincs történelmi hitele – az adománylevél ugyanis egyértelműsíti, hogy Tota asszonynak a férji esküszegés következtében sem lett semmilyen testi bántódása, sőt elkobzott vagyónát is – a

⁸ Szabó Károly fordításában: „Simon gróf és testvére Mihály nemzetsége pedig kiket Martinsdorfferek-nek hívnak, harmadik Béla király fia Imre király idejében Constantia királynéval, az arragoniai király leányával, ki Imre király felesége vala, jött be Magyarországra magokkal becsületes vitézeket és igen díszes kíséretet hozván. Mivel ugyanis nemzetségek bizonyos nagy gróffal igazságos és bizony okokért folytonosan harczolt, végre azon gróf ellen, mint mondják, sereget gyűjtve hadakozott, mikor az említett nagy gróft Simon, t. i. Simon és Mihály gróf atyja, és nagybátyja Bertram elfogván megölte. Miért is Simon és Bertram ellenségeskedést vonván magokra, az említett királynéval mindjárt bejönnek Magyarországra. Kiknek nemes voltukat tapasztalván Imre király, örömmel fogadá őket s széles és bő hűbéri jószágokkal adományozá meg Magyarország különböző részeiben. Mivel pedig az emlegetett nemzetség Spanyolországban több várat bír, melyekben azonban egy Bojót nevű a fő: azért is az említett grófok és elődeik legelső szállásukat Nyergedszeg körül Bojótnak nevezték. Nemzetségek sast szokott pajzsán viselni, mellyet más vitézek és grófok Spanyolországban hordani nem bátorkodnak, még pedig azért, mert a tunisi szultán seregét, melly Majorika és Minorika szigetét hajókkal és hajós sereggel megszállva elfoglalta volt, az arragoniai király többi vitézei nem bírván, mint mondják, az ő nemzetségek verte ki. A honnan a király és a vitézek községének végzéséből határozva lön, hogy előbbi czimeröket, melly irott alak nélkül tiszta vörös vala, sassal cseréljék föl. Elhozta volt Constantia királyné magával Simon és Bertram gróf Tata nevezetű hugát is, olly szép és gyönyörű leányt, hogy azon időben a világon hozzá hasonlót alig tartanak vala. Melly leány Benedek herczeggel, Konrád fiával, kelt egybe, Martinsdorf faluval együtt más jegyajándékokat is kapván Imre király és Constantia királyné részéről” (Kézai é. n., Függelék, 16. §).

királynéhez [II. Andres második feleségéhez] való rendíthetetlen hűsége jutalmául – maga II. András adja vissza – megtiltva még az „ellene esetleg felmerülő” (Uo., 432) gyalázkodásokat is.

Feltételezhetjük, hogy a merényletben részes Simon testvérét nem Mihaelnek hívták, hanem Bertramnak. Joggal hihetjük azonban – s ebben II. Andrásnak egy másik, 1228-ban kelt, Simon vagyonának elkobzásáról szóló oklevele erősít meg bennünket –, hogy egy Simon bán, akinek Mihaelis volt a testvére, mégis részt vett a Gertrudis elleni merényletben, arra azonban nincs adat, hogy lett volna Tota nevű húguk. Valószínűbbnek tűnik, hogy a merényletben részes főurak csoportjában több Simon bán is volt. A történeti források és a történeti forráskutatások sem szolgálnak ugyanakkor semmilyen bizonyítható adattal arra vonatkozóan, hogy Benedictus/Bánk feleségét bármilyen – a királyné megöletését kiváltó – erkölcstelen merénylet érte volna, vagy, hogy a királyné bármelyik öccse eltervezte házasságtörés közvetlen kiváltó oka lett volna Gertrudis megöletésének. Meggyőződésem szerint ezek az összefonódások a történetírás mindenkori – de különösen a középkori krónikairásra érvényes – „fikcionális természeté”-ből következnek (White 1997).

Két dolgot azonban biztosan tudunk: II. András első feleségét, Merániai Gert-rúdot [németül: Gertrud von Andechs-Meran] 1213. szeptember 28-án a pilisi erdőben megölték, s hogy ebben a merényletben legalább egy Simon bán, akinek Michaelis nevű testvére volt, részt vett. Azt viszont Tolnai Vilmos meggyőződéssel és bizonyosnak tekinthető források alapján állítja idézett, 1918-as forrástanulmányában, hogy ez a Simon bán semmiképp sem lehet azonos Mic bánnal, s hogy ez az elem (a Mic bán-történet elbeszélése az I. felvonás első jelenetében) Fessler történeti munkájának hatására került Katona József *Bánk bán* című drámájába. Erre vonatkozóan a következő (forrás)adatokat emeli ki: Katona a dráma első változatát 1815. július 30-án fejezte be, Fessler történeti munkájának két kötete – kiadójának jogutódja⁹ biztosította az adat pontosságát – 1815. szeptember 30-a és október 10-e között jelent meg, tehát a drámaíró csak a második változat kidolgozásához használta történeti forrásként. Időközben kezébe került a Kézai-krónika („Iromány”) valamely kiadása is – feltehetően az 1782-es budai –, amelyben adatot talált Simon és Mikhál bán spanyol származására vonatkozóan, miként Fessler munkájában Mic bán spanyol gróf mivoltára. A két hivatkozást összevonva alkotta meg – a korábban használt források adataival együtt – a spanyol származású, Constantia királynéval Magyarországra érkezett, a Gertrudis megöletésében részes Simon bán alakját, aki e formában Melinda testvérbátyja és Simon Micbán¹⁰, azaz a mondában szereplő hét ikerfiú apja. A vonatkozó kutatások (Tolnai 1918; Csikós 1993) szerint a drámában szereplő Simon bán nem lehet az a személy, akit Fessler hétgyermekes spanyol grófnak, azaz Simon Micbánnak nevez, mivel a merényletben részes Simon bán – az idézett 1228-as királyi oklevél bizonyítja – javait elkobozták, s ha nem is végezték ki, bizonyára száműzték, bujdosott, sőt nem kizárt, hogy mégis áldozatul esett a később is, így a IV. Béla idejében történt megtorlásoknak. „Miczbán Si-

⁹ Joh. Friedr. Gleditsch jogutódja F. A. Brockhaus.

¹⁰ „Der Spanier Graf Simon, wahrscheinlich Mitzban, durch eine einzige Entbindung seiner Gemahlin Vater von sieben Söhnen” (Fessler 1815: II. 539; Tolnai 1918. 4).

mon 1242-ben hősieskedik a tatárral szemben, neve »Graf Simon«, s fia 1285-ben királyi adományt kap” (Tolnai 1918. 5). Csikós Zsuzsanna (Csikós 1993) szerint nincs történelmi alapja a Simon bán–Mic bán analógiának: a Mic bán-történet egy olyan európai mondatípus változata, amely nemzetségek eredetmondájaként lokalizálódott – de az eredetet Simon comes hét ikerfiának történetével összekapcsoló Bocskai család mondája csak egyike a magyar nyelvterületen létező, s az adott őst megnevező családi legendáknak.

A MIC BÁN-MONDA KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIAI VONATKOZÁSAI

A Mic bán monda több diszciplínát érintő európai kiterjedésű kutatástörténetet jelent: a történet-, a földrajz-, az irodalomtudomány, a folklórkutatás különböző ágazatai foglalkoznak változataival és kérdéseivel; ma antropológiai, szociológiai, pszichológiai vetületei is érdekesek lehetnek, de az orvostudomány álláspontja is értelmezési alappozícióként kezelhető.

A Mic bán történet (vagy Mic bänné mondája) az európai „mondaáramlat” (Heller 1909. 72) összefüggésrendszerében értelmezhető: német, spanyol, francia, lengyel változatai ismertek, de visszavezethető az ókori mitológiai alapú világ-, illetve eredetmagyarázat jelenségeire, illetve a nemzet születéséről szóló eposzi hagyományra (pl. Romulus és Remus legendája). A nyugat-európai és a magyar hagyományban is nemzetségek eredetmondájaként lokalizálódtak változatai, ezek közül legismertebbek a sváb Welf-monda¹¹, magyar nyelvterületen a Bocskai család eredetmondája, miközben számos más európai (és magyar, pl. a Sóvári Soós) nemzetség „tart igényt” – miként Csikós Zsuzsanna fogalmaz tanulmányában (Csikós 1993. 83) – a Mic bán-mondára, mint a család származását igazoló ősmondára. Csikós épp ennek alapján, vagyis a változatképződés, illetve a mesei átalakulás (a népmesekutatás ugyanis legalább három olyan meseváltozatot ismer, amelyben ez a mondai elem érhető tetten) jelensége okán tartja érvénytelennek a Mic bán-mondához történelmi hitelességet kapcsoló interpretációkat (Uo., 79).

Miként az európai irodalomban, a magyarban is számos irodalmi feldolgozása ismert; feltárták első szöveg-előfordulásait. Német, illetve normann területeken a 12. századi írónő, Marie de France *Fraisne* című novelláját tartják kiinduló irodalmi változatképződési mozzanatként (Heller 1909. 70), míg nálunk Szamosközy István,

¹¹ „Altorf grófnéja, Irmentrud házasságtörőnek nevez egy hármast szülő szegény asszonyt, s ezután neki egyszerre tizenkét fia lesz. Közülük egyet megtart, a többi kád-ba rakja, és egy öreganyóra parancsol, hogy fojtassa a gyermekeket patakba. Az öreganyó szembetalálkozik Isembarttal, Irmentrud férjével, és amikor Isembart megkérdezi tőle, mit visz a patak felé, azt hazudja: kutyakölyköket. (A monda szerint a Welfek nemzetsége épp innen nyerte nevét.) Isembartnak gyanúja támad, miszerint az öreganyó nem mond igazat, ezért megnézi a kádat, és leleplezi a hazugságot. A gyermekeket azután a környékbeli gazdag molnárral nevelteti fel, majd hatéves korukban Irmentrud elé vezeti őket. A történet itt is megbocsájtással végződik, s azzal a megállapítással, hogy ez a tizenkét fiú a Welf nemzetség őse” (Csikós 1993. 83).

Bocskai István történetírója 1604-ben tett feljegyzése töltötte volna be ugyanezt a szerepet, ha ismeretlensége miatt nem marad hatástalan mintegy három évszázadon át. Sokkal valószínűbb, hogy a Mic bán-monda irodalmi elterjedésében a protestáns prédikációirodalom volt mérvadó, mindenekelőtt Alvinczi Péter 1622-ben, Károlyi Zsuzsanna fejedelemné temetésén mondott gyászbeszéde, amelyben a Mic bán-történet oktató jellegű betéttörténetként szerepel.

Jelen dolgozatunkban eltekintünk a Mic bán-mondához kapcsolódó rendkívül kiterjedt interdiszciplináris kutatások történetének és eredményeinek feltárásától, ezekből csak azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek interpretációnk tárgya – a Mic bán-történet értelmezése Katona József *Bánk bán* című drámájában – szempontjából fontosak lehetnek.

Miként a kérdés 20. század eleji kutatója, Heller Bernát kiemeli, a Mic bán-történet lényege – „veleje” (Uo., 70) –, hogy „[n]ő házasságtöréssel vádol más nőt, néha parasztasszonyt, néha előkelő nőt, mert ikrei vannak; nemsokára maga is világra hoz, a különböző változatok szerint 2, 3, 7, 9, 12, 13, sőt 365 gyermeket. Magyar irodalmunkban Dugonics két, a Micbán-monda hét, a sajóvölgyi mese kilenc, egy biharmegyei mese tizenkét gyermekről szól” (Uo.). Kilenc évtizeddel később keletkezett, idézett tanulmányában Csikós ehhez a szűzséhez részben születésszatisztikai összefüggéseket, másrészt a népi kultúra fogamzáshoz/születéshez/szüléshez kapcsolódó szokásait, hiedelmeit kapcsolja magyarázatként:

„A folklór-szakirodalom öt mesét rokonít a hét ikerfiúról szóló elbeszéléssel, s ezek mindegyikében ikerellenes népies szemlélet mutatkozik meg. Az ikerellenes szemlélet az ikerszülések ritkaságával, különleges voltával magyarázható. A babona szerint annak az asszonynak születhet egyszerre több gyermeke, aki összenőtt kettős gyümölcsöt vagy kettős sárgájú tojást eszik, mással egy törölközőt használ, vagy akinek gyermekei nem egy apától származnak. Így azután érthető, hogy az ikerszülést igen szégyenletes dolognak tartották és elítélték” (Csikós 1993. 79).

Ugyanő idézi – a Mic bán-történet alapját képező szemlélettel kapcsolatban – Dugonics András *Etelka* című regényének Etelka születésére vonatkozó részleteit, amelyben az ikerszülés ugyancsak erkölcstelen életvitellel összefonódó jelenség: „Eszébe jutottak (a’ Fejedelemnőnek) Árpád’ szavai, melyekkel élt az olytén szeméjek ellen, ki egy hassal két gyerököt pottyantanak. Ezeket ő félre-farlóknak, félre-billentőknek; azaz jámbortalan-életű cinduláknak lönni állította” (Dugonics 1788: 263–264). Az elmesélt történethez Dugonics a későbbi századok közfelfogását minősítő megjegyzést („ez a vélekedés a’ következők Magyaroknál-is fentartott” [Uo.]) fűz, és lábjegyzetben meséli el Alvinczi Péter prédikációjának Mic bán-mondát elbeszélő részletét (Uo.).

A terhességhez és a szüléshez kapcsolódó hiedelmeket Balázs Lajos (Balázs 2012. 96) a népi magzatvédelmi kultúra részének tekinti, s bennük nem a babonás tudáselemeket, hanem a születés előtti élet védelmére kialakított preventív – etikai vonzatokat is felvető – eljárásrendszert lát. A terhes nő viselkedését meghatározó tilalmak rendszerét szellemesen a népi kultúra szellemi „ekográf készülék”-ének nevezi:

„A tudomány, a prenatalis medicina – amely a 60-as évek Amerikájában jött létre –, fogalmazta meg a prenatalis állapot, az intrauterin élet azon lényegét, amit a csikszentdomokosi mágikus műveltség ösztönösen, tapasztalati alapon több évszázada felismert, és hagyományos kultúrájában hiedelemként rögzített. De ez a hiedelemvilág képes volt arra, hogy válaszokat adjon azokra a kérdésekre, amelyeket a magas civilizáció világában a műszerezett és szintén jelekből élő orvosi rendelőkhöz keresünk. [...] A népi műveltség ráérezéseivel, tapasztalatával »felfedezte« azt, amit a prenatalis medicina a 20. század második felében fedezett fel: hogy az anya és magzata között, hogy a magzat és környezete között organikus kapcsolat létezik, működik és ebben az anya a mediátor. Ennek a felismerésnek az alapján a két műveltség más-más szemszögből közelítette meg a prenatalis állapotot: az orvostudomány, a pszichológia a pozitív stimulációt követi: a zenehallgatás, meditáció, az anya hangjának benefikus hatásáról hallok, olvasok. A népi prenatalis kultúra pedig a rossz prevenciójára összpontosít. Ezt részben azzal magyarázom, hogy a paraszti kultúrának évszázadok óta kiforrott embereszménye van, amit egész szellemiségével védelmez. A parasztasszony nem tudott tételes elméleti ok és okozati összefüggéseket megfogalmazni, de a kihordás ideje alatt a tiltások, intelmek rendszere szerint volt köteles élni, és élt” (Uo., 96).

Ez a fajta viselkedéskultúra „kialakította a felelős anya lelkivilágát” (Uo., 97). A 13. században a terhes nőnek társadalmi helyzetétől függetlenül – akár főúri feleség, akár parasztasszony volt – nem állt rendelkezésére e preventív tudás-/hiedelem-/tilalomvilág tapasztalatain kívül más eljárás mód, amellyel a szép és egészséges gyermek születését biztosíthatta volna; e tiltásokon alapuló erkölcsi rend szerint kellett élnie. A nem egészséges, nem szép vagy rendellenes utódok (pl. ikrek) világrahozatala ennek az etikai kódexnek a megsértésével volt összefüggésbe hozható. Miből bánná a preventív erkölcsi viselkedéskultúra több tilalmát is megszegte, amikor csúnyán beszélt, koldusasszonyt utasított el (egyenes változatok szerint az elveszejtésére szólított fel!) és vádolt meg erkölcstelenséggel: „Csúnyát a terhes ne beszéljen, me a se jó a gyermekekre nézve” (Uo., 93).

Orvosi szempontból ma is kockázatos lehet, a korai századokban pedig mind a szülő nő, mind a gyermekek szempontjából tragikus következményekkel járhatott az ikerszülés – közvetetten (az anya halála miatt) az egész család (nemzetség) fennmaradását veszélyeztethette. Nem célom túlbecsülni a (népi) kultúra tapasztalaton alapuló östudását, de – miként azt Balázs Lajos is hangsúlyozza idézett tanulmányában – a mai orvostudományban kockázati tényezőként ismert jelenségek ismerete, természetszerűleg más nyelven – hiedelmekbe kódoltan –, de ott van a népi magzatvédelmi kultúrában is: „Tartózkodjunk [...] a kutya, macska érintésétől, mert ürülékükben, valamint a nyers húsból előfordulhat egy citoplazma nevű élősködő, mely súlyosan károsítja a magzatot” (Fenwick 1993. 13); Balázs gyűjtésében: „ne végy az öledbe kutyát, macskát, ne rúgj beléjük, mert szőrös lesz a gyermeked” (Balázs 2012. 94–95). A néprajzkutató arra is kitér, hogy a tilalom megszegésének eseteit, a kivételeket a közösség (akár két generáción át is) megjegyzi, stigmatizálja, ami ezáltal viselkedéskultúrájának tapasztalati tudásalapjaként rögzül, hagyományozódik. A nemi erkölcs megsértése – a jelölt századok etikai szemlélete érvényében – minden más tekintetben is veszélyezteti a nemzetség létét, főbenjáró bűn; az ikerterhesség e felfokozott védelmi rendben mindenkor következményként

szerepel. Fontos mozzanat, hogy ez a gondolkodás nem ismeri a valószínűséget, a lehetőségek esélyeinek százalékszámítását, hanem mindenkor közvetlen következményekkel számol; aki megszegi a szabályokat, bűnhődik – a nő, aki több férfival hál, ikergyermeket hoz a világra. Az orvostudomány mai álláspontja szerint a két apától származó ikergyermek születésének esélye egy az egymilliárdhoz – de lehetséges. (A világhálón követhető adatok szerint a dokumentált – és ma DNS-vizsgálatokkal igazolható – esetek mindegyikében jelenvaló tényező, hogy az asszony 48 órán belül létesített két férfival szexuális kapcsolatot.)

A mitikus tudás más vonatkozásban is felmerül a mondatípussal kapcsolatban. Heller Bernát hívja fel a figyelmet arra, hogy a természeti népeknél még az újkorban is létező hiedelem szerint „az egyen felüli gyermekek” (Heller 1909. 73) gonosz szellemtől valók vagy emberfölötti lényektől származnak; a transzcendenssel (Heller szóhasználatában: istenivel) való állandó érintkezés pedig veszélyes a vele egy közösségben élőkre. E néphit értelmében a második gyermeket vagy mindkettőt, esetenként az anyát is megölték. Az európai kultúrában elterjedt Mic bán-típusú monda annak az ősi tudásnak a nyomait őrzi, hogy az európai népek előtörténete is ismeri az ikergyermek megölésének tettét, de „a mondafaj akkor keletkezett, mikor a népézés már föllázadt az ikergyilkosság ellen” (Uo.). Heller szerint ezt a mondatípust az Iphigenia-monda, illetve az Izsák fölládozásáról szóló bibliai történet vonzatkörében kell értelmeznünk, azt a tudást közvetíti, amely megfellebbezi, illetve kizárja azt a hitet, miszerint „az istenség a gyermeket kívánja áldozatul” (Uo.).

A BÁNK BÁN TRANSCENDENS TERE

Idegének az éjszakában (Mihál- és Simon-kommentárok) című tanulmányában Orbán László (Orbán 2004. 97) megállapítja, hogy a filológiai kutatásokon túl a *Bánk bán*-értelmezések nem szentelnek nagy teret a „kínosan elhibázott beszűrsnek érzett” (Uo.) Mic bán-epizódnak. Valóság az általa idézett Waldapfel József megállapításai is, miszerint a kritika „a bojóti Simonnal azonosított Mic bán hetes ikreiről szóló hagyományt [...] hibáztatták meseszerűsége miatt is, elbeszélésének a figyelmet a dráma kezdetén lekötő, a tulajdonképpeni cselekmény megindulását késleltető terjedelmessége miatt is; ez a drámának az a része, amelynek elhagyásában rendezői is leginkább egyetértettek” (Waldapfel é. n., 116; Orbán 2004. 97). Heller Bernát „episodikus” résznek tartja a drámában, amelynek jelentése az a Mihálnak szánt üzenet, hogy „mint éled föl a Bojóthi Mortundorfok nemzetsége” (Heller 1909. 68). Tolnai Vilmos, aki a Mic bán-történet elbeszélését a – fentebb tárgyalt – Fessler-hatásnak tartja, úgy véli, a történeti munkából – a korabeli szerzőségi feltételek mellett nem szokatlan eljárással – átmásolt epizód a dráma kontextusában ironiával telítődik, „épp akkor nyújt új reményt a száműzötteknek, épp akkor biztatja családjuk kiveszni induló ősi fáját új sarjakkal, mikor a következő órában, szinte derült égből sújt rá a csapás” (Tolnai 1918. 3). Ennek a tragikus ironiára épülő értésnek van számunkra egy olyan utalása, amelynek nyomán elindulva – ha nem is adhatunk kizárólagos választ a Mic bán-epizód drámabeli jelentéseire – meg-

nyithatunk egy új értelmezési szintet, Orbán László metaforájával élve, „rejtektajtót”.¹² A jelölt utalás a végzetszerűség, a fátum hatalmának jelenlétére vonatkozik a drámában. A fatálisnak ez a jelenléte egyrészt azzal a tudással áll összefüggésben, amely az előző részben tárgyalt mondatereimtől öshitnek is a lényege – az „egyen felüli gyermekek” kapcsolatban állnak a szellemi/isteni világgal –, másrészt arra vonatkozik, hogy a dráma „földi” cselekménye mellett egy vele együtt ható transzcendens életvilágban is történnek események, melyeknek törvényei nem minden esetben azonosak a reális világ képzeteivel, ugyanakkor vannak szereplők – mint Mikhál –, akik csak ebben a „másik világ”-ban élnek, illetve – mint Simon –, akik mindkettőben mozognak, s értik is mindkettő kódjait, szabályait. Az „idegenek” Orbán László tanulmányában ezért nemcsak Simon és Mikhál bân idegen származására, hanem a reális világgal való különleges kapcsolatuk mibenlétére is utal, noha a tanulmányíró Tzvetan Todorov nyomán (Todorov 2002) nem annyira a transzcendens, mint inkább a fantasztikum előtti „csoda” világaként értelmezi azt a szellemi teret, ahol a hét iker (a Míc bân-történet) elbeszélést nyer:

„A hét iker elbeszélése – ha elhatároljuk a dráma szövegekörnyezetétől – egy családi eredetmítosz, amely azonban a Bánk bân »reális« világába jelen idejű eseményként bekerülve elveszíti azt az időbeli távolságot, ami műfajisága létmódjához hozzátartozik. Simon és Mikhál nem, mint fikciót éli meg, hanem mint a »valóság« egy részét. Ha viszont a jelenkori olvasásmód – rekonstruálva az időbeliséget – »kétségeskedik«, akkor a mitikus és a történelmi kor találkozásánál a fantasztikum megjelenési helyeként és idejeként érzékelheti a hét iker történetét. Ez az epizód felfedheti azt a rejtektajtót, amelyen elhagyhatjuk a Palota »totális metafora«-jába zárt különös, de reális világot, és ha úgy döntünk, átléphetünk a csodás világába” (Orbán 2004. 99).

Akár a fantasztikum világaként értjük, akár a transzcendencia törvényeit érzékeljük a jelenet logikai/vagy logikátlan struktúrájában, a befogadóban először a hetes ikrek születésének „hihetetlensége” vált ki reakciókat. A mai ember tényeken és tudományon alapuló tudása nem fogadja el a hetes ikrek születésének lehetőségét: „[...] nemcsak azért vélhetjük csodának a hét fiút, mert mai ismereteink szerint nem születhetett és maradhatott életben hetes iker a 13. században, hanem – és főképpen – azért, mert egy (görög vagy ószövegségi) isten jelenlétét felfedő beavatkozás történt (»az Istenség adott hetet«). Simon felesége tragikus vétséget követett el, amikor erkölcstelennek nevezte és elkergette a koldusasszonyt, »mert kettős szülöttye« volt” (Uo., 102). Feltehetőleg a 13. század reális világában – ahol a *Bánk bân* cselekménye játszódik – sem volt hihető a hetes ikrek életben maradásának lehetősége, Simon és Mikhál azonban nem kételkednek; Simon mert látta a gyermekeket, Mikhált pedig biztosítja, hogy nem űz „rút tréfá”-t vele. Orbán szerint ezt az isteni jelenlét-érezékelés teszi lehetővé:

¹² „A *Bánk bân* elsötétült, rejtektajtókkal átluggatott »mulató Palotá«-ja nemcsak a dráma rejtélyektől átszőtt cselekményének/beszédének kibontakozásához ad (metaforikus) teret, hanem a drámát megközelítő különböző értelmezések működési helyeként is funkcionálhat” (Orbán 2004. 88).

„Mikhál, amikor elhiszi fivére elbeszélését, akkor a hit mozdulatát teszi meg: »csukott szemmel teljes bizalommal az abszurditás szakadékaiba« veti magát, és hisz a képtelenségben. Ugyanezt a mozdulatot figyelhetjük meg, amit Kierkegaard Ábrahám ősatya, a »hit lovagja« történetében csodál. Az idős Ábrahám az abszurd révén, vagyis a valószínűtlenül, a váratlanon és a kiszámíthatatlanon túl hisz abban, amit az értelem lehetetlennek állít. Vagyis abban, hogy habár ő és Sára is túl idős a gyermeknemzéshez, az mégis megtörténhet, mert Isten megígérte. [...] Mikhál a hét iker abszurd csodájában, ill. a hitben, hogy őket az Istenség adta – akárcsak Izsákot Ábrahámnak – a nemzetsége jövőjét kapta vissza” (Kierkegaard 1986. 52; Orbán 2004. 102).

Lehetséges azonban, hogy nem isteni, hanem valamiféle mitikus térbe kerülünk a „hetes ikrek” számának kimondásával. Mi több, igazából nem is hetes ikrekről, csak „egyen felüli gyerekek”-ről, a „létszámfelettség” (Balázs 2012. 332) problematikájáról van szó – a szám e kontextusban valójában lényegtelen: lehet a népköltészeti műfajok túlzás-alakzatáról (pl. a szegény ember gyerekeinek száma is képtelen hasonlattal fejeződik ki: „mint a rosta lika”), de a hetes szám misztikájáról is szó lehet. Pócs Éva (Pócs 2002. 65) és Balázs Lajos (Balázs 2012. 332) egyaránt vizsgálja e jelenség rituális szimbolikáját. A néphit szerint ugyanis léteznek: „kirekesztett élők, kettős lények”, vagyis „státus nélküli élők” (emberből lett démonok): „törvénytelen kapcsolatból, harmadik, hetedik vagy kilencedik gyerekként születtek. Születésük hiedelmeit általában az osztályozatlanság, csoporton-kívülség, időn kívülség, létszámfelettség szimbolikája veszi körül (idetartozik a születésükkel kapcsolatos hármass, hetes, kilences szám)” (Uo.). Pócs Éva szerint a kirekesztettség oka lehet anyai átok, boszorkányság és varázslás vádjá, de státus nélküliek a „kitett gyerekek” is (Pócs 2002. 65). Simon Micbán hét fiának esete közvetlenül vagy közvetett módon, de az idézett mitikus tudás majdnem minden elemével összefügg: születésüket átok, a koldusasszony (ugyancsak ikrek anyja) átka és/vagy isteni büntetés váltotta ki, „létszámfelettiék”/„egyen felüli gyerekek” (akik lehetnek heten), anyjuk a törvénytelen kapcsolat gyanúja miatt („ne hogy / feslettnék ítéltesen” [Bbán Krk. 1983. 163]) tör a létükre, „kitett gyerekek” lesznek, feltételezhetően – még – megkereszteletlenek, tehát a gonosznak hatalma van a néphit szerint felettük. Ebben a folyamatba avatkozik bele Simon Micbán, amikor észrevéve – a monda változataitól függően – a rocskát/bocskát vagy kosarat a banya kezében, megtudva az igazságot, titokban nevelteti a gyerekeket, s felnőttként szándékozik majd visszaadni társadalmi státusukat, ami egyúttal az anya bűne és bűnhődése („keservessen zokog, midőn / az egyjet a’ kezébe vészi” [Uo., 164]) rituális feloldódású végét jelenti majd: „haljon-meg akkor – de örömébe haljon” (Uo.). Orbán László szerint ugyanakkor Simon bán is „beavatkozik az isteni büntetés mechanizmusába” (Orbán 2004. 102), tehát kivívja a gondviselés haragját, s nemcsak maga, hanem az egész bojóti nemzetség ellen. A dráma ezen értésmódja Melinda és Bánk tragédiáját a végzet hatalmával, az isteni eleve elrendeltségbe vetett hit megtagadása miatti büntetéssel hozza összefüggésbe: Simon Micbán felesége vétett az isteni törvények ellen, mert egy archaikusabb (nem keresztény) tudás szerint járt el, amikor a koldusasszonyt, mert „kettős szülöttye volt”, elkergette magától. A bűne elrejtését célzó még nagyobb bűn (saját gyermekei megöletésére kiadott parancsa)

következményei világos összefüggéseket mutatnak. Mic bán pedig azzal vétkezik, hogy maga is egy nem keresztényi jellegű hit felé fordul, amikor maga kíván a sors menetébe avatkozni, nem bízva – ellentétben Ábrahámmal – Isten tetteinek helyénvalóságában. Sőt, a gyermekek elrejtésével, titokban neveltetésével és társadalomba való visszahelyezésüknek a felnőttkorra halasztásával Simon bizonyos szinten a büntető–jutalmazó istenség szerepét ölti magára. A történeteknek ezt a szintjét, a „Gondviselés működését” – Orbán László (Uo.) szerint – egyedül Mikhál érzékeli, Simon csak részben, míg Bánk az összeomlás pillanatában jut el eddig a felismerésig: „Nincs a’ teremtésben vesztes, csak én! / nincs árva más több, csak az én gyermekem!” (Bbán Krk. 1983. 300).

Ha nem fogadjuk el, hogy Katona József azért iktatta a Mic bán-epizódot a *Bánk bán* kidolgozásának második változatába, mert időközben Fesslernél olvasta, hanem tudatos jelentésközlést feltételezünk az eljárásban – s miért ne tennénk, hiszen Katonának jó dramaturgiai érzéke és színpadi tapasztalata volt –, akkor a lehetséges magyarázatokat – legalábbis részben – a transzcendens térben kell keresnünk. Felfoghatjuk úgy, hogy Simon bán a hetes szám szimbolikájával tulajdonképpen nem a jelen történéseire, nem az ikrek számára utal (ők „egyen felül” vannak, tehát lényegileg mindegy, hogy ketten-e vagy heten), hanem a jövőt vizualizálja. Erre vonatkozhat – a recepció által talányosnak ítélt – belépő mondata: „Hm! Hátha mégis úgy lehetne?” (Uo., 161). Vagyis – most, hogy nem is egy utódja van – felvirágozhat mégis magyar földön a bojótí nemzetség. Ezt a víziót festi le Mikhálnak – a Spanyol hazába történő visszatérést kilátásba helyező – gondolataira reflektálva: „...elég ha mint meg annyi jó Magyar / Háznépnek ők lehetnek Törzsöki” (Uo., 163). Ebben a reflexióban az új (erkölcsi) Haza teremtésének ígértét látjuk felfejteni, sőt, egy második, szimbolikus honfoglalás látomását is beleérthetjük. Ehhez szükséges rituális szám a hetes: a hét vezér–hét nemzetség „törzsöki” analógiája okán.

Nehéz lenne csak a mintakövetés eljárását, kizárólag elhibázottságot látni a Mic bán-monda drámabeli szerepében, mert ha az is, zseniális „hiba”. Tudjuk, hogy Simon és Mikhál bán, illetve házuk népe merénylet utáni elveszejtéséről semmilyen adat sem maradt fenn a történeti forrásokban, sem a kollektív emlékezet formáiban – a történelmi emlékezet úgy tartja, hogy Gertrudis megöléséért, illetve pártütésért egyedül Töre fia [Töreffy] Pétert, azaz Petur bánt végezték ki. Tudjuk viszont, hogy a mondatípus magyar változatai eredetmondaként lokalizálódtak: több főúri család származtatta magát Simon Micbán hét ikerfiától; többek között a Bocskaiak is, akiknek köréből fejedelmek, azaz uralkodók kerültek ki. Katona József *Bánk bán* című drámája ugyan az V. felvonással véget ér, de története a Mic bán-mondákban folytatódik, azaz általuk a dráma virtuálisan „továbbolvasható”.

- Badics Ferenc 1925. Adalékok a Bánk bán történelmi forrásaihoz és irodalmához. *Itk*, 35, 1–22.
- Balázs Lajos 2012. *Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából*. Csíkszereda: Pallas–Akadémiai Kiadó.
- Csikós Zsuzsanna 1993. A Mic bán-történet irodalmunkban. (Mese és valóság a Bocskai család eredetmondájában). *Itk*, 97, 1–2., 78–91.
- Dugonics András 1788. *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos-várott, Árpád és Zoltán fejedelmek ideikben*. Pozsony–Kassa: Fűskuti Landerer Mihály betűivel.
- Érdújhelyi Menyhért 1893. *Péter és Bánk összeesküvése*. Újvidék: Hirschenhauser Benő könyvnyomdája.
- Fenwick, Elisabeth 1993. *Kismamák nagykönyve*. Budapest: M-érték Kiadó Kft.
- Fessler, Ignacius Aurelius 1848. *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. 2te Auflage. 2Te Band. Leipzig: Joh. Friedr. Gleditsch.
- Heller Bernát 1909. Magyar mese- és mondaelemek egyetemesebb kapcsolatban. *Ethnographia*. A Magyar Néprajzi Társaság értesítője, 20, 65–130.
- Katona József 1983. *Bánk bán* (Krk.). Sajtó alá rendezte: Orosz László. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kézai Simon 1782. *M. Simonis de Keza Chronicon Hungaricum*. Excitat Alexius Horányi. 2. editio. Budae.
- Kézai Simon é. n. *Kézai Simon Mester Magyar Krónikája*. Ford. Szabó Károly. <http://mek.oszk.hu/02200/02249/02249.htm#14>
- Kierkegaard, Søren 1986. *Félelem és reszketés*. Ford. és a jegyzeteket összeállította: Rác Péter. Budapest: Európa.
- Orbán László 2004. Idegenek az éjszakában. Mikhál- és Simon-kommentárok. In: Debreczeni A. (szerk.) (2004). *Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének Kiadványa: Studia Litteraria, Tomus XLII., 88–110.
- Pócs Éva 2002. *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. Budapest: L' Harmattan.
- Pór Antal 1890. Bánk bán Melindája. *Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcs., nyelv- és tört. tud. szakosztálya kiadványai*. VII. k., 491–507.
- Todorov, Tzvetan 2002. *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Ford. Gelléri Gábor. Budapest: Napvilág.
- Tolnai Vilmos 1918. Katona József és Fessler. *Itk*, 28, 1–13.
- Waldapfel József 1931. A Bánk bán történetéhez. *Itk*, 41, 385–409.
- Waldapfel József é. n. [1942.] *Katona József*. [Budapest:] Franklin Társulat.
- White, Hayden 1997. *A történelem terhe*. Fordította Berényi Gábor et al. Budapest: Osiris.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM IDEGEN KULTÚRTÉRBE

KISFALUDY KÁROLY *TIHAMÉR* (1825) CÍMŰ REGÉNYÉNEK REFERENCIÁLIS VONATKOZÁSAI

DISKURZÍV MŰFAJTÖRTÉNETI TÉRBEN

Kisfaludy Károly *Tihamér*¹ (1825) több szempontból is korszaknyitó alkotás a magyar irodalom alakulástörténetében. A lovagregény mintájára reflektál (pl. Werner lovag alakja teljes egészében megfelel e regények „ritter”-képének), ugyanakkor a XVIII. század végi heroikus (magyar) regény hagyományát is bizonyos fokig átsajátítja. Az első autentikus magyar történelmi regény, noha mind műfaját², mind irodalmi értékét tekintve eltérő vélemények alakultak ki róla; különösen a – magyar regény (újra-)alapítását Jósika Miklós *Abafi* (1836) című regényének megjelenéséhez kapcsoló –, a romantika irodalmát elméleti síkon újraalapítóként legitimálni igyekvő irodalomtörténészek és teoretikusok (Toldy Ferenc, Bajza József; később Heinrich Gusztáv és Szinnyei Ferenci is) utalnak inkább hiányosságaira, mintsem újdonságot hozó és értékalkotó sajátosságaira, míg a 20. század végi irodalomértés (Szajbély 1999. 425) – a közben megképződött több évszázados rálátási távlat lehetőségeiből kifolyólag – inkább ez utóbbi, a magyar irodalom alakulásának aktuális pillanatában új műfaji tendenciákat érvényesítő jelentéseire figyel. Poétikai jelentőségén túl fontos művelődés-, illetve társadalomtörténeti konnotációja is tetten érhető megírásának (1824), megjelentetésének (1825) és későbbi kiadásának (1854) indítékaiban, témájának megválasztásában, illetve műfaji kontextualizáltságában is: a magyar történelem egy fényes korszakának és szereplőinek megjelenítése/utánképzése (apoteózis); felismerhető a nemzet nagyságát reprezentálni szándékozó, hangsúlyozott identitáserősítő funkciója, amely teljes egészében egybeesik a reformkor kibontakozó (nemzeterősítő) szellemi mozgalmainak irányelveivel, nem kevésbé a Kisfaludy által szerkesztett *Auróra* (1822–1837) szépirodalmi zsebkönyv profiljával és szerkesztési elveivel.

Műfajpoétikai szempontból a történelmileg hiteles kerettörténet (Nagy Lajos nápolyi hadjárata) tudatos választásának és megformálásának írói tette miatt fontos

¹ A *Tihamér* régi magyar személynév, amely a szláv *Tihomir* névből származik, jelentése: *csend + béke*. Magyar névként Vörösmarty Mihály és Kisfaludy Károly újította fel. A magyar irodalomtörténet két *Tihamér* című regényt ismer. Az egyik Kisfaludy Károlyé, amelyet a szerző 1824-ben írt, s amely az *Auróra*-ban látott napvilágot 1825-ben (egy metszet kíséretében), a másik Pálffy Jánosé (1804–1857), akinek *Tihamér* című regénye kéziratban maradt fenn, hagyatékában. Kötetben Kisfaludy műve 1854-ben jelent meg Pesten.

² A (kis)regényként, illetve a novellaként való értelmezés dilemmája elsősorban az olvasási stratégiák 19., illetve 20. századi különbözőségéből fakad. Manapság nem valószínű, hogy különösebb értelmezési gondot okozna a vele kapcsolatos műfaji átjárhatóság, nevezetesen, hogy kisregény terjedelmű novellának, illetve elbeszélésnek egyaránt tekinthetjük.

momentum a magyar (történelmi) regény alakulásfolyamatában, hisz ezzel a kerettel a – korszakban epikájában elterjedt sablonos, érzelmes vagy rémromantikus elemeket érvényesítő – lovagtörténet a kontextusos olvasás újdonságával gazdagodott.

„A hajdankor hős vonásin fellengve mulat a buzgó maradék, s a lefolyt idők homályiból világos árnyék gyanánt tűnnek fel a bátrak, kik nemzetök méltóságát érezvén, csillagbetűkkel írák nevöket a századok könyvébe. Kít nem lelkesít első Lajosunk kora? midőn polgári hűség, erő, egyesség, szabadság, szövetkezve törvényes királyi hatalommal, addig nem ért fényre emelék Magyarországot” (Kisfaludy 1907. 272)

– foglalja össze a regény első bekezdésében a történetiségnek ezt a jelentéslehetőségét (az olvasóhoz fordulás invokatív hangsúlyával) az elbeszélő, meghatározva a további jelentések kibontásának irányát. A múlt e korszakának kiválasztásával és a lovagtörténetre való vetítésével nemcsak határozott műfaj-értelmezési instrukciót helyez a befogadó elé, de a Nagy Lajos-kor és az elbeszélés aktuális idejének párhuzamba állításával a jelentésképzés szekunder szintjeit befolyásolja: a történelmi regény egyik fontos műfajteremtő momentumát, a múltra vonatkoztatott „jelen érdekű kérdezés” (Bényei 1999. 441–442) aspektusát mozgósítja, miközben soraiból kiszüremlik a „nemzet méltósága” megcsillogtatásának, illetve „Magyarország fénye” növelésének szándéka egy jól megválasztott, irodalmilag megformált történelmi narratíván keresztül. E munkát úttörő irodalmi vállalkozásként – a nemzeti önidentifikáció folyamatának részeként is értelmezhetjük. Még hozzá olyannak, amelyben ott van a történetírás példával nevelő célzatának a gondolata is. A nagybetűs Haza és az idegen tér (Nápoly) disztingválásának hangsúlyozása a színtérváltás poétikai fordulataként épül a szövegbe:

„Mint a hajós, ki annyi zivatar után kedves hazája partjait kékelteni látja, úgy álla Róza a drága határnál, midőn Tihamér mondá: »Ez a magyar föld!«. Hosszan szívta be a honi levegőt, s egy édes könnyből kifejlett lelkes tekintet Tihamérről a környékre szállott, mely bájosan nyílt meg előtte” (Kisfaludy 1907. 331).

A Kisfaludy-elbeszélésbe betétként illeszkedő Zách-történet a történelmi hitelesítés újabb eszköze, hiszen ezzel a lovagregény egyik főszereplőjének, Rózának (Zách Felicián húga vérbosszú elől Itáliába menekített lányának) az alakja historizálható. Épp ezért nem tartjuk helytállónak a későbbi (elsősorban a 20. század első felében meghatározó) recepció (Heinrich 1907, Szinnyei 1911, Wéber 1959) megállapításait, amely a Kisfaludy-regény (kisregény, terjedelmes novella) történelmi helyszíneiben és eseményeiben csak díszletet és nem a (nemzeti) jelentésadás lehetőségét azonosították. Értelmezésünk szerint keletkezésének aktuális idejében ezek a keret-, kulissza- és betétmozzanatok a történelmi elbeszélés előremutató mozzanataiként hatottak. A Kisfaludy-elbeszélés épp a recepció által kárhoztatott díszletszerűség effektusa révén viszi tovább saját – tudatosan talán nem is vállalt – hagyományát, a késő barokk gálans regény színpadiasságát. „A prózának is a világmodellként szolgáló barokk színház a modellje” (Borbély 2006. 40).

A továbbiakban megkíséreljük a *Tihamér* történelmi forrásainak és referenciáinak feltárásával és elemzésével az elbeszélői reflexiót követni és a kontextusos ol-

vasás stratégiáját érvényesíteni. Remélhetőleg a két évszázados rálátás távlatából értelmezhetővé válik, hogyan működött a történelmi narratíva e változata a magyar irodalom alakulástörténetének adott pillanatában kettős kulturális térben: egyrészt a lovagregény hatása alatt, másrészt az idegen földrajzi és kulturális tér referenciális aspektusai közepette.

FORRÁSOK ÉS REFERENCIÁK³

A *Tihamér* témájának⁴ (Nagy Lajos nápolyi hadjárata eseményeinek) megválasztása önmagában véve is a szerző nagy történelmi jártasságáról tanúskodik, feldolgozása, történelmi tényanyaga pedig a történelmi kútfők ismeretéről.

Két fontos szempont miatt dönthetett Kisfaludy Károly éppen e történelmi esemény feldolgozása mellett: az egyik, hogy igen alkalmasnak mutatkozott arra, hogy olvasói előtt ismét megcsillogtassa „Magyarország fényét”, másrészt a történelmi fabula igen alkalmas irodalmi keretet biztosított alakjainak irodalmi megrajzolásához. A *Tihamér* megjelentetésének évében már – a korabeli magyar lapok és folyóiratokban megfigyelhető – jelenséggé vált a nemzeti történelem dicsőséges eseményei és a nemzet nagyjai iránti fokozott érdeklődés. A Kassán megjelenő *Felső Magyar Országi Minervában*, épp 1825-ben – egy magyar történelmi téma feldolgozása kapcsán – Debreczeni Bárány Ágoston (1798–1849), Dél-Magyarország első történetírója fogalmaz meg Kisfaludyéhoz hasonló lírai sorokat a dicső magyar múlt feltárásának, példái felmutatásának szükségességéről:

„Feledés örök homálya mereng sok pompátlan sírhalmokon, melyek alatt nagy lelkű hősokeket, s nemes honfiakat takarnak a gyászgörgöngyök. Érdemdíjban néma tájak jutnak olykor a Nagyoknak, s a pórítélet az érdemet a fényes ravatalokról szokta mértékelni. De nagy a Nemes behorpadott gyászhalma alatt is, s a virtus, mint a gyémánt durva anyag mellett, dicsőbb fényt villant onnan, hol a külszínű hatalom nem óhajtja azt önnön sugáriból szemfényvesztve alkotni. Égbeötlő kecsét ad ez a bíborfénynek, páros disszel és égi gyönyörrel lobog ki a daróc alól, mint a nap a sötét felhők ölében.”⁵

³ Az itt hivatkozott forráskutatások eredményeit dr. Németh Ferenc egyetemi docens (Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka) bocsátotta rendelkezésemre. Köszönettel tartozom érte.

⁴ *Tihamér* Itáliába indul királya kíséretében a Johanna megbüntetésére irányuló első nápolyi hadjárat idején. Nápolyban megismerkedik az üldözött Zách-család leszármazottjával, Rózával, s kölcsönös szerelem alakul ki közöttük. A leányba ugyanakkor egy német lovag, Werner is szerelmes, aki elrabolja. *Tihamér* üldözőbe veszi a leányrabló Wernert, le is győzi, de nem öli meg, hanem nagylelkűen megkegyelmez életének. A király eljegyzi a fiatal szerelmeseiket, de az ifjú hősi halált hal, mielőtt Rózát oltárhoz vezethette volna. Róza e tragédia után zárdába vonul, Werner lovag pedig remete lesz. E heroikus történet köré szervez Kisfaludy történelmi kulisszákat.

⁵ Debreczeni Bárány Ágoston: *Gúthi Ország Mihály. – Felsőmagyarországi Minerva*, 1825/III. f., 73–76.

Bárány, Melczer Jakab (1782–1836)⁶ és még sokan mások a reformkorban azon fáradoztak, hogy történeti feltáró munkájukkal szerteoszlassák „a feledés örök homályát” nemzeti történelmünk arra érdemesült eseményeiről és szereplőiről. Az ő munkáikra, valamint 18. századi történészek forráskiadványaira támaszkodott Kisfaludy Károly is a *Tihamér* megírása során. Sőt, joggal feltételezhetjük, hogy Kisfaludy regénye – irodalmi jellemzőin túl – a Nagy Lajos korára vonatkozó történelmi kútfők kimerítő, ihletett olvasásának eredménye.

A továbbiakban feltérképezzük azokat a lehetséges – Kisfaludy Károly számára elérhető – forrásokat, amelyekből feltételezésünk szerint történelmi tényanyagot meríthetett. Mindenekelőtt 18. századi gyűjteményes munkákról és szövegkiadásokról van szó, hiszen – mint Hóman Bálint írja – ebben a században történt meg tudományos történetírásunk megalapozása, az első fontos forráskutatások közreadása.⁷ E szempontból említeni kell többek között Heltai Gáspár⁸, Bél Mátyás⁹, Bod Péter¹⁰, Johann Georg Schwandtner¹¹, Pray György¹², Czvittinger Dávid¹³ és Katona István¹⁴ munkáit. Ezek lehettek Kisfaludy lehetséges – a nápolyi hadjáratra vonatkozó – történelmi kútfői is.¹⁵ Különösen Schwandtner¹⁶ vállalkozása valószínűsíthető Kisfaludy forrásaként, mindenekelőtt a Nagy Lajosra vonatkozó tényanyaga miatt. Schwandtner a *Régi magyar írók* tárában krónikákból is közöl – Anony-

⁶ Melczer Jakab: *Egy két dátum I-ső Mátyás nagy fejedelmünk meczenásságáról*. – *Felső Magyar Országi Minerva*, 1825/III. f., 76–78.

⁷ Bővebben erről lásd: Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Székfoglaló, Budapest, 1920; Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. Budapest, 1925; Benda Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja. = *A magyar történettudomány kézikönyve*. Budapest, 1987; Bartoniek Emma: Magyar történeti forráskiadványok. Budapest 1929 = *A magyar történettudomány kézikönyve*. Budapest, 1987, Hasonmás kiadás.

⁸ Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól*. Kolozsvárott, 1575. – 1789. évi győri kiadását Kisfaludy is ismerhette.

⁹ Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae geographico historica*. Viennae, 1735–1742. – Bél Mátyás: *Adparatus ad historiam Hungariae*. Pozsony, 1735–1746.

¹⁰ Bod Péter: *Magyar Athénás*. 1766.

¹¹ Johann Georg Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Viennae, 1746–48. (Háromkötetes magyar történeti forrásgyűjtemény.)

¹² Ötkötetes *Annales regum Hungariae*-ja és háromkötetes posztumusz *Epistolae procerum*-ja érdemel figyelmet.

¹³ Davidis Czvittingeri nob. Hung. Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum atque transylvanorum. *Vitas, scripta elogium et censuras ordine alphabetico exhibens Accedit Bibliotheca Scriptorum qui extant de rebus Hungaricis*. – Francofurti et Lipsie Typis et Sumptibus Jod. Guil. Kohlesii, Univ. Altdorf. Typogr. Anno MDCCXI.

¹⁴ Katona Istvánnak figyelmet érdemel 1779 és 1817 között 42 kötetben megjelentetett *Historica critica regnum Hungariae* című forrásgyűjteménye.

¹⁵ Az újabb források közül említést érdemel Pór Antal Nagy Lajos, Kozics László Nagy Lajos nápolyi hadjárata és Miskolci István Nagy Lajos nápolyi hadjáratai című munkája. A régi források közül az eseményre vonatkozóan érdekes adatokat szolgáltatnak Petrarca „ad familiares” levelei.

¹⁶ Schwandtner munkájának egyik fontos forrása volt: *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici & geographici*, Frankfurt, 1600.

must, Thuróczyt, Kükülleit etc. –, s ezek gazdag történeti tényforrások.¹⁷ A *Scriptores rerum Hungaricarum* IX. fejezete Endre királynak, Lajos öccsének halálát írja le, X. fejezete Lajos király nápolyi hadjáratának eseményeit, XI. fejezete Johanna királynőnek és férjének, Lajosnak menekülését, XII. fejezete Lajos király visszatérését Magyarországra.¹⁸ Ugyancsak forrásul használhatott Kisfaludy a vegyesházi királyok történeti mondái közül is néhányat a korabeli forráskiadások alapján.¹⁹ Különösen Küküllei János (1320–1394) krónikája²⁰ szolgáltathatott potenciálisan sok adatot Kisfaludynak a nápolyi hadjáratról, hiszen Küküllei Nagy Lajos kíséretében személyesen is ott volt Itáliában, a király életrajzírója volt, ami krónikájának anyagát fölöttébb hitelessé teszi.²¹ Munkájában Erzsébet magyar anyakirályné olaszországi útját valóságos diadalmenetnek tünteti fel.²² Lajos király két nápolyi hadjáratát (1347-ben és 1350-ben) a magyar lovagság legnagyobb hősi vállalkozásaként mutatja be, amely egyrészt a királyhoz való hűséget reprezentálja, másrészt az igazságot osztó megtorlást képviseli. Hatásos kép a magyar lovagok fényes, diadalmas átvonulása Itálián. A Küküllei-krónikában felsorakoztatott kiváló történelmi személyek nevei – a leírt történelmi esemény jelentőségének nyomatékosítása érdekében kifejtett – dekoratív funkciót töltenek be.²³

Ide kívánczik Bánlaky József hadtörténész észrevétele is a korabeli nápolyi élet forrásaival vonatkozóan. Bánlaky megfogalmazása szerint:

„[...] az e korabeli nápolyi udvari élet a testi, lelki romlottságnak, elvetemültségnek és a legfertősebb bűnök oly rettenetes halmozását tárja elénk, hogy az ember szinte megdöbbenve és a legnagyobb fokú utálattal eltelve teszi le kezéből a különböző krónikások feljegyzéseit.”²⁴

Az igazság kedvéért el kell mondani azt is, hogy a magyar irodalomtörténet-írás felvet olyan nézeteket is a *Tihamér* témaválasztásával kapcsolatban, hogy az nem teljesen egyedi megnyilatkozása, illetve nem saját ötlete volt Kisfaludynak, tekin-

¹⁷ Elektronikus változatban lásd: <http://mek.oszk.hu/08800/08829/08829.pdf>

¹⁸ Elektronikus forrás: <http://mek.oszk.hu/05500/05564/05564.htm#13>

¹⁹ Zács Felicián megsebesíti Erzsébet királyné úrasszonyt. – Endre királyfi. – A nápolyi hadjárat. – Az apuliai hadjárat. (Újabb forrásban lásd: Lengyel Dénes: *Régi magyar mondák*. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1978, 224–235.)

²⁰ Lásd: Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Első kiadás, I. kötet. Vindobona, 1746. Szinnyei szerint „hű és megbízható korirata az Anjou-kornak elsőrangú történelmi kútforrása.” Küküllei János krónikáját először magyarul Orosz Ferenc tette közzé Budán, 1760-ban. (*Első Lajos magyar királynak dicsőséges országlásáról, és élete fogytáig viselt dolgairól, ugyan ő felsége János nevű belső-titoktartó nótáriussától [...] szerzett rövid krónika. Melyet azon királynak frissebb emlékezetére, és a magyar nemzetnek dicsőségére, deákbul [...] P. Orosz Ferencz most ujonnan magyarra fordított, s némelly rövid magyarázatokkal megvilágosított, és bővített*. Buda, 1760.)

²¹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Küküllei János és a Névtelen Minorita*. Internetes forrás: <http://mek.oszk.hu/05500/05564/05564.htm#13>

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. (Internetes forrás: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0008/576.html>)

tettel arra, hogy – mint Heinrich Gusztáv fogalmaz – „a tárgyát, mely Nagy Lajos korában játszik, vagy legalább az elbeszélés keretét és egy-két alakját Teleki József grófnak egy történeti rajzából (*Első Lajos nápolyi hadviselősei*) vette, mely Kisfaludy *Aurórájában* 1823-ban jelent meg” (Heinrich 1907. 22).

Kisfaludy életrajzának nem mellékes ténye, hogy aktív katonai szolgálatot is teljesített, amely – ha közvetetten is – befolyásolhatta témaválasztását, irodalmi leírásaiban pedig a katonai élet részleteinek, a hadviselés, a tárgyalások fortélyainak fokozott ismeretét érvényesítette (Szinyei <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>). 1803-ban Győrről katonai nevelőintézetbe, 1804-ben Pestre került, ahol október 1-jén, mint kadét, katonának állt. 1805. szeptember 1-jén zászlótartó lett; küzdött a Napóleon elleni csatákban, és részt vett a Caldierónál kivívott győzelemben. 1806-ban határőrzésre rendelték Szerémségbe. 1809. február 16-án alhadnaggyá léptették elő, ezredével Jellasich hadosztályánál Münchenben állomásozott; május 25-én Leobennél harcolt, és fogságba került, de sikerült megszöknie. Visszatért hadosztályához és még azon év augusztus 23-án főhadnaggyá léptették elő (Uo.). Mint Heinrich Gusztáv jellemezte, „világlátott”²⁵ ember volt, értett nyelveket, sokat olvasott és egészséges szemmel tekintett a körülötte pezsgő valós életbe, melyből eszméit és alakjait vette” (Heinrich 1907. 6).

A *Tihamér*ban valós történelmi helyeket, eseményeket, szereplőket sorakoztat fel Kisfaludy: I. (Nagy) Lajos királyt (1326–1382), Kont Miklós nádort, erdélyi vajdát (?–1367. április vége), Sigismondo Pandolfo Malatestát, Rimini művelt hercegét (1417–1468), Zách (Záh, Zács) Felicián nógrádi magyar birtokost, Károly Róbert sikertelen, hírhedt merénylőjét (?–1330. április 17.), illetve családtagjait, András herceg özvegyét, I. Johanna nápolyi királynőt (1343–1382), annak második férjét, Tarenti Lajos nápolyi királyt (?–?), *Tarenti* híres kalandor vezérét, Werner herceget, (?–?) gróf de Baux-t, voltaképpen Avellino grófját, a Nápolyi Királyság régensét (?–?), a földrajzi helyszínek közül Nápolyt, Capuát, Voltornót etc. említi.

A fentiekben felvázoltak alapján állíthatjuk, hogy Kisfaludy Károly művelődés- és társadalomtörténeti ismeretei, a forrásanyagban való tájékozottsága hitelesítik a történelmi narratívát formáló, referenciákkal építkező írói törekvéseit, műfajalkotó eljárásait. S ha történetesen azt a kérdést tesszük fel, hogy ma képes-e irodalmi értelemben megszólítani valakit Kisfaludy Károly *Tihamér*ja, akkor a válasz természetesen pozitív. Elegendő ezt csupán egy frappáns példával alátámasztani: Maller Sándor²⁶ Kisfaludy e regényének rövid részletét tekintette legmegfelelőbbnek az *Osszián keservei*, Kisfaludy Károly festménye textualizálásához.

„A regényben az ősz lantos hárfájátékát – hasonlóként – teszi szemléletesebbé az *Osszián énekeinek* intertextuális használata, a jelenet és a zene olvasói elképzelését segíti e reminiscencia. A képleírásban ez éppen a visszájára fordul, vagyis a regénybeli jelenet idézi fel Osszián látványát” (Benkő 2007. 94).

²⁵ 1814-ben két és fél évnyi bécsi tartózkodás után – mint vándorfestő – Itáliába megy. Tájélménye és az idegen kultúrtérben szerzett tapasztalatai tetten érhetők a *Tihamér* szövege-terében is.

²⁶ Maller Sándor 1940. *Ossian Magyarországon, 1788–1849*. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem.

A TÜKÖR-EFFEKTUS A TIHAMÉRBAN ÉS A TOLDI SZERELMÉBEN

A *Tihamér* szerelmi történetszálának végkifejlete egyfajta (később Arany János balladisztikáját, illetve Kemény Zsigmond regényírását meghatározó) végzetszerű történelemkép érvényesítését teszi lehetővé. Az a mozzanat, hogy a Zách-történetben szereplő Nagy Lajos király menti fel a vérételet alól Rózát, önértelmező gesztusként (mintegy az etikus-heroikus magatartás megnyilatkozásaként) fogható fel, és a 19. századi történeti epika formáival, Arany verses epikájával, mindenekelőtt a *Toldi szerelmének* (1863–1879) tükör-effektusaival (a Zách-balladát hallgató Lajos király egyszerre külső és belső nézőponttal is rendelkezik, hőse és értelmezője is a történetnek) azonos eljárás. A *Tihamér* ugyanakkor nemcsak ebben, de műfaji (történelmi lovagregény) és tematikai (Nagy Lajos nápolyi hadjárata) értelemben is távoli előzménye Arany János verses regényének.

LOVAGREGÉNY(EK) AZ ELSŐ MAGYAR LOVAGKIRÁLY HADJÁRATAIRÓL

A *Tihamér* szereplői megformálása tekintetében teljes egészében megfelel a történelmi regény scotti modelljének: a történelmi eszmék hordozói, akiknek szerepe valamely közösség (nemzet, haza, társadalmi csoport etc.) szemszögéből értékelhető és jelentős, valós történelmi személyiségek (de a regényben mellékalakok), míg az adott történelmi világállapot konzekvenciáinak, a korszak emberi viszonyait modelláló heroikus lényegű küzdelemnek a megszemélyesítői fiktív személyek. Northrop Frye (Frye 1998) a megjelenített hős szerepét műfaji kontextusban értelmezi; a románc műfaja és a történelmi regény összefüggéseire, egymásba való átfejlődéseire irányítja a figyelmet. A románc az ősbib, allegorikusabb forma, amelyet a romantikus kor, e világlátás tapasztalatai hívtak újból életre: lényege a hőskultusz. „A románc, amely hőskről szól, az emberekkel foglalkozó regény és az isteneket szerepeltető mítosz között helyezkedik el” (Uo., 265). E szempont értelmében a – Szinnyei szerint hiteles korrajzot mellőző, a történelmi múltat csak keretként megjelenítő – *Tihamér* a szinkron műfaj történeti pillanat értelmében fontos alakulásmozzanat, a megelőző történeti novellához képest az „átfejlődés” magasabb pontján áll, azaz románc, miként – véleményünk szerint (legalábbis a Frye-elmélet tükrében) a kultikus kezdőpontként kezelt *Waverley* sem az általános érvényű történelmi regény, hanem annak csak egyik típusa, a románcregény születése pillanatát jelzi. E modell értelmében I. (Nagy) Lajos király alakja az eszményi jelentéssíkot jelzi a *Tihamér* narratív szerkezetében; a fiatal kora – az első nápolyi hadjárat idején huszonnégy éves – ellenére „atyai” karakterű, a bűn és a jogtalanság (mindenekelőtt testvéröccse, Endre herceg elveszejtése és a Johanna gerjesztette erkölcsi fertő) ellenében az isteni törvénynek érvényt szerző, ugyanakkor a véten bajbajutottnak (pl. Zách Felicián húga – a merénylet idején hat éves – leánygyermekének: Rózának) felmentést adó, bölcs és megbocsátó uralkodó eszményét testesíti meg. Az eszményi–erkölcsi–héroszi – a romantika világértési kódjait prezentáló – érték-

skála érvényében megformált király szerepe a *Tihamér*-ban ezt az etikai imperatívust képviseli, de majdnem végig e reflexív/intonációs erejű – az elbeszélői beszédben élő – háttérben marad, s csak ritkán lép fel a lovagtörténetet dinamizáló cselekmény színpadára.

A „polgári hűség, erő, egyesség, szabadság” állítja fel Kisfaludy Károly a regény első bekezdésében azokat az erkölcsi kódokat, amelyek „szövetkezve a törvényes királyi hatalommal [...] addig nem ért fényre emelék Magyarországot” (Kisfaludy 1907. 272), s amelyek egy dicsőséges/hősi múlt modelljének („a diadalmas magyar királyság” [Kabdebó 1996. 55]) létének) alaptörvényei is. A feltétlen hazaszeretet, kiállás és életáldozat készsége a 19. század első fele – a klasszikából a romantikába való átmenet (társadalomtörténeti szempontból: a reformkor) – magyar lírájának is legfontosabb (ó dai) motívumait jelentik (példaként hozható fel Berzsenyi Dániel [1776–1836] ódaköltészete, többek között épp *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című ódája), hiányuk pedig a hősi kor végét jelöli, s a történelmi románc/regény legfontosabb műfajalkotó elemét, a „hőskeresés” motívumát generálja az európai és a magyar epikában.

Hangsúlyos műfaj-poétikai változás tapasztalható, amennyiben a *Tihamért* a *Toldi szerelme* szinkron történéseivel és jelentéseivel vetjük össze: a verses regény szereplői struktúrája már nem a scotti modellnek felel meg (a műfaji diskurzusok rendjébe inkább a barokk eposz visszájaként illeszkedik): ezáltal a király alakja a háttérből a cselekményt is mozgató előtérbe transzportálódik. A *Tihamér*-ban azonban a jelenlétén túl csak a Zách-történet nápolyi (egyébként fiktív – bár a krónikákban, pl. *Képes krónika*, *Thuróczy-krónika*, van arra vonatkozó adat, hogy Zách Felicián leánytestvére unokáit kivonták a halálos ítélet alól, illetve hogy lefejezett Sebe nevű lányának gyermekeit a keresztetek Rodosz szigetére száműzték, valamint hogy Károly Róbert király a vérbosszút követően zárandókútra indult Jeruzsálembe, de Zách Felicián nemzetségének még életben levő tagjaitól tartva visszafordult a tengerről – tehát elvileg lehetett Nápolyba menekült tagja is a Zách családnak) utóéletének lezárásában és megoldásában lesz cselekményszerű szerepe. A *Toldi szerelmében* szereplő, s a Zách-ballada elénekléséért a király által tömlőcbe vettett, majd ugyancsak általa kegyelmet nyert kobzos (a „felmagyarozási” Barkócfia) is ehhez hasonló sors történetet mond el Nagy Lajos királynak: a merénylő Zách húga hetedik gyermekeként atyai nagybátyja révén menekül meg a halálos ítélet elől, miközben hat serdülőkort is alig megért bátyja és a szülei is a bosszú áldozatai lesznek („Futott is anyám / de visszafutott, arra, / Hol urát meglelte, s hat szép fiát halva...” – [Arany 1981. 565]).

Kisfaludy Károly lehetséges történelmi olvasmányainak tükrében úgy véljük, a *Tihamér*-ba betétként illeszkedő, s az elbeszélő által elmondott Zách-történet (miként maga a 19. századi pozitívista irányultságú történetírás is) a 18. századi európai és magyar forráskutatások által feltárt krónikák ismeretanyagán alapszik; feltételezésünk szerint itt a(z) – egyes vélemények szerint Küküllői János által összeállított/részben írt – *Képes krónikából* ismert, s a *Thuróczy-krónika*, a *Chronica Hungarorum* továbbhagyományozta Zách-történet kerül „átmesélésre” – miként a már említett 19. századi történeti munkákban (pl. Horváth Mihály évtizedekkel későbbi, hatkötetes Magyarország-történetében) is egészen a század végéig. E történet

konstans elemeit az ebédező királyi családra a lánya vélt meggyaláztatása miatt rá-törő, bosszúéhes Zách Felicián, a királyi családot saját testükkel védő udvari emberek, pohárnokok, tanítómesterek önfeláldozó magatartásának, a merénylő lekasabolásának képe, illetve annak ismertetése jelenti, miképp ért borzalmas véget – a kegyetlen (s már akkor is szégyenteljesnek tartott) ítélet szerint – harmadíziglen a Zách-nemzetség minden fellelt tagja; különös kegyetlenséggel a vétlen Zách Klára, a merénylő hajadon lánya: „A szerencsétlen, ártatlan, oly rútul megbántott Klára megfogatik, orrán, ajkain, kezein megcsonkítva, félholtan lóra köttetik, s az utcákon szerte vonczoltatva kínok közt ezen kiáltásra kényszerítettik. »Így járjon a király támadója!«” (Kisfaludy 1907. 282).

A *Tihamér* elbeszélője műfaj-poétikai utalást tesz, amikor kijelenti: „Nem lévén célunk Lajos királynak tetteit s Durazzói Károly hercegen vett véres bosszuját leírni, csak azt adjuk elő, mi szorosán függ össze történetünkkel” (Uo., 288), – vagyis a lovagregény szabályai, s nem a történelmi regény eljárásai formálják a szöveget. Ennek értelmében a nagylelkű, lovagias király elsősorban Tihamér lovagi érdemeiért és hűségéért cserébe menti fel a vérételet alól Rózát – tettének nincsenek lelkiismereti vagy intellektuális mozzanatai:

„Látható örömmel fogadá Rózát a nagy lelkű király s megértvén történetét, s nemzetségét, megilletődve emeli fel a lábához borúlat: »a vér-ítélet alól felment királyi szavam – mond – az üldözés napja megszűnt. Éljen szabadon nemes szűz atyád birtokán, s törvény ótalma, s egy nemes férj szerelme boldogítsa létedet is«” (Uo., 331).

A *Toldi szerelmének* uralkodó-képe, illetve betöltött szerepe más műfaji szabályokhoz (a verses regény világbavetettség-képzetéhez) igazodik: Nagy Lajos elsősorban azért vetteti tömlöcbe Barkóczot, a kobzost, Zách Felicián húgának sokat szenvedett fiát, mert az énekében (Arany János *Zách Klára* című balladája) tiszteletlenül – Kázmér (a későbbi lengyel király) Klárát megbecstelenítő tettében tevékeny kerítőként mutatva be – szolt édesanyjáról, Lokietek Erzsébetéről. Majd az a Nagy Lajos király kegyelmez meg neki, aki túl van a Durazzói Károly értelmetlen megöletése – hiszen a herceg nyilvánvalóan vétlen volt Endre herceg, a király öccse, illetve a kétes erkölcsűnek tartott I. Johanna férje elveszejtésében – okozta lelkiismereti válságon, megértette az emberi cselekedetekben rejlő végzetszerűség hatalmát. E tapasztalat nyomán mondhatja az elé vezetett Barkócznak: „Nagy bűn lehet itt, vagy nagy szerencsétlenség!” (Arany 1981. 563), illetve ennek jegyében válik értelmezhetővé a „régí” ügyekre vonatkozó – de igazából a jelen válságaira kérdező – reflexiója („Sóhajtván király szol: »most is ez a régi!«... [Uo. 65]). S ezért fontos számára a mindenkori törvényre való hivatkozás („»Birtokod’ elvette – nem Kolos: a törvény, / De kegyelmet adok, vétked letörölvén.«” [Uo.]), mert ellenkező esetben vérbosszú árnyéka vetődne mind édesapja, Károly Róbert, mind saját – Durazzói Károly²⁷ megöletésében vétkes – személyére.

²⁷ A történeti források, de a modern történetírás is „második aversai tragédia”-ként tartja számon ezt az eseményt. Ettől „...kezdvé a rettenetes és gyanakvás jártak előtte, a hercegek számtalan híve kiengesztelhetetlen ellensége lett, és vádjait a pápa ellenvádakkal utasíthatta vissza”. Azaz: „a Nápolyért vívott harcot Lajos király erkölcsi és politikai tekintetben már

Tihamér a történelmi (lovag)regények mintájára teremtetett fiktív alak – nem volt, nem létezett – de létezhetett. Vagyis elképzelhető, hogy Nagy Lajos nápolyi hadseregében számos Tihamér-típusú lovag vett részt, aki hozzá hasonlóan – a kor szokásai értelmében – valamely főúri udvarban (Tihamér Apor Istvánéban) teljesített katonai szolgálatot, urát követte a nápolyi hadjáratba; neveltetésénél fogva a kor lovageszményeinek (feltétlen hűség, hazaszeretet, bátorság/hősiesség és életáldozat készsége) hordozója. Tihamér legismertebb európai „rokona” Ivanhoe, a magyar irodalomban a Jósika-hősök közvetlen elődje: majd Abafi Olivér (*Abafi*), de még inkább *A csehek Magyarországon* (1839) főhőse, Zokoli Mihály jeleníti meg ezt a karaktert. Az említett lovagregény-séma alapján: lovagi tornák bajnoka (Kisfaludy regényében Sigismondo Pandolfo Malatestát, Rimini művelt hercegének udvarában zajlik ez a fényes lovagi torna), a rablólovagokkal vívott küzdelem bátor és nemes lelkű (megkegyelmez a legyőzött ritternek; Tihamér Wernernek, Zokoli Komoróczinak) hőse; ellenfelével rendszerint nem hazafias (hiszen ellenfele ilyen eszményre alkalmatlan személyiség), hanem szerelmi alapú konfliktusa támad. A magyar irodalomban később jelentkező eposzi karakterű hősöktől abban különbözik küzdeme, hogy azok – pl. Baradlay Richárd Palvicz Ottó ellenében (Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai* [1869]) – nagy formátumú ellenfelekkel találják magukat szemben, akiben legyőzöttként is a hőst becsülik. Ugyanakkor a Tihamér-történet lezárása a regényben teljes mértékben eltér a scotti modelltől, nem elsősorban azért, mert nem beteljesült családias (szerelmi) boldogság a történet lezárása (Tihamért megölik egy csatában), hanem mert végzetében a későbbi Kemény Zsigmond-i hősök fatális sorsképlete ismerhető fel. Tihamér ugyanis fogadalmat tesz Nagy Lajos királynak, hogy Róza véritélet alóli felmentését élete árával is kész meghálálni.

Tihamérrel ellentétben Urselingeni Werner (Guarnieri) herceg alakját, mint a korszak egyik legismertebb zsoldos vezérét már a legkorábbi, Nagy Lajos hadjárataival foglalkozó krónikák is említik. A Küküllei-krónikában olvashatni: „Továbbá néhány nap múlva István vajda Werner vezért, Lajos seregének kapitányát, a hozzá szegődött ötszáz fegyveres társával együtt elfogta Corneto városában.” (Internetes forrás: mek.oszk.hu/05500/05564.htm) Valamennyi forrás – Kükülleitől Thuróczyt át Pór Antal 1892-es történelmi életrajzáig, beleértve természetesen a *Tihamért* és a *Toldi szerelmét* is – a kalandor rablólovag jelzöt kapcsolja hozzá, aki Taranti Lajos, Johanna második férje, illetve az ellenfél, Nagy Lajos király seregében egyaránt teljesít szolgálatot: „oda-vissza szegődik”. A *Tihamér* elbeszélése szerint „véren épült hírét” (Kisfaludy 1907. 289) ismerik. A *Toldi szerelmében* mint védtelen lakosságot sарcoló és bántalmazó „zsoldos Werner” jelenik meg: „De Lajos megfeddé szigorúan Wernert: / Zsoldosai mért bántják a védtelen embert?” (Arany 1981. 452). Pór Antal Nagy Lajos-életrajzának analóg sorai:

„...midőn a zsoldosok vezérek alatt szabad csapatokká egyesülvén, ha szolgálat nélkül maradtak, raboltak, pusztítottak, hogy megélhessenek. Leghíresebb vezéreik valának: Urselingeni Werner (Guarnieri) herczeg, ki legelőbb (1343) a pisaiaiak részére

jött harcolni a florencziek ellen. Végzödvén itt, »az Isten, szánalom és irgalom ellenségének« vallotta magát, sarczolta egész Olaszországot, míg nem a sok rablott kincscsel Friaulon át kivonúlt, hogy Lajos király zsoldjába visszatérjen.” (Pór [1892]. mek.oszk.hu/05800/05827/html/02.htm)

Talán épp a negatív értelemben vett ritter-jellem²⁸ erőteljesen kiképzett vonásai révén lehet a *Tihamér* legéletszerűbb figurája, az eszményi hős (Tihamér) hangsúlyos ellenpólusa.

A regény a vizsgáltak mellett számos történelmileg hiteles személyiséget mozgat, akiknek jelleme azonban sztereotip vonásokban van jelen a történetben. I. Johanna királynő alakja pl. a tékozló, buja, házasságtörő, cselszövő, a férje meggyilkolásában hallgatólagosan részt vállaló bűnös asszony képében nyer formát, míg második férjéről, Tarenti Lajos nápolyi királyról megjegyzi az elbeszélő, miszerint „szép külsejű, de gyáva férfiú” (Kisfaludy 1907. 282), azaz olyan tulajdonságok (szépség) megtestesítője, mely ellentmond a kor preferált férfiideálja képének.

Kisfaludy határozott referenciális aspektusokkal él az itáliai toponímiák alkalmazásában, illetve a történelmi események (mint Tarenti Lajos capuai vereségének, vagy az aversai tragédiák) megrajzolásában, illetve a reájuk való utalásokban.

KIADÁSOK

Arany János [1847–1879] 1981. *Arany János költői művei* 3. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kisfaludy Károly [1825] 1907. *Tihamér. Kisfaludy Károly munkái*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Heinrich Gusztáv. II. k. Budapest: Franklin-Társulat.

IRODALOM

Benkő Krisztián 2007. Intermedialitás, irónia, szinesztézia. 1822: Megjelenik Kisfaludy Károly *Auróra* című évkönyvének első kötete = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk. *A magyar irodalom története* II. Budapest: Gondolat Kiadó, 91–107.

Bényei Péter 1999. „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók = Irodalomtörténet*, 3., 441–446.

Borbély Szilárd 2006. *Árkádiában. Történetek az irodalomtörténetről*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Frye, Northrop 1998. *A kritika anatómiája*. Ford. Szili József. Budapest: Helikon.

Heinrich Gusztáv 1907. Bevezetés = *Kisfaludy Károly minden munkái, II. Vígjátékok. Tihamér: Elbeszélések*. Budapest, Franklin Társulat, 5–27.

Imre László 1996. *Műfajok létformája: XIX. századi epikánkban*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

²⁸ „lézengő ritter” – pl. Biberach Katona József *Bánk bánjában* (1815).

- Kabdebó Lóránt 1996. Fráter György. Jókai regénye mai szemmel = Szigeti Lajos Sándor szerk. „Modernnek kell lenni mindenestül” (?). *Irodalom, áértelmezés, történetiség*. Szeged: Modern Magyar Irodalom Tanszék.
- Szajbély Mihály 1999. A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában = *Irodalomtörténet*, 3., 424–441.
- Szinnyi Ferenc 1911. *Novellairodalmunk Jósikáig*. Különnyomat az Irodalomtörténeti Közleményekből, 6. Budapest.
- Szinnyi József. *Magyar írók élete és munkái*. Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>
- Wéber Antal 1959. *A magyar regény kezdetei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

IRODALMI ÉS KÖZÉLETI REFERENCIÁK MIKSZÁTH KÁLMÁN PRÓZAÍRÁSÁBAN

AZ ASZTALTÁRSASÁG MINT ELBESZÉLŐI SZEMPONT A TÖRTÉNETBEN

A legtöbb Mikszáth-monográfia (Eisemann 1998; Hajdu 2005) is részletező igény-nyel tárgyalja, e sorok írója is több tanulmányában foglalkozott vele (Bence 2010, 2012), de önreflexív szinteken (pl. a *Galamb a kalitkában*¹ [1891] bevezető fejezetében) is kifejezést nyer a történetalkotás és -mondás világértési és létforma-tapasztalatokat reprezentáló szerepe, a világ megismerhetőségének történetszerű meghatározottsága a jelölt prózán belül. Az asztaltársaságban elhangzó történetről mint a kiválasztott korszak/világ/valóságselet utánképzésének implicit eljárásáról akkor beszélünk, amikor a regény első személyű elbeszélője az asztaltársaság szemlélődő tagjaként beszéli el az ott hallott/látott/megélt történetet. Ez utóbbinak reprezentáns példája *A sipsirica* (1902) című Mikszáth-regény, amelynek elbeszélője a Fehér Páva egyik törzsasztala kilétét fel nem fedő tagja; maga is részese a történetnek, amelynek szereplői is a nevezett kocsmá törzsvendégei. Az asztaltársaságban elhangzó történet regényképző szerepére közvetlen utalás történik többek között a *Beszterce ostroma* (1894) első bekezdéseiben, amelyben Mikszáth saját asztaltársaságát és tagjait nevezi meg a regénytörténet forrásaként. Ez utóbbiról 1899-ben *István-szoba* címen tárcát is ír a *Vasárnapi Ujság*ba, amelyet később több változatban, különböző formában is megjelentet.² 1904-es újraközléséhez³ pl. rohicsi tar-

¹ „Valamikor (tíz év előtt) úgy írtam az elbeszéléseket, hogy két-három témából tákoltam össze egyet; az egyik szüzsémet, mert rövid volt, hozzáragasztottam egy másikhoz s a kettőből mégiscsak kitelt egy jókora történet.

Mire megvénül az ember, kifogy a leleményességből. Most már csak egy témám van, s két elbeszélést akarok belőle írni.

És a múzsa segítségével meg is lesz. Sőt anélkül is. Mert a múzsa is kivénült dáma már; aki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált, ma, a csinált virágok korszakában, legfőleg a toalettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt; szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s helyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést” (Mikszáth 1973. 7).

² I. *Pesti Hírlap* 1899. dec. 24., 26., 27., a tárcarovatban, teljes névjelzéssel, az alábbi részletezés szerint: 1) dec. 24., 2–4. o., 1–22. bekezdés („...cápa ugrik ki belőle.”); 2) dec. 26., 1–2. o., 23–48. bek. (a * jelíggel); 3) dec. 27., 1–4. o., végig. II/a. Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim. Az Ujság ajándéka előfizetőinek*, Budapest, 1904. Athenaeum, 65–74. o. *Az én kortársaim. I. köt.*, MKM 32, Budapest, 1907. Révai, 198–223. o. III. Jk 20. *Az én kortársaim*. 171–191. I. A főszöveg a II/b. variánsan alapul, mert a 15. bekezdés betoldása, valamint a Taine → Carlyle változtatás a 40. bek.-ben tudatos szerzői beavatkozást sejtet. (Mikszáth 2009: Jegyzetek. Elektronikus kiadás.)

³ Vö. 3.

tózkódása során végezte el a javításokat, s innen küldte el a lap szerkesztőjének „kijavítva”.⁴

Az asztaltársaság körében elhangzó történetet Eisemann György (Eisemann 1998. 67–85) nyelvként működő anekdotának tekinti. Az ilyen értelemben felfogott anekdota fabulátora „alig több és más, mint egy dallamnak újabb harmonizálását–feldolgozását nyújtó közvetítője–előadója, az ismert vagy ismerős elemekkel–elvárásokkal tűzdelt téma variálója, akit e szituáltság (»kognitív kontextus«) bensőségesen fűz össze hallgatójával. Az információkat–epizódokat együttesen rendezik össze s helyezik el ugyanazon a (szub)kulturális horizonton. Az anekdota elbeszélője így az odaértett olvasóval szinte közös nézőpontot képvisel” (Uo., 67).

Az asztaltársaságok belső (vagy másik) „nyelvként” létező anekdotikus beszédmódja működteti mind a *Beszterce ostroma*, mind a *sipsirica* világát úgy, hogy ezekben a kisregényekben az asztaltársaság – mint a nyelvteremtés helye – manifesztatív módon jelen is van. Az előbbi regény zsolnai epizódjában megjelenő asztaltársaság implicita – Pongrácz István alakjának és személyiségének („bolond”-e?) jellemzése folytán: „a saját nyelvén” kell beszélni vele – az „utánképzett” világot, a történet aktuális jelenét is minősíti: kiemeli egy „másik nyelv” létezését és meghatározó szerepét az adott világébéli kontextusban. „És a Mikszáth-prózában nem ritkán a tébolyultnak tűnő külön segítségével tör be ez a történet: egy másik értelmező fókusz jelenléte. A másik nyelv a *Beszterce ostromában* szintén éppen a történelem nyelve; az évszázadokkal korábbi állapotoké, melynek segítségével párbeszédbe lehet elegyedni Pongrácz gróffal s melynek alkalmazása megint csak a színészi produkció, az imitálás, álcázás révén lehetséges. [...] A történeti színjáték tehát azzal, hogy jelenként inszcenálja a múltat, belépteti a »történelmi« nyelvezetet az anekdotikus analógiák sorába, már maga is szupplementumként kezelhető. Miáltal a történelemtől beszélő jelen idő nem a korábbi stádium fenntartásának lehetőségét mutatja, nem a hagyomány mechanikus-lineáris továbbvitelét vizionálja, hanem önnön aktuális horizontjába illeszti a múlt-reflexió minden elemét” (Uo., 76–77).

A *sipsirica* narrátora (akiről tudjuk, hogy az asztaltársaság tagja) is reflektál erre a különállóként létező, csak a bennfentesek (itt a Fehér Páva törzsvendégei) által értelmezhető nyelvre, annak jelentéseire. „Fesztelen, családias hang honolt a »Pává«-ban. A törzsvendégek mintegy hozzátartoztak a családhoz és beleszóltak a házi ügyekbe is. Szinte érezték, hogy a sipsiricát férjhez kell adni egy napon. Bizony nagy gondunk lesz, gyerekek!” – intónálja magát a regényt működtető köz-

⁴ MK – Nagy Miklósnak. [Rohics, 1904. augusztus 21.] „Kedves Miklós! Itt küldöm az »István szobát« kijavítva. Az »Őszeresek«-kel nem lehet egyazon cikkben írni róla – az abszurdum lenne. Hanem majd megírom az »Őszereket« külön cikkben ha hazajövök, de itt tájékozatlan vagyok a határnapokra nézve, s némely adat is kell. A két életrajzból »Madarászt« vállalom.

Szeptember 10-én hazaérek.

Addig is üdülést és jóegészséget kíván

Rohits, aug. 21. 1904.

igaz barátod
Kálmán

A szétbontott »Krónikák« bevezetése igen jó” (Mikszáth 1961. 129).

ponti anekdotát az elbeszélő, anélkül, hogy ennek a „gond”-nak a részleteit feltárná. Szükségtelen, hiszen a törzsvendégek valamennyien már „belül vannak” a szituáción, miként a zsolnaiak is belemennek a nedeci várúr generálta történelmi színjátékba. Ez a világalkotó „másik nyelv” jól működik, miként szimbóluma (Kafka előtt több évtizeddel!), a várkastély külön világa is fenntartható mindaddig, amíg be nem lép ebbe a világba (nem véletlen, hogy *A kastély* kapuja átléphetetlen mezszye!) egy, a nyelvet nem ismerő kívülálló elem vagy személy: az olvasmányként megküldött *Don Quijote* iróniája, Trnovszky Apolka manipulációktól mentes beszédmódja, *A sipsiricában* Druzsba tanár úr eszményekbe vetett hite, *A kastélyban* a fölmérő racionális világértése. A várkastély és az asztaltársaság mindhárom esetben zárt hatalmi struktúra is; világuk hamis és becselen, hiszen a valós eszményektől eltérő minőségeket neveznek meg és emelnek fel az érték kategóriájába: a hazugságot és a színjátékot. Ezért hat kijózanító tükörként Pongrácz István számára a *Don Quijote* világa, hiszen Cervantes ironikus nyelve leleplezi környezete nyelvének hazugságait. Hasonló dolog történik Druzsba tanár úrral – *A sipsiricát* Mikszáth több monográfiája (Eisemann 1998; Fábri 1998) is a *Beszterce ostroma* párjának nevezi: „*A Beszterce ostromában* tehát egy olyan nyelv is létrejön – a történelem színjátéki megrendezése–fikcionalitása révén –, melyben a külön elbeszélhető, megérthető lesz. Amelyben Pongrácz István »örülete« normalizálódik, a külső legitimációhoz képest elhelyeződik. Ehhez persze az általa képviselt történelmi narratíva megjelenítésére van szükség. Maga a grófi kastély pedig e történelmi időszak legfontosabb színtere, szigete. De ha visszajára fordul a dolog, s maga a »kastély« válik a történelmi értékek tagadásává, a külön pedig »kívül reked« a szigeten, s éppen a külső legitimítás közegébe kényszerítve keresi értékeit, akkor lényeg végleg izolálódik mindentől. Elhelyezhetetlen, érthetetlen és viszonyíthatatlan marad: alakja körül felrémlik az abszurditás, az elbeszélhetetlen világtapasztalat perspektívája. [...] Az egyik külön, Pongrácz gróf még megszabadult ettől a veszélytől, a másik külön, Druzsba tanár viszont már nem menekülhetett. *A sipsirica* (1902) című kisregény főszereplője immár nem lakója, hanem látogatója annak a kastélynak, melyben nem a múlt értékrendje, hanem maga a névtelen (megragadhatatlan) hatalom vert tanyát” (Eisemann 1998. 81–82).

A Fehér Páva világa ugyancsak zárt világ, erre utal többek között narrátora (a regény elbeszélője) is, amikor arról szól, hogy a „budai kocsmák [...] páratlanok a maguk nemében – de csak addig, míg a pestiek föl nem fedezték. Ha a pesti közönség ráveti magát valamelyikre, legott beleüt a civilizáció istennyila” (Mikszáth 1973. 251). Vagyis a pesti közönség a tradicionális értékrend és magatartás helyett az új orientációkhoz igazodik, nem a budai kocsmák törzsvendégeinek nyelvét beszéli. E zárt – bizonyos értelemben hatalmi struktúraként megnyilatkozó – világ és nyelv védelmét jelenti a kocsmá tulajdonosnőjének fölényes viselkedése, amellyel a nem törzsvendégek iránt viseltetik:

„[...] igen nehéz volt valódi törzsvendégekkel válnunk, dacára, hogy már hónapokig jártunk oda.

Egy alkalommal panaszkodtunk Jahodovskának, hogy nincs rendes asztalunk, hol ide, hol oda kell ülnünk, néha pedig éppenséggel nincs semmi hely.

- Hja, a törzsvendégek az elsők – mondá vállat vonva.
 - Ej, hisz mi is azok vagyunk, mindennap itt lát bennünket.
 - A többiek már évek óta ide járnak.
 - Tehát nem kapunk rendes asztalt?
 - Várjanak az urak, még üresedik – szóló közömbösen.
 - Hiszen mióta várunk már. De a vendégei sehogy se akarnak kimaradni.
- Jahodovska kevélyen emelte fel fejét, s fennhéjázó mosoly jelent meg ajkán.
- Az én vendégeim nem szoktak kimaradni. Ők csak meghalnak. És mondhatom (de ezt sajtáságos göggel tette hozzá), többnyire gutaütésben” (Uo. 214).

A sipsirica referenciális tartalmaihoz tartozik Balázs Sándor (1830–1887) író említése, aki a Fehér Pávát fedezte fel Budán, azaz Rácvárosban asztaltársasága tagjai számára. „A megboldogult Balázs Sándor talált rá, kit második Dickensnek neveztek a maga idejében, de inkább nevezhették volna »Második Budá«-nak, mert majdnem úgy ismerte Budát, mintha ő építette volna.

Egy napon így szóló hozzánk:

– Esküdjetek meg, hogy senkinek se szóltok. Még az édesapátoknak se. Egy új kocsmát találtam. Micsoda rostélyosok, barátom. Megfoghatatlan az, miért jobbak a rostélyosok a Duna másik partján. Ki fejté azt nekem meg?

(Mindig az ilyen epikuri problémákon törte a fejét)” (Uo., 252).

Mikszáth 1887-ben – parafrázálva Balázs Sándor színművét⁵ – „*Az égben*” című cikkében⁶ emlékezett meg meleg hangon a – 19. század közepe táján megszokott érzelmes novellai történethez méltó – tragikus körülmények között (halott kislánya sírjára borulva mérget ivott) elhunyt írótersáról. Cikkében nemcsak a Dickens-párhuzamot, hanem a Thackeray-analógiát is megemlíti Balázs írásművészete kapcsán, és kiemeli az asztaltársaság szerepét a korabeli irodalmi közéletben: „Pedig nem lehetne mondani, hogy improduktív volt. Eleget írt s ezek közt érdemes, sőt marandó becű dolgokat. Az »Égben« című darabja még soká marad a játékranden, a »Strike« részeges takácsa a legzseniálisabb népszínműi alakunk, novellái közt egypár az ő költői felfogásának, meleg szívének s egészséges humorának becses alkotása. Mint írónak csak az az egy baja, hogy túlságosan utánozta Dickenst és Thackeray-t.

Társaságban vidám poharazás közt nem volt párja. Ővele vacsorálni fejedelmi multság volt. Ötlet ötletet ért. Játszi elméje szikrázott és pattogtatta az elmésségeket. Többnyire a szeretetreméltó naivság köntösében úzte bohókás pajzánkódásait papucshősnek, együgyűnek, fösvénynek és töképenzesnek játszva magát. Ezek voltak a kedvenc témái” (Mikszáth é. n.: Elektronikus kiadás).

Referenciális mozzanatnak számítanak emellett a narrátor által megnevezett kiskocsmák és vendéglők is a regényben; a modern elektronika nyújtotta lehetőségek révén könnyen találhatni adatot⁷ a Diófa, a Márványmenyasszony, a Politi-

⁵ Lásd róla: Szinnyei József 1891. *Magyar írók élete és munkái I.* Budapest: Hornyánszky

⁶ Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok III.* mek.oszk.hu/00900/00902/html/08.htm
 Letöltve: 2013. 07. 30.

⁷ taban-galeria.blogspot.com/2011/01/zorad-erno.html

schér greizler és a Fehér Páva létezésére vonatkozóan is. A Márványmenyasszony⁸ 1793-tól működik, és ma is várja vendégeit az I. kerületben, vagyis pontosan ott, ahova Mikszáth is helyezte regényében. A kollektív emlékezet Politikus Krájzler néven fenntartotta a másik vendéglő emlékét is, noha (a Mikszáthra történő hivatkozásokon kívül) arra nem találtam adatot, hogy ezt a vendéglőt „Libanon”-nak is nevezték, „mert mindig volt libapecsénye az étlapon” (Mikszáth 1972. 252). Ahhoz is kiterjedt névtani kutatásokra lenne szükségünk, hogy kiderítsük, a Mikszáth által „greizler”-nek mondott, az emlékezet által „Krájzler”-ként fenntartott szó mit jelent és mire utal: azonos-e a „fűszeres” jelentéssel bíró német „greissler” szóval, vagy egészen konkrét névazonosságot jelöl. Még a viszonylag közkeletű Diófa névvel felruházott vendéglő kapcsán is felmerülnek hitelesnek tűnő mozzanatok: a Tabánban ma is működik egy Vén Diófa nevű nagy múltú kisvendéglő, amelyet a Mikszáth-regényben szereplő Diófával azonosítanak.

A Fehér Páva vendéglő ma Budapesten 170 éves múlttal dicsekedhet. De nem a Rácvárosban, hanem Pesten, a IX. kerületben, az Üllői út 7. alatt található. Honlapján⁹ olvasható, hogy igen megbecsült vendége volt Arany János (aki lakott is a fogadóban) és Szász Károly. Mikszáth Kálmánt nem említik. Vagy mert nem tudnak a regénybeli történetről, vagy mert kompromittálónak tartják azt – esetleg épp a helyszín (Tabán a Palotanegyed helyett!) mássága miatt. A név különlegessége és ritkasága, de a feltételezhető cégvédelmi okok miatt sem tartjuk valószínűnek, hogy két Fehér Pávához címzett vendéglő létezett volna Budapesten. A mi feltételezésünk az, hogy az író szándékosan „tévedett” a lokációt illetően – miként a *Nosztty fiú esete Tóth Marival* sem Ómoravicán¹⁰ játszódik – noha ott esett meg a híres regényképző anekdota –, hanem (a nem létező) Bontó vármegyében. Nagy Miklósnak, a *Vasárnap Ujság* szerkesztőjének írt, sokat idézett levelében – melyben a *Beszterce ostroma* főhőse, Pongrácz István gróf alakja hitelességét kétségbe vonó olvasói reakciókra válaszol – nem kis iróniával mondja, miszerint Wibra György ügyvéd neve sincs rajta az ügyvédi kamara egyetlen listáján sem, sőt, a *Szent Péter esernyője* színhelye, Glogova sincs a helynévtárakban, a regény mégsem „aljas koholmány” (Mikszáth 1961. 58).

AZ ISTVÁN-SZOBÁ CÍMŰ MIKSZÁTH-TÁRCA IRODALMI ÉS KÖZÉLETI REFERENCIÁI

A *Beszterce ostromával* kapcsolatban Mikszáth Kálmán nem hagy kétséget afelől, hol és kitől hallotta a regény alapjául szolgáló történetet: a mű bevezető fejezetében konkrétan leírja körülményeit.

⁸ <http://www.marvanymenyasszony.hu>

⁹ www.etterem.hu/4669

¹⁰ Lásd: Pénovázt 2010.

Parti Andrea: *A Szemző fiú esete Ungár Piroskával*. Dokumentumfilm. 2008.

„Eszteudők sora óta együtt szoktam vacsorálni az István főherceg vendéglőben az én igen t. barátommal, gróf Pongrácz Károly képviselővel és tábornokkal. A hosszú téli estéken sokszor csak ketten ülünk a szokott asztalnál, lenge fátyol alatt, amely szivarjaink füstjéből szövődik, s ha már kifogyott az aktuális beszélgetési anyag, szívesen csúszunk kijebbe a jelentől, az élményekben, színekben duzzadó múlt felé. Egyémsé ilyenkor szinte nem is látjuk, hanem csak a múltat.

Sok, sok év alatt egyszer is, másszor is fölemlgette *Pongrácz István grófot*, az ő vitézi cselekedeteit, hadjáratát, egész excentrikus lényét. Rokonok jöttek az asztalhoz; azok ismét új meg új vonást fedtek fel előttem Pongrácz Istvánról. Egy napon rájöttem, hogy a megboldogult gróffal magam is találkozottam volt egy ízben, láttam szemtől szembe és beszéltem vele. Most már érdekelni kezdett az alak, a *megírás szempontjából*. Kérdezősködtem utána, fürkésztem lelkének rugóit; akik őt közelebbről ismerték, mind azt mondták:

– István grófnak volt esze, de nem sok, ambíciója is volt, de sok; szerepelni akart mindenáron, de látta, hogy mint okos ember nem szerepelhet, megpróbálta tehát mint bolond ember” (Mikszáth 1974. 7).

Az anekdota elhangzásának színhelye tehát az István főherceg vendéglőben vacsorázó és anekdotázó asztaltársaság, fabulátora gróf Pongrácz Károly képviselő és tábornok, főszereplője pedig a mesélő rokona, a megboldogult Pongrácz István gróf, a különc „bolond ember” (Uo.). Amellett, hogy ebben a leírásban is történik utalás István gróf excentrikus lényére (világa „más nyelvű” meghatározottságára: „Nálunk a buták és okos emberek egyaránt akarnak szerepelni. Roppant konkurrencia van. István gróf a hálásabb tétre vetette magát; beállott bolondnak. S itt gyönyörűen hagyták nagyra nőni, nem előlgetett senkinek” [Uo.]), nagyon lényeges szerepet kap benne a múlt horizontként (másik nyelvként) való értelmezése: az elbeszélés jelen idejében „élményekben, színekben gazdag múlt”-ba, „kijebbe a jelentől” vezet át a fabulátor prezentálta anekdota, míg a történet aktuális idejében a „mélységes tó” metaforájával fejeződik ki a múlt másságának válságmodelláló ereje: „Olyan ez a családi történelem, mint egy mélységes tó. Aki belenéz, aki belemereng, ha nincs erős feje, megszédül. És István grófnak nem volt erős feje, és nagyon mélyen belenézett...” (Uo.). A történet „félmúlt” jellegére vonatkozik ugyanakkor Mikszáth több, a *Bevezetés*ben közölt megjegyzése is, miszerint „maga is találkozott” a gróffal, illetve engedélyt kért a család tagjaitól a történet megírására, mivel „a történet igen friss, hőse nem por, még csak az első álmát alussza a varini sírboltban; még el sem száradtak a koszorúk, amikkel a koporsót befedték a temetés napján” (Uo.).

Schöpflin Aladár Mikszáth-monográfiájában ugyancsak kiemeli a történet anekdotikus mivoltát, amelynek alaptörténete a „vendéglői fehér asztalnál” (Schöpflin é. n. 96) hangzott el. Schöpflin a mű valóságból átvett szerepei (referenciális mozzanatai) körébe sorolja magát az elsődleges fabulátor, Pongrácz Károly gróf alakját is. „A meg nem nevezett katonai parancsnok, aki a Beszterce elleni hadjárat meghívására szolgáló bohózatos cselszövényt kieszeli, nyilván maga Pongrácz Károly gróf, – éppen ezért nem nevezi néven az író. Az ő személyének bevonása a történetbe is írói fogás, a hitelt erősíti meg” (Uo. 97). A *Vasárnap Ujság*ba, Nagy Miklós szerkesztőnek írt nyílt levelében, amellyel Mikszáth a *Beszterce ostroma* valóság-referenciáit kétségbe vonó vagy másként láttató olvasói levelekre reflektál, ugyan-

csak említésre kerül a vacsoraasztal az „Istvánban” mint az elbeszélések/anekdoták elhangzásának fő helyszíne, és meglehetősen konkrét utalás történik a regényben szereplő budetini honvédparancsnok és Pongrácz Károly gróf azonosságára vonatkozóan: „Ami mármost a mesét illeti – abból teljesen igaz, hogy Pongrácz Zsolnán 600 forintért egy kötélhányósét vett, azt házához vitte, s midőn egy idő után onnan megszökött valami fiatal emberrel és Besztercére menekült, István utána ment, de a vasúton oly különös zagyu dolgokat beszélt egy szinte Besztercebányára utazó úrnak, mutatván a helyet a kupé ablakából, ahol a jövőre legnagyobb háborúja fog megvívni, hogy az idegen utas, kivel egy vendéglőbe szálltak, figyelmeztette a vendéglőst a vele jött úrra, mint örültre, »Jó lesz egy kicsit vigyázni rá«.

István gróffal most már furcsán kezdtek bánni a pincérek, amit ő észrevett, s valószínűleg rabiátus lett. Erre a rendőrséghez fordultak, amely letartóztatta a gróft, mint örültet. Csak nagy ügygel bajjal bírta kiszabadítani másnap az ottani honvédparancsnok, gróf Pongrácz Károly, a mostani képviselő” (Mikszáth 1961. 59–60. 202. sz. lev.).

A Beszterce ostromáról szóló Pongrácz-anekdota minden bizonnyal a legjelentősebb és a legérdekesebb, de nem az egyetlen, az István főherceg szálloda asztaltársasága körében elhangzott, s Mikszáth Kálmán prózaírásában tért nyert irodalmi és közéleti anekdota. Az István-szoba jelentőségére mutat, hogy az író 1899-ben tárca formájában is megírta történetét, amelyet 1909-ig még legalább négyszer¹¹ megjelentetett. Az általa Mikszáth-szobának nevezett István-szoba történetét visszaemlékezéseiben Mikszáth Kálmánné Mauks Ilona (Mikszáth Kné [2002]) is külön fejezetben tárgyalja. Műve – miként az évszámjelzet nélkül napvilágot látott kiadáshoz fűzött előszavában Praznovszky Mihály (Praznovszky [2002]) utal rá – nem lehet hivatkozási alap, mivel a memoár személyes, emlékező hangvétele ellentmond a tények objektivitásának, másrészt pedig – feltételezhetően – Mikszáth első monográfiája és a *Visszaemlékezések* első kiadásának szöveggondozója, Rubinyi Mózes (esetleg Beöthy Zsolt, a *Függelékben* közölt esszé írója) „segített” neki. Mert „Mikszáth leveleiből is tudjuk, hogy hitvese nem tartozott a kiemelkedő magyar helyesírók és stiliszták közé...” (Uo. 6). Legyen akár igaz a külső beavatkozás ténye, legyen csak egy klisé, amelyet az „írófeleség” hálátlan szerepe indukált Mauks Ilona életében (mi több, Mikszáth idézett vélekedése is a befutott író „förlönlézetére” enged következtetni!), visszaemlékezéseinek (életrajzi regényének?) vonatkozó fejezete – még ha át is meséli a Mikszáth-tárca egyes részleteit – tartalmaz számunkra mintájához képest némi többletet: fontos adatokat közöl arra vonatkozóan, hogy az asztaltársaság tagjai közül kik, mely Mikszáth-elbeszélések alaptörténetét szolgáltatták vagy szolgáltathatták. Ezek szerint „Bernáth Dezső [hozta] Buttler gróf regényes szerelmének történetét. Erdélyi urak beszéltek a *Mindenki lépik egyet* egyik témáját, báró Rosner Ervin hozta a *Farkas a Verhovinán* tárgyát, bácskai képviselők *A mi örökös barátunk*, *A kladovai menyecske*, *Grisics hitelbe vett bort* című elbeszélések motívumait. Farkas László orvos praxisából sok színes történetet hozott magával ide, így a *Zöld légy és a mókus* meséjét, meg a Fili történetét” (Mikszáth Kné [2002]. 242).

¹¹ Vö. 3.

A Buttler-történetet Mikszáth Kálmán tehát Bernáth Dezső (1841–1901) képviselőtársától és az István-szoba asztaltársaságának tagjától hallotta, aki a *Különös házasságban* (1900) Buttler János (1773–1845) sárospataki diáktársaként szereplő Bernáth Zsigmond (1790–1882), Ung vármegye főispánja, országgyűlési képviselő és korelnök fia volt. Szinte biztos, hogy róla mondja a regény első bekezdésében a krónikaíró szerepében megszólaló elbeszélő, hogy „[...] krónika után írom ezeket a dolgokat [...], aki naplójában följegyezte e történetkét, sose szokott hazudni másoknak se. Hát még saját magának minek hazudott volna. Igaz hát minden sor. Miért rontsam én el nem igazra?” (Mikszáth 1972. 5). Pedig egyáltalán nem igaz, sőt hamis az alaptörténet. Az elmúlt több mint egy évszázad során létrejött kutatások (Dr. Döry 1931; Kunkin 1995; Pásztor [1999]) alapján ma már tudjuk, hogy a Bernáth Dezső közvetítette történet alapja az emlékezet fenntartotta história, az oral history, a mendemonda. A(z) – poétikai értelemben másként zseniális – irányregény központi anekdotáját életre hívó események a Mikszáth képviselőségének idejére eső, a polgári házasság bevezetéséről (1894) szóló országgyűlési viták voltak. Az 1810-es évekre helyezett történet utánképzett világa, korhangulata, a jogi és erkölcsi visszasságairól megalkotott képe mind-mind hiteles, és a 19. század végén is megszólító igényű kérdéseket vet fel. Csak épp az alaptörténet és kulcsfiguráinak megalkotásában lett a regény – nem is forrásaitól, miként Eisemann fogalmaz –, hanem a valóstól „messzire szakadó” (Eisemann 1998. 168). Pásztor Emil (Pásztor [1999]: Elektronikus kiadás) és Bakos András (Bakos é. n.: Elektronikus kiadás) is kiemeli: kizárt, hogy akár Bernáth Zsigmond, akár Bernáth Dezső hazudni akart volna, csak az emlékezet fenntartotta anekdota variabilis mivoltáról, a tényyszerűséget mellőző fikció szerepéről van itt szó. Pásztor (Pásztor [1999]) felhívja a figyelmet idézett tanulmányában, miszerint az élete kilencedik évtizedében járó, a Buttler család iránt elfogult Bernáth Zsigmond adta közre, majd fia két évtized múltán adta tovább a történetet Mikszáthnak – az emlékezet képlékeny természetének tehát több évtized állt rendelkezésére átformálni a történetet. Természetesen a magyar regényirodalomban van számos ehhez hasonló példa: a Kemény Zsigmond *Őzvegy és leánya* (1855–1857) című regényének alapjául szolgáló *Szalárdy-krónikában* (1662) szó sincs végzetdrámáról, fatális véletlenekről és hősszerelmes Mikes Jánosról – a Mikes fivérek közönséges martalócok, Tarnóczynénak pedig igaza van a leányrablást illetően. Csakhogy a regény központi cselekményének ideje (a szentléleki leányrablás éve: 1634) és elbeszélésének aktuális ideje között több mint két évszázadnyi távlat húzódik, a Mikszáth-regényben elbeszélte anekdota viszont csak „félmúlt”, a néven nevezett családok tagjai és leszármazottai (miként Bernáth Dezső is) Mikszáth kortársai. Nem sokkal a regény megjelenését követően – Schöpplin szerint – „két öregúr látogatott el a Vasárnapi Újság szerkesztőségébe, egy nyugalmazott kúriai bíró és egy ugyancsak nyugalmazott ezredes. Elmondták, hogy nekik nagynénjük volt a regényben szereplő Döry-leány s most meg akarják védeni elhalt nagynénjük emlékét. Átadtak egy perirat-szerű memorandumot, amelyben bírósági akták és egyéb okiratok alapján cáfolták, amit a regényben Mikszáth elmondott. Ennek a cáfoló iratnak a kivonata meg is jelent a Vasárnapi Újságban. Mikszáth

kedvetlenül vette a dolgot, de nem tiltakozott az ellen, hogy kiadják a lapban, melynek főmunkatársa volt” (Schöpflin é. n. 113).

A viszonylag újabb Mikszáth-kutatások közé tartozik Kunkin Zsuzsannának a *Különös házasság* délvidéki vonatkozásait tárgyaló tanulmánya (Kunkin 1995), amelyben – levéltári források, levelek és periratok révén – ugyancsak bizonyosságot nyer, miszerint a regényben elmondott történetnek az ellenkezője igaz: Buttler gróf könnyelmű, csélcsap ember volt, aki – hogy könnyelműen megkötött, megromlott, gyermektelen házasságától és a csanádi szentszék által megítélt tartásdíj-fizetési kötelezettsége alól meg-, illetve felszabaduljon – kitalálta kényszerházasságának ezt a rágalmazáson és megvesztegetéseken alapuló történetét; Döry Katalin (a regényben Döry Mária) volt az igazi áldozat.

Kunkin Zsuzsanna kutatásainak számunkra, azaz vizsgált tárgyunk szempontjából van egy igen fontos hozadéka: dokumentumokkal igazolja, hogy a Buttler-történet egyes eseményei a család Torontál vármegyei, azaz párdányi (ma Međa helység) birtokain játszódnak, azaz térbeli referenciákat jelölnek a regényben.

A *Különös házasságban* elbeszélt történet ekképp sohasem történt meg, vagy nem úgy történt. De az utánképzett korszakban megtörténhetett/vagy megtörténhetett volna. Történetileg tehát hiteles. Érdekes mozzanat, hogy Mikszáthnak, aki a *Beszterce ostroma* megírásakor engedélyt kért Pongrácz Károly gróftól, hogy a nedeci várurat néven nevezhesse, most nem voltak ilyen fenntartásai – az István-szoba miliője és nyelve legitimálta számára a hallott történetet. (A Noszty-regényben megváltoztatta – az akkor már nem asztaltársaságban, hanem hírlapi tudósítás révén megismert – leányszöktetés szereplőinek nevét. Az Ungár család mégis perrel fenyegette.)

Mikszáth Kálmánné – miként ez említést nyert – megírta az István-szoba története általa ismert verzióját. Ebben három olyan elbeszélést említ, amelynek alap-történetét Mikszáth az asztaltársaság bácskai tagjaitól hallotta. Mauks Ilona – feltehetően Mikszáth tárcája nyomán – felsorolja az István-szoba törzsvendégeit is. Ezek között egyetlen bácskai képviselő sincs. Van viszont közöttük három bizonyíthatóan bánáti: Pap Géza (1864–1934), Dániel Ernő (1843–1923) (mindketten Kiss Ernő aradi vértanú leszármazottai) és Tallián Béla (1851–1921). Szily Pongrácról nem találtunk megbízható adatot, csak valószínűsíthető torontáli származása. Németh Ferenc vonatkozó kutatásaiból tudjuk, hogy Mikszáth Kálmán legalább egyszer járt Bánátban, még hozzá 1894. november 14-én érkezett Nagybecskerekre, báró Feilitzsch Bertoldnak, a becskerei olvasókör elnökének meghívására, ahol nagy sikerű felolvasóesten vett részt (Németh 1997). „Másnap – olvashatjuk Németh tanulmányában –, november 15-én Mikszáth Elemérre utazott, ahol Papp¹² Géza országgyűlési képviselő látta vendégül ebédén. A pazar lakomán a megye előjárói mellett többek között ott volt az elmaradhatatlan Lauka Gusztáv »koszorús költő« is. A jó hangulat, több felköszöntő közepette a késő délutánig tartott, amikor is Mikszáth visszautazott Budapestre. Más bánáti látogatásáról nem tudunk. Pedig azért voltak meghívásai! 1904. szeptember 23-án kelt levelében például Dá-

¹² Mikszáth Kálmán tárcájában „Pap”, Németh Ferenc tanulmányában „Papp” a torontáli képviselő és miniszter családnévének írásmódja.

niel Ernő (bánati földbirtokos, képviselő, majd kereskedelmi miniszter) szívélyesen hívja, és egy korábban adott ígéretére emlékeztetve Nagy Gájra várja vadászatra Mikszáthot” (Németh 1997. 555).¹³ A Mauks Ilona által felsorolt három délvidéki témájú mű: *A mi örökös barátunk* (1898), *A kladovai menyecske* (1901) és a *Grisics hitelbe vett bort* (1900) című elbeszélések egyike sem Bácskában, hanem az Al-Duna környékén, illetve – *A mi örökös barátunk* – Dél-Bánátban játszódik. Ez utóbbi elbeszélésben felbukkanó toponímák között van Versec. Az elbeszélés azal kezdődik, hogy az elbeszélő és társasága egy délvidéki kisvárosban száll le a vonatról, és a Fehér Róka vendégfogadóban száll meg éjszakára. Ennek a szállónak az éttermében hangzik el a történetalkotó anekdota. Nem tudjuk, hogy volt-e valamely délvidéki kisvárosnak a 19. század végén ilyen nevű vendégfogadója, de következtethetünk arra, hogy – ha nem épp Versec („verseci kasszírñő” említődik a történetben), akkor Fehértemplom lehet a történet színtere. Az elmondott tények alapján joggal feltételezhetjük, hogy az adott elbeszélések és anekdoták fabulátorai nem bácskai, hanem a megnevezett bánsági képviselők és miniszterek voltak, az István-szoba asztaltársaságának törzstagjai.

Mikszáth Kálmán *István-szoba* című tárcája, amelyet pártja, a Szabadelvű Párt hanyatlásának idején vetett papírra, majd bukását követően, emlékezésül többször is megjelentetett (e célt szolgálta az 1904-es rohicsi átdolgozás is¹⁴) – valójában anekdota-füzér, amelyeknek központi alakja Szilágyi Dezső¹⁵ (1840–1901) igazságügy-miniszter (1889–1895), összekötő motívuma pedig az elmúlás, a halál egyfajta „rezignált” anekdotában elbeszélt változata: az asztaltársaság tagjai haláluk előtt „apró legyeket” látnak röpdösni a szemük előtt, kivéve Horváth Gyulát: „Ő nem látta a legyeket – mert belül voltak. Az agyvelejébe lopták be magokat, ott röpködtek, bongtak, mind fölették. Mily nemes, finom agyszerkezet volt, mily isteni mű. De hát a legyek, a legyek. Hiszen azok is éppen a mézre mennek” (Mikszáth 2009. Elektronikus kiadás).

¹³ Németh Ferenc tanulmányában teljes egészében közli Dániel Ernő levelének szövegét is. Forrása: Mikszáth 1961. 130. 265. sz. lev.). Lásd még: Uő 2005. Mikszáth Kálmán és Nagybecskerek = *Tanulmányok*, 38: 175–185.

¹⁴ Vö. 5.

¹⁵ Nevéhez fűződik a házasságjogi törvény előterjesztése 1893-ban, amelyet (polgári házasság) 1894-ben hagyott jóvá a törvényhozás – a problematika kapcsolódik a *Különös házasság* tematikájához.

A kisparaszток gazdasági felemelkedése érdekében készítette elő a telepítésről szóló törvényt (1894. V. tc.). Ennek köszönhetően jelent meg több település Magyarország térképén a századforduló éveiben.

Szilágyi Dezső a jogegység és jogbiztonság elveit fokozatosan, szerves reformok útján kívánta megvalósítani, az európai jogfejlődés eredményeinek figyelembevételével, annak a politikai axiómának jegyében, mely a magyar állam és a magyar politikai nemzet egységét hirdette.

Az István-szoba asztaltársasága története Szilágyi Dezső alakja és településpolitikája révén – közvetve – tárgyi referenciális értelemben kötődik térségünk, a mai Vajdaság településtörténetéhez: az 1892-től, az alapkö letételétől több szakaszban betelepített Apatin telep, majd Újfalú 1903-tól viseli a néhai miniszter nevét: Szilágyi.¹⁶ A falu templomkertjében felállított mellszobor őrzi névadójának emlékét.

IRODALOM

- Bakos András é. n. *Kossuth Lajoska parittyával lövöldöz*. www.libriarius.hu/.../353-ba.../240-kossuth-lajoska-parittyaval-loevoelldoez. Letöltve: 2013. 07. 31.
- Bence Erika 2010. Asztaltársaság és hírlap. A regényképző anekdota forrásai Mikszáth regényeiben = *Létünk*, 1: 51–62.
- Bence Erika 2012. Asztaltársaság és hírlap. A regényképző anekdota forrásai Mikszáth Kálmán regényeiben. B. E. *Arachné szőnyege. A magyar irodalom alakulástörténeti „szövevénye” a XVIII. század végétől napjainkig*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 53–60.
- Dampfing Irén 2006. *Szilágyi telepes község története*. Szilágyi: Szilágyi Helyi Közösség.
- Dr. Döry Ferenc 1931. *Gróf Buttler János házassága*. Pécs: Egyetemi Kiadó.
- Eisemann György 1998. *Mikszáth Kálmán*. Budapest: Korona Kiadó.
- Fábrí Anna é. n. *Mikszáth Kálmán 1847–1910*. Horpács: Mikszáth Kiadó.
- Hajdu Péter 2001. Történetek metaforikus interakciója. Mikszáth Kálmán: Galamb a kalitkában. : Szegedy-Maszácz Mihály – Hajdu Péter szerk. *Romantika: világgép, művészet, irodalom*. Budapest: Osiris, 219–242.
- Kunkin Zsuzsanna 1995. Ismeretlen dokumentumok Mikszáth Kálmán Különös házasság című regényének valós szerepeiről. = *Híd*, 4–5: 336–341.
- Mikszáth Kálmán 1961. *Mikszáth Kálmán levelezése*. Második kötet. 1884–1908. Bisztray Gyula–Király István (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth Kálmán 1972. *Különös házasság*. Budapest: Szépirodalmi.
- Mikszáth Kálmán 1974. *Beszterce ostroma. Új Zrínyiász*. Budapest: Szépirodalmi.
- Mikszáth Kálmán 1973. *Galamb a kalitkában. Páva a varjúval. A szelistyei asszonyok. A sip-sirica. Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató története*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Mikszáth Kálmán 2009. *Cikkek, tárcák*. 1899. Összegegyítette és „sajtó alá” rendezte: Hajdu Péter. Elektronikus kiadás: mek.oszk.hu/07400/07469/07469.htm Letöltve: 2013. 07. 16.
- Mikszáth Kálmán é. n. *Cikkek és karcolatok III*. mek.oszk.hu/00900/00902/html/08.htm Letöltve: 2013. 07. 30.
- Mikszáth Kálmánné [2002.] *Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései*. (A Visszaemlékezések elől: Praznovszky Mihály, [5–8]). [Horpács:] Mikszáth Kiadó.
- Németh Ferenc 1997. Mikszáth és a bánátiak. = *Híd*, 7–8: 552–556.
- Németh Ferenc 2005. Mikszáth Kálmán és Nagybecskerek = *Tanulmányok*, 38: 175–185.

¹⁶ Lásd: Dampfing 2006.

- Pásztor Emil [1999] Gróf Buttler János „különös házassága”. Mese és valóság Mikszáth regényében. = *Magyar Szemle*, VIII. Új folyam: 7–8., 157–169. Elektronikus kiadás: http://www.magyzemle.hu/cikk/19990701_grof_buttler_janos_kulonos_hazassaga. Letöltve: 2013. 08. 01.
- Pénovátz Antal 2010. Egy Mikszáth-regény moravicai vonatkozásai; Emlékeim az Ungár-esettel kapcsolatos kutatásaimról. = P. A. *Ó-Moravica, Jaj Pacsér. Helytörténeti és művelődéstörténeti írások*. Újvidék: Forum, 106–113.
- Praznovszky Mihály [2002] *A Visszaemlékezések elé*. = Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. [Horpács:] Mikszáth Kiadó, 5–8.
- Schöpflin Aladár é. n. *Mikszáth Kálmán*. Budapest: Franklin-Társulat
- Szinnyei József 1891. *Magyar írók élete és munkái I*. Budapest: Hornyánszky, Elektronikus kiadás: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/b/b00745.htm> Letöltve: 2013. 07. 30.

A BÁCSKA-ÉLMÉNY VÁLTOZATAI ÉS MOTÍVUMAI PAPP DÁNIEL TÜNDÉRLAK MAGYARHONBAN CÍMŰ NOVELLÁSKÖTETÉBEN

Érdekes és izgalmas epizódja a térségi (folyóirat)-kultúrának az a – valójában virtuális – irodalmi polémia, amely a *Kalangya* 1944/5-ös számában alakult ki Papp Dániel írói világának és szépirodalmi opusának a (vajdasági) magyar irodalomban történő értékelése kapcsán. Virtuális, mivel alaphangját Herceg János *Papp Dániel világa* című cikke (Herceg 1944) adja meg, ugyanakkor „vitapartner” – az irodalom- és folyóirat-alapító Szenteleky Kornél – ekkor már tizenegy éve halott. Csak feltételezzük, hogy a „Bácska felfedezőjé”-nek (Bori 2007. 48) nevezett Papp Dániel novellisztikájáról szóló értelmezési és értékelési „vitát” *Szenteleky Kornél irodalmi leveleinek* 1943-as kiadása (Bisztray–Csuka 1943), illetve Féja Gézának (1900–1978) ugyancsak a *Kalangyában* (Féja 1944) közölt cikke hívta újra életre. Herceg mindkettőjükre – az előbbit elutasítva/magyarázva, az utóbbi véleményét elfogadva/ideézve – hivatkozik cikkében, amely négy másik¹, Papp Dániellel foglalkozó cikkel együtt jelent meg a folyóirat adott számában.

„Ám Papp Dániel nem volt egészen ismeretlen eddig sem néhány bácskai literátor előtt. Alig tíz esztendő előtt egy hősies kísérletezőnk új kiadásban akarta megjelentetni Mikszáth egykori munkatársának műveit. A tervet Szenteleky buktatta meg...” (Herceg 1944. 194) – mondja Herceg, majd szó szerint is idézi Szenteleky elutasító véleményét: „Könyvtáramban megtaláltam Papp Dánielnek azt a kötetét, amelyre Szigethy hivatkozik. »Tündérlak Magyarhonban«. A cím alá odaírta: vidám bácskai történetek. Hát én izgatottan kerestem a Bácskát, a bácskai levegőt, de annak még *nyomat* sem találtam. Olyan topográfiai tévedések vannak benne, hogy az ember elszédül. Például Zsárkovác egy Zombor melletti szállás csoport talán 15 házzal, a könyvben mint hatalmas község szerepel, jegyzővel, bíróval, fináncokkal, katonákkal. A megyeszékhelyről árnyas út vezet, Papp Dániel szerint, a Dunára, ahova a megye tisztségviselői piálni járnak. Pedig Zombortól 20 kilométerre fekszik a Duna. Az egész kötetben nem találod ezeket a szavakat: szerb, sváb, bunyevác. Azt hiszem ennyi elég az esprit locale jellemzésére. Az alakok üres papirosfigurák, a humora pedig a Honderű és a Hölgyfutár szalónhumora. Ez a könyv ma, különösen a mi viszonyaink között, *teljesen* értéktelen” (Bisztray–Csuka 1943. 336; Herceg 1944. 194).

A vonatkozó hivatkozások révén több feltételezésre, illetve következtetésre juthatunk. A „hősies kísérletező”, aki még Szenteleky idejében újrakiadás révén sze-

¹ Sz. Szigethy Vilmos: *Papp Dániel*; Lackó Márta: *Papp Dániel diákévei*; Romhányi Gyula: *A rátóttak*; Csuka Zoltán: *Papp Dániel: Tündérlak Magyarhonban* (Féja 1944-es válogatásának ismertetése).

rette volna felhívni a figyelmet Papp Dániel írásművészetére, talán Sz. Szigethy Vilmos (1877–1956) lehetett. A közreadott levelezésből tudjuk, hogy az idézett levelet Szenteleky Kende Ferencnek (1886–1974) írta 1933-ban. Hasonló hangnemben, „majdnem gyűlölködve” (Juhász 1965. 12) válaszol a fiatal Bóka László (1910–1964) érdeklődésére is, ugyancsak kiemelve, hogy „Papp Dániel nem foglalkozik sem szerbekkel, sem bunyevácokkal” (Bóka 1962. 138–139; Juhász 1965. 12). A Papp-opusra való több mint egy évszázados rálátásunk, illetve a Szenteleky-jelenségre vetülő nyolc évtizedes távlatunk birtokában majdnem értetlenül állunk e jelenségek előtt. Olyan szakszerűtlennek tűnő kérdések vetődhetnek fel bennünk, hogy vajon Szenteleky végigolvasta-e a kötetet, vagy mindjárt *A zsárkováci tölgyek* című novella olvasása után sutba vágta? Aprólékos szöveghivatkozásokkal² sorra megkérdőjelezhetnénk azokat az állításait, miszerint nem találjuk az egész kötetben a szerb, sváb, bunyevác szavakat. Felvetődhet bennünk a kérdés, ha valakit Zsárkovácon Sintitsnek, Pataricsnak, Kándicsnak vagy Burkovicsnak hívnak, miért kellene szövegszerűen is hangsúlyozni, hogy bunyevác kurtanemes, vagy Nikánor kalugyerről, hogy bazil hitű szerzetes, „oca Pántó”-ról, hogy szerb pap (másképpen róla meg épp említést is nyer nemzeti és vallási hovatartozása *Az utolsó stáció* című novellában³), grancsárokról, svalizsérekről, ulánus tisztekről, akiket Turgovicsnak, Merkelnek vagy Hoffernek hívnak, hogy mely etnikai csoport tagjai?

Miért nem egyértelmű Szenteleky számára, hogy az általa emlegetett „viszonyok” (vagyis a kisebbségbe került térségi irodalmi kultúra helyzete) ismeretlenek Papp Dániel előtt, mivel nem volt kisebbségi sorsba kényszerült magyar író, tehát nem volt szüksége arra az öntudatra és felelősségre sem, amelyet az új térségi irodalmat teremtő Szenteleky számonkért az itteni íróktól: „A kisebbségi sors törvényei az együttérzést követelték az írótól népe iránt; az elmélyülést a saját erejére utalt világban, s az irodalmi kifejezésen túl bizonyos konok népi öntudatot is” (Herceg 1944. 194). Herceg szerint a tárgyilagosságot és realizmust számon kérő, új programját érvényesíteni akaró Szentelekyt „Papp Dánielnél zavarták a szecessziós díszek, az önkényes helyzetrajz, de legfőképpen – amiben levelében nem is tesz említést – az írónak az a magatartása, amely egyébként a satirikus természetéből ered; hogy kissé túlzott távlatból nézte anyagát. [...] Papp Dániel csinált magának egy exotikus miliőt bunyevác kurtanemesekkel, szerelmes kalugyerekkel és nyugdíjas grancsárokkal” (Uo.). Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „irodalmi szempontból Papp Dániel világa szerves, egységes, sőt [...], hiteles világ” (Uo.).

Kizárt dolognak tartjuk, hogy az egykor zombori gimnazistaként érettségizett Papp Dániel ne ismerte volna annak a vidéknek a topográfiáját, amelyet tágabb értelemben szülőföldjének tekinthetett, s ne tudta volna, hogy a Duna milyen távolra van Zombortól, s hogy mekkora lélekszámú tanyacsoport Zsárkovác. Herceg ezeket a – látszólagos – tévedéseket korabeli írói gyakorlatnak nevezi, amely az olvasó megtévesztését szolgálta (Herceg 1944. 195). Későbbi reflexióiban (pl.

² „Most pedig csak bámuljanak az etnográfusok, akiknek fogalmuk sincs mily rossz vége van annak, ha a bunyevác vér lengyel vérral keveredik” (Papp 1980. 50).

³ „De ekkor következett oca Pántó (Pantaleon atya), a falubeli rákok új helyettes papja...” (Papp 1980. 26).

a *Leányvári levelekben*) már ezeket az engedményeket sem teszi meg Szenteleky Papp Dániel-értése irányában, itt azonban még úgy gondolja, hogy „Papp Dániel világa egy valóság-feletti világ, amelyet igen gyenge szálak fűznek a Bácska talajához. A szatirikus természet kötetlensége őt messzebb vitte anyagától, mint amily távlatra megfigyelőnek szüksége van” (Uo.). De rögvest a helyére is illeszti a megértés nyomvonalát, amikor kifejti, hogy „Papp Dániel romantikus világában nem is szabad a valóság ismertetőjeleit keresnünk. Hiszen a szatírárt és a romantikát keverő írónak egyáltalán nem volt célja, hogy *Bácskát a maga igazi* képében megrajzolja. Ő »tündérlakot« látott a bácskai élet felszíne alatt, és hogy ezt a »tündérlakot« az írói képzelet és kitűnő tehetsége eszközeivel ásta ki a »felszín alól«, ez a körülmény nem azt bizonyítja, hogy Papp Dániel *bácskai*, hanem azt hogy *jó író* volt. S legalább ennyivel adósa maradt Szenteleky Papp Dánielnek” (Uo.).

A Mikszáth-tanítvány Papp Dániel tehát nem volt realista író – legalábbis nem olyan értelemben, miként azt Szenteleky Kornél több mint három évtizeddel később számon kérte (volna) tőle –, s ennek az írói habitusnak a poétikáját egyértelműen megfogalmazta a kötet általa „előszóféle”-nek nevezett *Tündérlak Magyarhonban* című bevezető szövegében. Lehetetlennek gondoljuk, hogy az egyébként kiváló esztéta Szenteleky Kornél ne értette volna meg e szöveg üzenetét. Hogy mégis ignorálja jelentéseit, csak feltételezzük – anélkül, hogy ezt széles körű vizsgálatokkal támaszthatnánk jelen pillanatban alá –, hogy ez saját irodalmi programjának legitim mivoltával függhet össze, amelyben egy új államalakulat létrejöttéhez, tehát politikai és nem irodalmi struktúrához kötötte a térségi irodalom alakulástörténetének kezdeteit. Féja Géza (Féja 1944) viszont 1944-ben épp – az általa sokra tartott – irodalmi regionalizmus bácskai kezdeteit véli felfedezni Papp Dániel írásművészetében: „Bácska divatos és sekélyes íróival szemben Papp Dániel azt akarta megírni, hogy »mi van a fölszín alatt Bácskában?!« A délvidéki magyar mélységben, ahol fajták lelke, sorsa fut össze, és Kelet-Európa végzete forr” (Uo., 56).

ARANYKOR, TÜNDÉRVÖLGY/TÜNDÉRVÖLGY, TÜNDÉRLAK-EFFEKTUS⁴

Mind a címbe foglalt argumentumok, mind az előszóban megfogalmazott ars poetica (világ)értési és -irodalmi toposzokat (pl. aranykor-mítosz, tündérlak-monda) mozgósít, illetve transzformál helyi mitológiaiakba. Hózsza Éva ezt az elbeszélői eljárást a hiány poétikájának⁵ nevezi, mely a „hiány kategóriájából fakad” (Hózsza 2004. 89): „A mítoszból kiszakadt ember ugyanis mítoszt teremt. A szülőföldjén vészhelyzetet, veszteséget, bizonytalanságot, ingatagságot megtapasztaló szerző-én a múlthoz, az emlékekhez fűződő szülőföld- és család-mítoszba, a fohász, az ima gesztusába, a mitológiai motívumokba, polemikus mozzanatokba mélyed bele, ily módon keresi nemzeti és lokális identitását...” (Uo.)

⁴ Hózsza Éva hivatkozott tanulmányának címéből kölcsönzött terminus (Hózsza 2004. 89).

⁵ Jász Attila *A hiány poétikája* című versének címparafrázisaként.

A régmúltba, az antik (sőt, a mítoszi) időkig kell visszatekinteni, az *aranykor mítoszáig*, hogy *tündérhon/lak* toposzának gyökereit megtaláljuk. Ezek szerint a múltban létezett egy ideális, tökéletes állapot, amely mára visszafordíthatatlanul leromlott. E szellemi/metaforikus értelmű ideális létállapot visszaállítására (leegyszerűsítve: a boldogság keresésére) irányul alapvetően minden emberi törekvés. A modern történetfilozófia szerint ennek az organikus létállapotnak a keresése, ideig-óráig való visszaállítása jellemzi a hősöket – a hősi kor elmúltával: egyfajta átértelmezett heroikus magatartást (Hegel 1966; Poszler 1983; Frye 1998).⁶ Papp Dániel novellisztikájában e magatartásnak a visszképe formálódik meg: a szatíra görbe tükre vetíti elénk.

Papp Dániel világirodalmi anekdoták és térségi mondák metaforikus beszédalakzatai révén, de épp oly mértékben az ironia távolságteremtő beszédmódja által teszi egyértelművé *Tündérlak Magyarhonban* című előszavában saját haza- és szülőföld-élményének irreális mivoltát. A távolítás eljárását ismerjük fel a mottóválasztásban is, abban, hogy egy lengyel irodalmi anekdota intonálja a szöveget: „A kisorosz mezőkön, ama vizes, mocsaras lapályon, ahol a világon legszomorúbb az ős, és legkorhadtabbak a füzek, egy híres nyugati író egyszer megrúgta a földet: »Micsoda sár, micsoda sár! – mondta. – S ezek a bolond lengyelek ezt a sarat hazának hívják!«” (Papp 1980. 5). Kiterjedt és megalapozott referenciakutatások kellenének ahhoz, hogy ennek az anekdotának keletkezéstörténeti aspektusait, valóság-alapját, netán szövegforrását feltárhatnánk. Tény viszont, hogy a vonatkozó Papp Dániel-kötettel foglalkozó ismertetések és értekezések egyike sem azonosítja ezeket a referenciákat – nem is tesznek kísérletet rá, lévén arról szó, hogy a „fiktív idézet”, illetve a „kitalált hivatkozás” elbeszélői eljárása jellemzi a kötet valamennyi szövegét. *A beosztott altábornagy* című novella pl. Napóleont aposztrofálja: „Ha Mária Lujzát nem bírnám, beosztott altábornagy szeretnék lenni” (Papp 1980. 90).

A *Tündérlak Magyarhonban* elbeszélései – miként mestere, Mikszáth Kálmán (1847–1910) prózája is – anekdotikus kiképzésűek (Féja 1944; Juhász 1965); anekdoták sorozata viszi tovább a szöveget. Ugyanakkor – a romantika képzeteit (pl. nagybetűs Haza) dezillúzióba fordító ironikus látása, illetve maróan szatirikus hangneme révén – meg is haladja a 19. századi anekdotikus elbeszélés módszereit. Így pl. azzal, hogy az ironikus túlzás eszközeivel ábrázolt szülőföldjét („az Úr ide kétségkívül Tempe-völgyet akart tenni, de tán a hatodik napon mégis félíg-meddig kiegyenlített mindent, és telehintette maggal, mezei virággal” [Papp 1980. 5]) a – majdnem szövegszerűen megismételt – bevezető anekdota negatív haza-képéhez hasonlítja; ezáltal egyértelműen megfosztja azt a romantika eszményítő hatásától: „De ugyanez a szép, szelíd tájék ősszel szintén átváltozik olyan fekete tengerre, mint a volhyniai haza. S ha én a művelt nyugatit olyankor levinném hozzánk, hát akkor bizonyosan nekem is így szólna ő: »Micsoda sár, micsoda rengeteg sár! S ön ezt a sáros országot Tündérlaknak hívja!«” (Uo.) Az elbeszélő tehát a 19. száza-

⁶ Ez az – alapvetően hegeli megfogalmazású – történetfilozófiai tétel „végiggördül” a teljes európai létfilozófiai gondolkodásstruktúrán, beleértve az irodalmi reflexiókat. Sokan és sok helyütt foglalkoznak vele. E dolgozat az irodalomjegyzékben közölt és meghivatkozott forrásokra alapoz.

di magyar irodalomban (pl. Vörösmarty opusában) emblematisz üdvölk/tündér-völgy-képzeteket transzformálja az irónia alakzataiba, amit sajátos módon görget tovább a 20. század végi, 21. század eleji (vajdasági) magyar irodalom, gondoljunk csak Kukorelly Endre *TündérVölgy* (2003, 2007) című regényére, vagy a Papp Dániel-i tündérlak-aneidotát teljes egészében saját novellisztikájába emelő Németh István *Ima Tündérlakért* (2000) című kötetére. Mindkét változat abban a hiány-kontextusban értelmezhető, amelyet idézett tanulmányában Hózsá Éva (Hózsá 2004) az identitás bizonytalanná válásával, a hagyományos értelemben vett otthonosságérzet meg-ingásával kapcsol össze, s amely a klasszikus haza-jelentéseket is kétségessé teszi.

Szenteleky Kornél – miként levelében kifejti (Bisztray–Csuka 1943. 336) – „nyomat sem leli” a térség „igazi” (Uo.) miliójének Papp Dániel Bácska-történeteiben. A valóság-hűség tekintetében sokkal megengedőbb Herceg János viszont csak egy „belső perspektíva” irányából véli ezt a Bácska-történetet „valóság feletti”-nek (Herceg 1944. 195), amely ugyanakkor irodalmilag hiteles szövegvilágot jelent, s egy külső szemlélő (pl. Féja Géza) izgalmas irodalmi kuriózumot élhet meg általa. Ami szembetűnő, az az, hogy értékalkotás közben Szenteleky Kornél nem veszi figyelembe, azaz kikapcsolja az itéletalkotás folyamatából szinte a teljes 19. századi történelmi elbeszéléshagyomány, pl. Jókai Mór (1825–1904) Erdély-dilógiájának, különösen az *Erdély aranykorának* (1852) a századvég irodalmára gyakorolt hatását, illetve Haza-képzeteire, s nem vesz figyelembe olyan 20. században érvényesülő narratívákat sem (pl. Móricz Zsigmond *Tündérkert* [1922]), amelyek ugyan-csak egy „nem létező” ideális múlt képét vetítik a jelenre. Jókai Erdély-képének hitelességét maga Móricz vont a kétségbe („történelmi gyökerei olyanok, mint a pipafüst vékony csíkja” [Móricz 1922. 1434]), ő, akinek Erdély-tündérkertje szint-űgy sohasem létezett. Mindhárom esetben a történelmi elbeszélésnek, illetve a topo-gráfiai és szociokulturális referenciákat érvényesítő prózának arról a műfajalkotó sajátosságáról van szó, amelyet „múltba transzportált jelen érdekű kérdésnek” (Bényei 1999. 442–443) tartunk, időszembesítésnek, melynek hatására a jelen ves-zélyeztetettsége a válságmodellként szolgáló múlt tükrében ismerhető fel. Termé-szetesen Apafi Mihály (1632–1690) fejedelem uralkodása nem volt Erdély arany-kora, miként tündérkert sem Báthori Gábor (1589–1613) fejedelemsége idején, de lehetett volna – az előbbi esetben mert még mindig létezett az önálló Magyarország térképzete, még ha Apafi is a fejedelem, az utóbbi esetben mert Báthori Gábor in-tellektuális képességei lehetővé tettek volna egy másféle haladást. Miként Bácska is egy szellemi értelemben vett tündérlak (lehetett volna), ideális hely a különböző népek együttélése számára, természetesen, ha nem változtatják meg rossz irányú tendenciák fejlődésének irányát.

BÁCSKA-KÉPEK, HAZA-JELENTÉSEK

Egy, a magyar folklórban is ismert hiedelem, a föld alatti tündérvilág, a tündér-kastélyok létezéséről szóló monda transzportálódik Papp Dániel novellisztikájában, illetve kötete előszavában anekdotává. A bácskai tündérvilág térhelyének létezése, valóságossága, csak a helybeli lakosság metaforikus gondolkodásában ölthet ideális

otthon- és haza-képet, s ezért van, hogy az idegen svalizséreik sehogy sem találják meg a delíriumban megélt események (a tündérvilággal való találkozás) helyét, mi több, nyomukban el is pusztul, le is taposódik létezésének még a potenciális helye és lehetősége is. „[...] S azt mondja aztán a legenda, nyolc álló napig portyázott is ott a lovasezred, s minden szár kukoricát eltapostak a svalizséreik lovai, de csak nem tudtak ráakadni a pompára, amit ott a föld alatt látott a komisszáros [...] Mi van a fölszín alatt a Bácskában?! [...] Hogy is kaparná azt ki idegen patkó?! [...] A Pegaszusznak, a patkónak *odavalónak* kell lenni, hogy a füvek és nádasok alatt megtalálja a tündérkastélyt. Mert az megvan nálunk, és én itt még sok száz sort írhatnék az aranyról és a napsugárról, ami a szívembe világít, ha hazagondolok a messzeségből. De én nem a hazámat akartam itt földicsérni, csak meg akartam magyarázni a címét ennek a könyvnek” (Papp 1980. 8–9). Ehhez hasonló motívumok a legújabb magyar irodalomban is felbukkannak, pl. Háty János *Dzsigerdilen* (1996, 2005) című regényében a dzsigerdilen szó „szívet átjáró gyönyörűség” jelentéssel (is) rendelkezik, emellett Buda török neve, „s van olyan kontextusa is az értelmezésnek, ahol a két jelentés egybecsúszik: a Budáért hozott áldozat az a *kincs*, amely a *szív gyönyörűsége*, de dzsigerdilen a város (a boldogság helye), ahol a szeretett lény tartózkodik” (Bence 2011. 167). Ez a kincs azonban a töröknek nem nyilatkozik meg, csak a hazai hősök számára érthető és befogható jelentés: „Akkor a szultán csillagjósai megszemlélték a Mátyás palota zodiákusképét, s szomorúan jelentették a szultánnak: »Fenséges és dicső, a múlt-korok csillagismerői azt az üzenetet hagyták: ez itt maga a dzsigerdilen.« Akkor a hatalmas Szulimán keservesen kezdett siratni, mert bizony köhídeg volt ez a város, nem pedig szívmeleg” (Háty 1996. 216).

A *Tündérlak Magyarhonban* novellái az előszóban kifejtett idealizált haza-kép ellentétéként létrejövő folyamatokat ábrázolják anekdotikus formában. Követi, de el is tér Papp elbeszélésmódja a mikszáthi elbeszélés anekdotikusságától. A Papp Dániel megjelenítette 19. század végi társadalomkép nagyon is hasonlít hozzá, valójában ugyanaz az érték- és ideál nélküli, erkölcsileg végtelenül romlott világ, amit Mikszáth Kálmán regényeiből és novelláiból ismerünk (*Az eladó birtok* [1894], a *Beszterce ostroma* [1894], vagy *Az új Zrínyiász* [1898], *A Noszty fiú esete Tóth Márrival* [1908] etc.), viszont hiányzik elbeszélői attitűdjéből az a Mikszáthtal kapcsolatban sokat emlegetett „megbocsátás”, amit a dzsentrí-habitus irányában gyakorol. (Bár egy átfogó attitűdelemzés talán még a legendás mikszáthi elnéző viszonyulás létjogosultságát is megkérdőjelezhetné; vajon tényleg olyan megbocsátó és elnéző-e az elbeszélő pl. a *Beszterce ostroma*, *A sipsirica* [1902] vagy *A fekete város* [1911] konzekvenciáiban?)

Fogh Péter alakja Papp novellisztikájában (vizsgált kötetünkben *Az utolsó stáció* című novella hőse) a 19. századi magyar irodalomból jól ismert mozdíthatatlan, cselekvésképtelen parlagi nemes (mint pl. Sulyosdi Simon) típusát testesíti meg, aki csak névleges megyei tisztségeit és előjogait tartja számon, de sem saját, sem közössége sorsát nem képes irányítani, sem – jelentős hivatalai ellenére – befolyásolni. Sőt, még arra sincs ereje, hogy az őt ért sértéseket, felesége sorozatos hűtlenségét megtorolja, s hogy társadalmi helyzetét ezáltal megváltoztassa. Egyetlenegyszer mozdul csak meg, amikor fenyegető levelet ír az asszony utolsó szeretőjének, Pantaleon atyának, aki szerb pap lévén véglegesen kompromittálja, s kizárja őket a társadalmi életből. De

ezenkívül már csak a felesége irányában tett gúnyos megjegyzésre futja kiállásából: „No, édes fiam, most már te is kiülhetsz hozzám az ámbitusra” (Uo., 28). Van azonban magatartásában és idézett megjegyzésében némi megvetés az uralkodó társadalmi rend iránt is, a tornácon való üldögélésben pedig a kivonulás magatartásának is egy szemernyi nyoma. Az őt körülvevő világ hamis értéktudata ugyanis hamar lelepleződik, hiszen a közösség egyáltalán nem magát a házastársi hűtlenséget ítéli el, hanem csak azt, hogy Fogh Péterné egy kalugyerral is kikezdett. Később azonban az asszony „egészen” rehabilitálódik, amikor Pantaleon atya püspökké avanzsál: „Úgy emlékszem, hogy ez a személyi változás a szép Fogh Péternét egészen rehabilitálta, úgy [...] emlékszem, hogy ez volt az igazi botrány” (Uo., 29). Fogh Péterhez hasonló figurái ezeknek a bácskai történeteknek a két Uderszki fiú (*A két Uderszki fiú*), akik egy hordó szeszért mondanak le a lánykérésről és maradnak agglegények, vagy a felesége által ugyancsak többszörösen lóvá tett és felszarvazott Solthy báró (*Fürdői levelek*). Nem elnéző Papp irántuk, sőt ironiájának egyaránt leggyakoribb célpontját képezi a klérus és a hadsereg. A vidéki szépasszonyok számító és kétszínű szeretői leginkább a papok és tisztek köréből kerülnek ki. *Az ötödik tiszt* című novella világa Mikszáth Kálmán Noszty-regényének megfelelője, ahol a hadsereg tagjai, de az egész megyei nemesség is képes szövetkezni a lehetséges anyagi haszon, az érdekből kötött házasság létrehozása céljából. A novella csattanója épp az, hogy mindkét érdekelt (Bogen-Ellbogen főhadnagy, illetve Melenczei Chonth Ábris főszolgabíró is) a másiktól várja ezt az anyagi hasznot és előrelépést, majd amikor kiderülnek a tényleges viszonyok, sértődötten fordítanak hátat egymásnak.

A *Tündérlak Magyarhonban* világának állandó szereplői a szerelmes papok és kalugyerek, történeteikből (pl. *Nikánor fogsága*) azonban hiányzik az a megrendültség és tragikum, ami egy Jókai-regényben vagy egy Mikszáth-novellában jelen van. Itt is vérbő marokszedő lányok lesznek szerelmi csábítás áldozatai (mint pl. a *Péri lányok szép hajáról* című Mikszáth-novellában), azonban Perszida, Nikánor diakónus szerelmi vágyának szubjektuma tényleg velejeig romlott, másrészt Nikánorról is hamar kiderül, hogy könnyedén túlteszi magát a lány hűtlenségén, s rangbeli előhaladása céljából vállalja el a cölibátus megsértésének bűnét, s vállalja, hogy Germán archimandrita helyett (akivel helyet cserél!) őt kapják rajta Perszidával, ítélik bűntre és fogságra: „És így kezdődött a Nikánor fogsága, gyors pályafutás lőn a folytatása, és aminek az idén épp elmúlt huszonöt éve [...] Most bizony ő az archimandrita Krusevácon...” (Uo., 64). Nikánor archimandrita azonban – s ebben a humoros csattanóban van az igazi erkölcsi ítélet – lebontatta a kolostori kertet lezáró palánkot (ezen ugrott át ugyanis Germán, amikor tetten érték volna Perszidával): „Mert válságos pillanatokban csak nem fog a kerítésen át mászkálni egy előkelő főpap” (Uo.).

BÁCSKA ÚJRAFELFEDEZÉSE

A föld alatti tündérlak és kincs motívumának újabb megjelenését jelenti Vasagy Mária *Pokolkerék* (2009) című, a bácskai csatornaásás történetét elbeszélő regénye, ahol Lothár, a történet főhőse, s a naplóformát követő elbeszélés fiktív szerzője (feltehetően a sisakvirág tudatmódosító hatása következtében) bukkan föld alatti tündérkastélyra, később azonban sem maga, sem társai, sem a busás haszon reményében kereső katonák nem találhatnak rá a mesés kincseket rejtő barlangra. Papp Dániel 19. század végi novellisztikája Bácska-képének és haza-/szülőföldértésének értékállóságát (a térségi létérzékeléshez képest), autentikus mivoltát – Szenteleky Kornél egykori értékelése ellenében – mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy létrejöttét követően több mint egy évszázaddal később is elevenül hat és jelen van a vajdasági magyar irodalomban; irodalom-, művelődés- és alakulástörténeti kutatások tárgyát képezi (Váróczi 1982; Magyar 1994, Bori 1998; Ispánovics Csapó 2004; Németh 2004).

KIADÁS

Papp Dániel 1980. *Tündérlak Magyarhonban*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

IRODALOM

- Bence Erika 2011. *A múlt horizontja. A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bényei Péter 1999. „El volt tévesztve egész életünk!” Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók. Irodalomtörténet*, 3., 441–466.
- Bisztray Gyula–Csuka Zoltán 1943. *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Zombor–Budapest: Szenteleky Társaság.
- Bóka László 1962. *Arcképvázlatok és tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Bori Imre 1998. Mária Sybilla üzeni Papp Dánielnek = B. I. *Hétről hétre*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 162–163.
- Bori Imre 2007. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Féja Géza 1944. Papp Dániel. *Kalangya*, 2., 53–57.
<http://epa.oszk.hu/01200/01266/00108/pdf/00108.pdf>
- Frye, Northrop 1998. *A kritika anatómiája*. Fordította: Szili József. Budapest: Helikon Kiadó.
- Háy János 1996. *Dzsigerdilen. A szív gyönyörűsége*. Budapest: Pesti Szalon Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1966): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Fordította: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Herceg János 1944. Papp Dániel világa. *Kalangya*, 5., 193–195.
- Hózsza Éva 2004. A hiány szociográfiája irodalmunkban és a Tündérlak-effektus = H. É. *Idevonzott irodalom. Tanulmányok, esszék, kritikák*. Szabadka: Grafoprodukta, 89–92.
- Ispánovics Csapó Julianna: *Bácskai kultúrkörök*. Kézirat. A IV. Papp Dániel Irodalmi Emléknapon, Ómoravicán, 2013. december 14-én elhangzott előadás.
- Juhász Géza 1965. *Papp Dániel*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

- Magyar László 1994. „A szorgalom az ördög párnája”. (Újabb adatok Papp Dániel életrajzához). = M. L. *Életek, iratok – iratok, életek*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 112–117.
- Móricz Zsigmond 1922. Jókai. *Nyugat*, 2., 1434.
- Németh Ferenc 2013. „*Aki beleálmodta magát a valóságba*”. *Papp Dániel (1868–1900) – egy derékatört írói pálya*. Kézirat. A IV. Papp Dániel Irodalmi Emléknapon, Ómoravicán, 2013. december 14-én elhangzott előadás.
- Poszler György 1983. *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Váróczi Zsuzsa 1982. Papp Dániel korai novellái. *Irodalomtörténet*, 3., 503–522.
http://epa.oszk.hu/02500/02518/00231/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1982_03_503-522.pdf
- Vasagyi Mária 2009. *Pokolkerék*. Újvidék: Forum Könyvkiadó Intézet.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI ELBESZÉLÉS KEZDETEI BÁNÁTBAN

BALOGHY IMRE (NEUTRÁLIS): A PAPLAK HISTÓRIÁJA

KELETKEZÉSTÖRTÉNETI ADATOK

A *Torontál*¹ napilap 1909. július 17-ei számában hirdetmény jelent meg, amelyben közlésezi, hogy Névtelen Jegyző és Neutrális álneveken publikáló szerzője, Balogh Imre *A paplak históriája* címen regényt írt, „amely most van sajtó alatt”, s „legközelebb jelenik meg Torontálvásárhelyen”.² Ugyanitt olvasható tizenkét nappal később a szerző előfizetési felhívása is a következő szöveggel: „Baloghy Imre következő című irodalmi művekre hirdet előfizetést – I. »A Paplak históriája«. Regény egy kötetben. (Ára 1 korona). II. »Zsivánovits Porfir«. Regény egy kötetben (ára 1 korona 50 fillér). A művek közül az első körülbelül két hónap – a második pedig körülbelül három hónap múlva kerül ki a sajtóból. A megrendelések és előfizetési összegek a szerzőhöz Torontálvásárhelyre küldendők. Szétküldött előfizetési ivateket még üresen is f. év augusztus hó végéig kéri a szerző visszaküldeni.”³ A következő adat, amely Balogh Imre regényírói tevékenységére vonatkozik, az egy, a *Torontál*-ban 1910. december 10-én megjelent közlemény, amely azonban már csak a szerző másik könyvéről, a *Zsivánovics Porfir*-ről tesz említést: „Zsivanovics Porfir – ezzel a címmel Balogh Imre, kinek jó tolla lapunk olvasói előtt is ismeretes, regényt írt, amelynek hőse Zs. P. grancsár szerb főhadnagy. A regény a grancsár szerbek életét festi s drámai eleveenségű mozgalmas mesét nyújt, amely mindvégig lebilincseli az olvasót. A 10 íves, csinos kiállítású könyv megrendelhető a szerzőnél.”⁴

Kiterjedt könyv- és sajtótörténeti kutatások fényt deríthetnek *A paplak históriája* megjelenési körülményeire és további sorsa (repciója – ha volt!) alakulására, de tény, hogy az eddig elérhető források, pl. Petrik Géza *Magyar könyvészet 1901–1910. I–II.* (Petrik 1917. 55) címen megjelent bibliográfiai kötete 1917-ben csak Balogh Imre *Zsivanovits Porfir de genere Zsiván* című regényéről tesz említést, miként az 1940-ben Gulyás Pál szerkesztésében napvilágot látott *Magyar írók élete és munkái* (Gulyás 1940: II. 164.) is csak ezt az adatot jegyzi azzal, hogy hivatkozik a könyvről a *Pesti Hírlap* 1910. XI. 27-ei számában megjelent ismertetőre is. Már

¹ A *Torontál* volt az első magyar nyelvű lap Bánátban, amely alapításától (1851. január 4.) kezdődően 1892-ig hetilapként, majd 52 éven át, 1944-ben történt megszűntéig napilapként látott napvilágot. 73 évfolyamot számláló fennállása alatt több mint száz munkatársa volt: 1818-ig („régí törzsgárda”) név szerint hatvan munkatársáról tud a sajtótörténet (Németh 2004. 27–48).

² Anonim: *A paplak históriája* = *Torontál*, 1909. VII. 17. (A *Torontál*-ból idézett szövegeknek meghagytuk a maitól eltérő eredeti helyesírásmódját.)

³ Anonim: Előfizetési felhívás = *Torontál*, 1909. VII. 29.

⁴ Anonim: *Zsivánovics Porfir...* = *Torontál*, 1910. XII. 10.

Ferenc *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája* (Mák 2008. 525) című munkája is a *Zsivanovits Porfir de genere Zsiván* című Balogh-könyvre vonatkozó adatokat tartalmazza. A *Torontálban* 1909-ben napvilágot látott két közleményen/hirdetményen kívül tehát *A paplak históriája* című Balogh Imre-kötetről semmilyen adattal, hivatkozással nem rendelkezünk, de jelen kutatásunk – a térségi történeti elbeszélés kezdetei – szempontjából nem is elengedhetetlenül szükségesek, hiszen rendelkezésünkre áll a – ritka, sőt: ismeretlen – könyv maga. Címlapja a következő adatokat tartalmazza⁵: A PAPLAK HISTÓRIÁJA. KORRAJZ. IRTA: BALOGHY IMRE (NEUTRÁLIS). MINDEN JOG FENNTARTVA. PANCISOVA 1909. KRAUSZ ADOLF (DÉLVIDÉKI LAPOK) KÖNYVNYOMDÁJA.⁶

„HISTÓRIA”, KORRAJZ, „TALÁLT NAPLÓ”

Mind a címben közölt argumentum („história”), mind az alcímbe foglalt műfajmeghatározás („korrajz”) arra enged következtetni, hogy *A paplak históriájának* elbeszélte ideje (az utánképzett korszak jelen ideje) és az elbeszélés aktuális ideje között ún. rálátási távlat áll fenn, vagyis a historizálódáshoz – a *Waverley* (1814), Walter Scott történelmi regényének alcímbe rejtett utalása (*Hatvan évvel ezelőtt*) alapján – szükségesnek tartott (Frye 1998), hozzávetőlegesen fél évszázadnyi idő telt el az elbeszélés és az elbeszélte történet ideje között. Tovább bonyolítja, pontosabban „rétegezi” a regény időszerkezetét, hogy egy talált napló fikciójára épül, tehát van belső narratív ideje is. A huszadik század első évtizedében íródott regény bevezető sorai szerint „Balla András vásárosi lakos, az 1882. évben elhalt testvérbátyja, Balla Jenő hagyatékában egy naplót talált, s annak nyilvánosságra hozatalát [a regény szerzőjének – B. E. megj.] megengedte” (3). A naplót „közzé tevő” szerző ezenkívül csak egyetlen, kettesponttal záródó (pontosabban az előadandó történetet megnyitó) mondatot fűz a szöveghez: „A napló tartalma ime ez...” (Uo.) A napló megtalálásának (keret)története ebben a néhány soros bekezdésben nyer formát, második félkerete el is marad; a naplót „eredeti” keltezése (1882. november 5.) zárja. *A paplak históriája* címmel ellátott napló írója tehát Balla Jenő, aki hatéves korától a zárás dátumáig, 1882-ig mondja el élete történetét, azaz jegyzi le életpályájának eseményeit – szövege műfaji szempontból nem is a napló, mint inkább a memoár karakterisztikáit viseli magán. Az nem derül ki pontosan, hogy mennyi időt vesz igénybe, vagy mikor kezdi élettörténetének lejegyzését, csak annyit tudunk, hogy a befogott életidő negyvennyolc évet tesz ki, s az elbeszélő pozíciója a visszatekintés és emlékezés alaphelyzetét jelenti.

⁵ A könyv fedőlapján, illetve a könyv szövegében alkalmazott helyesírás eltér a ma alkalmazott normától. Az idézetekben meghagytuk a korabeli írásmódot: többnyire a hosszú magán- és mássalhangzók jelölése, valamint az egybe- és különírás terén mutatkoznak eltérések.

⁶ Az idézett hírlapbeli közlemény arról tesz említést, hogy a könyv Torontálvásárhelyen jelenik meg. Feltehetően a megjelenés helyeként a szerző lakhelyét jelöli meg, míg maga a kiadvány a nyomda bejegyzett helyével azonosítja ugyanezt az adatot.

A paplak „históriájá”-val összefonódó élettörténet elbeszélése a napló írójának és alanyának hatéves korától veszi kezdetét, amelyre közvetlen utalást találunk a szöveg elején: „A paplakot én hat éves koromtól kezdve ismertem” (Uo.). Az én-elbeszélő ugyanehhez az életévhez kapcsolja eszmélkedésének korát is, amit nemzeti identitásának tárgyi külsőségek (pl. a ruha) indukálta felismerésével azonosít: „[...] mert csak akkor jutottam először emberi egyéniségem megismerésére, a mely öntudatosságot nagyban elősegítette testemre szabott magyar zsinoros ruhácskám és csizmám” (Uo.). A kronológiai rendben elmondott, de az emlékezés pozíciójára többször reflektáló történetet (és mint kiderül: földi életét is) 1882. november 5-én zárja le, illetve fejezi be a naplóíró. Balla András már „elhunyt testvérbátyja” hagyatékaként bocsátja a naplót a „szerkesztő” rendelkezésére. Több jelölt adat és időpont (pl. 1847 őszén iratkozik be Debrecenben teológiára) alapján is kikövetkeztethető lenne, de egy konkrét dátáció révén pontosan tudjuk, hogy Balla Jenő 1882-ben ötvennégy éves. Ugyanis 1853. október 26-án, amikor – a lány által szerzett kegyelemlevél ellenjuttatásaként – Argay Vilmával házasságot kötnek, mindketten huszonöt évesek. Ennek megfelelően a szabadságharcban húsz-huszonegy évesen vehetett részt, s 1849. november 5-én huszonegy éves volt, amikor tízévi várfogságra ítélték. Ebből – amikor a szélhámós, rovott múltú, rendőrspicli és -szerető Argay Vilma megjelent börtöncellájában – tizenegy nap híján négy évet töltött le Kufsteinben. Ötévi külföldi hánykódását, sikertelen és tragikus kimenetelű házasságát követően 1858 júniusában tér vissza végleg szülőföldjére, ahol – atyai jó barátja, tanítója és leendő apósa, Ispán Bertalan, majd egy évvel később annak lánya, a naplóíró gyermekkori szerelme és menyasszonya, Ispán Etelka halálát követően – még huszonhárom évet vezekel bűneinek lelkiismereti terhe alatt. Meggyőződése ugyanis, hogy a nagytiszteletű úr halálát, illetve leányának háborodottságát is saját – egész életét meghatározó – zabolázatlan indulataival maga váltotta ki: „Nem igaz az orvosi vizsgálatnak azon véleménye, hogy a nagytiszteletű urat régi szivbaja ölte meg; nem igaz, hogy az én szöke angyalom a téboly sorvasztó karjai közt lehelte ki atyja után egy évre ártatlan lelkét! [...] Mindkettőt én öltem meg, mint hogy halál támad mindenütt vad indulatosságom nyomában...” (110).

Az öt évtizedet átfogó napló Balla Jenő életének meghatározó eseményeit (korai iskoláztatása, debreceni kollégiumi éve, a szabadságharcban való részvétele, bujdosása, börtönévei és külföldi hányattatásai, a Bach-korszak végén való hazatérte) rögzíti, miközben az elbeszélés menetét jelen idejű reflexiók törlik meg. A szerb csapatokkal folytatott 1848-as katasztrofális kimenetelű helyi csatározás leírását pl. a helyi áldozatok, Vörös Elek tanító úr, az ellenálló csapat vezére, illetve Nagy Pál harangozó halálára vonatkozó jelen érvényű megjegyzés zárja: „Soha 34 év óta, soha elő nem került s bizonyára duvadak és keselyük emésztették fel tetemét, mint hogy a tűz lángja hamvasztotta el Nagy Pál urambátyánk testi hüvelyét is, ki szinte, soha a toronyból elő nem került...” (62). Életének utolsó huszonhárom esztendejéről viszont néhány mondaton kívül („De nem lett huszonhárom éven keresztül vége az én mérhetetlen bánkódásomnak...”; „A nagytiszteletű úr hagyatékáét az egyház rendelkezésére bocsájtottam.” [110]) egyáltalán nem esik szó. A napló befogta negyvennyolc esztendő története ezáltal két szinten reflektálódik: egyrészt a személyes élettörténetet determináló korszak, a reformkortól a szabadságharc tör-

ténetén át a Bach-korszak végéig terjedő kor történéseinek „utánképzése” (korrajz és történelmi elbeszélés) értelmében, másrészt a főhős bűnhődését az elhallgatás révén jelző lélektani háttértörténet (lélekrajz) narratívái és kódjai révén nyer formát.

Magának a történetnek sajátos bibliai keretet ad a tízparancsolat kétszeri, más-más kontextusban történő említése és jelentésekkel való telítődése. Először a gyermek vallásos nevelésének és a tisztességes életre való felkészítésének tartalmaként hangzik el Ispán Bertalan kálvinista szemléletű magyarázataival (kiter pl. a katolikus és a református „úri imádság” közötti különbségnek az evangéliumok eltérő értelmezéséből következő eredetére, vagy az igazság isteni lényegére), másodszor – a cselekménytörténet végén – a tékozló fiúként megtért felnőtt Balla Jenőnek a nagytiszteletű úr és Etelka jelenlétében tett gyónása vezérelveként. Ennek lényege, hogy – mert sohasem hitt az igazság isteni létezésében a földön; nem fogadta meg Ispán Bertalan tanácsát, miszerint „az Igazság ő maga, az Isten” (17) – megszegte a tízparancsolat minden egyes pontját. A tékozló fiú történet jellegének megfelelően mind az „atyai”, mind a szerelmes női szív megbocsát neki, nem kegyelmez ugyanakkor a fátum, a nagybetűs Sors, az isteni Igazság, s azokat – a szabadságharcban elesett édesapja helyett második atyjaként tisztelt nagytiszteletű urat és szerelmét, Etelkát – véve el sújt le rá. *A paplak históriája* e szempontból nemcsak a Fanni-történet, Kármán József regényének távoli (és halvány kötődéseket mutató) rokona (hiszen szereplőit mindkét regénynek a végletes szenvedély ragadja el), de egyúttal a 19. század közepén a Kemény Zsigmond-i opus jelölte végzetdráma-regényeknek is közvetlen utódja. Szereplőinek végzetét – miként Kemény hőseinek is – az elbizakodottság, a végletes indulat, vagy Isten parancsainak semmibevétele idézi elő. Balla Jenő azért bűnhődik elsősorban, mert a korszak társadalmi igazságtalanságait maga is bűnök révén igyekszik orvosolni, az őt, nemzetét és családját ért csapásokat és tragédiákat pedig még nagyobb bűnök elkövetésével próbálja megtorolni, miközben nem menti fel annak ténye sem, hogy tetteit a hazaszeretet, a bukkott forradalom miatti elkeseredettség, vagy a szerelem nevében, illetve – Kufsteinben, amikor feleségül veszi Argay Vilmát – a szabadulás reményében követi el.

A hazaszeretet nevében megtagadja Isten országát („Egyedüli tökéletes alkotmány a haza, a hazán kívül minden emberi dolog, csak hivságos semmiség”. [42]), hiába inti annak meggondolására Ispán Bertalan, miszerint a haza is csak Isten kegyelméből létezik. Az ellenséggel (a Knicsanin vezette szerb csapatokkal) szemben mérsékelt fellépésre (békés megadásra) szólító lelkésszel szemben, aki jól látja esélytelenségüket, az elvakult „kolomposok” táborába áll és a harc mellett agitál, noha ezáltal katasztrófába sodorja a falu lakosságát, saját és szerelme családját is. Személyiségét kezdetektől fogva kétféle erő formálja. Egyrészt Ispán Bertalan mértékletességet és keresztyéni megfontoltságot sugalló tanításai, másrészt Balla István nagybátyja és Vörös Elek tanító úr elvakult hazafisága van rá nagy hatással. Debreceni kollégiumi évei alatt megismerkedik a radikális hazaszeretet eszméivel, s ez eldönti a kétirányú befolyásoltság kimenetelét olyannyira, hogy még a nagytiszteletű úr hazafiúságát is kétségbe vonja:

„Kétség támadt azonban lelkemben annak megbírálásánál, hogy jó hazafinak tartsam-e a nagytiszteletű urat.

Szinte sajgott a szívem a fájdalomtól, hogy a tökéletes polgárról és papról feltámadhatott az ilyen kétkedés lelkemben.

De hideg vérrel megállapíthattam e kétkedés jelenségét” (40).

Tény, hogy személyiségfejlődését traumák törik meg (édesanyját elragadja a fekete halál, édesapját felkoncolják a falu lakosságát üldöző szerb csapatok, a tiszteletesné is meghal a menekülés során), de az őt ért csapásokból jellemzően nem a tanulságot, vagy az égi intelem jelét vonja le tapasztalatként, hanem bosszúvágya lel általuk termékeny talajra a forradalom harcterein. Tetteit a tudatosság és a szándékosság ténye – nagyon is tisztában van cselekedeteinek súlyával és természetével – minősíti minden törvény előtt (még önmaga előtt is) bűncselekménnyé. A csatákban szenvedélyből és nem a parancs szükségszerűsége miatt öl, mi több, a harctéren kívül is gyilkol:

„Rendes honvédcsoportokban harcoltam ugyan, úgy a Délvidéken, mint Erdélyben. Szenttamásnál öldöklő angyalként rohantam a rációkra s azt hiszem, – azt hiszem – küldtem annyi rácot a másvilágra mint a mennyit a rációk az enyéimből megölték! Harcoltam Erdélyben Bem alatt s a rendes hadsorokban küzdöttem az osztrák ulánusok ellen és szuronyommal szedegettem le őket a lóról. Minden bizonynyal többet, mint a hány boldogult édes apám testét átlukgatta. De a rendes csatározásokon kívül volt egy átkos szenvedélyem. Ha a táborozás oláhlakta vidéken volt, kiszöktem a táborból s ha kellett, orozva gyilkoltam le mit sem sejtő oláh fatákat és fiatal mujereket. Isten csodája, hogy magános kóborlásaimban agyon nem vertek, mint egy veszett ebet s hogy Bem haditörvényszéke tiltott vérengzéseimért fel nem akasztatott! Mert ha hős voltam is, kegyetlenkedéseimért a golyó kevés lett volna.

Saját hadtársaim is a »vad cigány«-nak neveztek” (71).

(Jellemző, hogy miképp alakul át a „cigány” megnevezés jelentése is az életében. Míg az édesanya szájából a kisfiú/kislegény szépségét jelölő becézésként, addig a hadtársak beszédében a bornírt erőszak megnevezéseként hangzik el.)

Sem az emberi, sem az isteni erkölcsi ítélet alól nem menti fel az a körülmény sem, hogy a börtönből való szabadulás érdekében köt házasságot a kétes erkölcsű Argay Vilmával, majd annak rovott múltját és bűnös életét megismerve öli meg fondorlatos módon az asszonyt. Nem mentesül még önnön lelkiismerete terhe alól sem, hiszen saját bevallása szerint sem elsősorban a szabadulás vágya, hanem az érzéki szenvedély motiváltsága miatt ment bele az érdekházasságba: „A börtönőr zörgött az ajtón. A hölgy felkelt, hevesen ajkamra nyomta tüzes ajkát s eltávozott... Csak meg ne csókolta volna! De ez a csók életre keltette szunnyadó szenvedélyemet s örült forrongásba hozta véretem. [...] S mi boldogítóbb, mint a szabadság? Nem tudok adni feleletet kérdéseimre, csak a csóknak perzselő édességét érzem s beszívom a nő ruhájának illatát” (74–75). Későbbi felesége megölését nem igazolja (ha egyáltalán a gyilkosság bármivel igazolható lenne!) az sem, hogy rájön, az asszony a hírhedt pesti rendőrfőnök szeretője és spiclije, hiszen ezt – miszerint Argay Vilma nem lehet a női tisztesség megtestesítője – házasságkötésük előtt és alatt is, ha

nem is tudta, de sejtette, mi több, maga a nő is utalt rá, amikor felkereste házassági ajánlatával a börtönben: „Akarja ön a szabadságot, szomjuhozza ön a szerelmet? Én megszerzem önnek a szabadságot s szívem, ajkam, keblem szerelme, mind az öné! Csak egy feltételt kötök ki, [...] hogy vegyen el engem feleségül. Én egy becsületes ember felesége akarok lenni. A becsületes életet úgy szomjuhozom, mint a szerelmet. Holnap ekkorára eljövök a válaszáért” (74).

Baloghy Imre regényhőse, Balla Jenő alakja, személyiségének kettőssége, szélsőséges érzelmi és indulati meghatározottsága – feltételezésem szerint nem véletlenül – a századforduló irodalmának (Vajda János, Just Zsigmond regényírásának) „elátkozott”, dekadens hőseire, illetve a kései Jókai-regények lélektani értelemben „elveszett” személyiségeire emlékeztet, miközben a már említett Kemény Zsigmond végzetes sorsú regényalakjainak is késői utódja. Ez utóbbiaktól (pl. a halálkereső Mikes Jánostól, aki a végvári csatározásokban keresi megunt élete helyett a halált) a tudatosság magasabb foka különbözteti meg. A memoárnapló visszatekintő írója többször is reflektál írás közben e kettős jellembeli meghatározottságra, illetve cselekedeteinek indulati motiváltságára:

„Mert bizony én egy, alig-alig fékezhető, vakmerő cigány képű fickó voltam s hogy már most jó előre önönismeretemről tegyek tanubizonytságot, megvallom, hogy férfikorom jelleme is talán túlmerész önérzetességben s hajlíthatatlan vastagnyakuságban nyilatkozik meg.

Hejh! Pedig mennyivel jobb volna – ép úgy, mint a mai politikai forgatagban – az életben csak egy picit is taktikázni, ügyeskedni és az élet – jobban mondva – isteni igazságok oltárán, törekvéseink, cselekvéseink, lobogását mérsékelni!...” (4)

Vagy:

„Kénytelen vagyok azt is bevallani, hogy e kilenc év alatt az én kétféle szívem közül csak a gonoszabbik, sőt határozottan a gonosz szív uralma alatt éltem” (71).

A TÉRSÉGI TÖRTÉNELMI ELBESZÉLÉS „ELSŐ SZERÉNY HAJTÁSA”

Kisfaludy Károly *Tihamér* című, 1825-ben napvilágot látott történeti elbeszélése/kisregénye kapcsán jegyzi meg a majdnem egy évszázaddal későbbi recepció, miszerint „a magyar történelmi regénynek első szerény hajtása” (Heinrich 1907. 23). Csak a 20. század utolsó évtizedének irodalomtörténete értelmezte újra e „szerény” jelzőnek a megjelenés aktuális pillanatában érvényes jelentéseit, és – az idézett leminősítő szemlélethez képest – egészen más összefüggései váltak fontossá a vizsgált 19. század eleji alakulástörténeti viszonyrendszerben. Hasonlóképp minősülne dilettáns munkának Baloghy Imre *A paplak története* című történelmi regénye is egy mai kanonikus történeti szemlélet értelmében – ha a későbbi, illetve a jelenkori irodalomtörténeti recepció egyáltalán ismerte volna/ismerné Baloghy művét. De teljesen ismeretlen alkotás – s talán ez is a szerencséje. Jelen kutatásunk során tehát mindenféle későbbi alakulástörténeti korszak ráakasztotta előítélet vagy pejoratív szándék nélkül értelmezhetjük kötődéseit, kapcsolódásait és jelentőségét megjele-

nésének aktuális korszakában, illetve vizsgálhatjuk, hogy a múltreprezentáció mely változatát képviseli a múltrol szóló irodalmi diskurzusban.

A talált napló mint irodalmi hagyaték „közzé tételének”, de a történelemformáló eseményekben résztvevő személy naplójának megjelenési fikciója révén is szervesen illeszkedik a 19. századi európai és magyar hagyományba. A történelmi köz-
zel-, illetve félműltra (ez esetben a magyar szabadságharcra) való visszaemlékező beszédmód, a konfesszió eljárása révén közvetlenül rokonítható két, a 19. század második felében napvilágot látott naplóregénnyel. Ezek: Jókai Mór *Egy bujdosó naplója* (1851) és Vajda János *Egy honvéd naplójából* (1869) című alkotása. Mindkettőről könnyen elképzelhető, hogy Baloghy Imre olvasta, vagy ismerte őket. De ugyane naplóregények vizsgálati tükrében megmutatkozó eltérések és másságok alapján vetjük el annak a felvetésnek a halvány esélyét is, hogy Baloghy könyve egy valódi Balla Jenő-szerű hős hiteles naplója, vagy annak regényszerű feldolgozása volna. Feltűnően hiányzik ugyanis a regényből az a személyes rálátás és megéltég, ami pl. Vajda János naplójának objektív hangját, tényszerű közléseit és megítéléseit, illetve Jókai Mór regényes elbeszélésének belső látószögét, lírikusi érzékenységét adja. Persze felhozható példaként Kármán József *Fanni hagyományai* című levél- és naplóregénye, amelynek szerzője – a vulgarizálást a helyzet szükségszerűsége hozza! – se érzékeny kisasszony, se naplóíró nem volt, de még nő sem, műve mégis évtizedekig fenntartotta az első magyar írónő, a létező Fanni fikcióját. Csakhogy Kármán József egy Shelley-szerű jelenség, remek tollú író volt. Baloghy Imre meg nem volt az – sem elegendő tehetséggel, sem autentikus nyelvvel nem rendelkezett a kiválasztott történelmi korszak hiteles utánpótlásához. Csak a korhoz kapcsolódó indulata, érzelmi felindultsága, pátosza volt meg – megjelenítésének, kifejezésének elbeszélői ereje nélkül.

E sorok írója nem folytatott a tárgyban sem levéltári, sem hely- vagy sajtótörténeti kutatásokat, amelyek kideríthették volna (ha egyáltalán lehetséges!), hogy ki is volt Baloghy Imre azonkívül, hogy a *Torontál* a „jó tollú”, írói neveket (Névtelen Jegyző, Neutrális) használó publicistái között tartotta számon, s hogy legalább két regényt írt életében; *A paplak históriáján* kívül az említett *Zsivanovics Porfir* címűt.⁷ Egyáltalán az sem biztos, hogy a Baloghy Imre név valódi, viszont a dolgok logikájából következik, hogy nem lehetett résztvevője a forradalmi eseményeknek, hiszen ez esetben a regény létrejöttékor – ha húszévesen vett részt a szabadságharcban – legalább nyolcvankét évesnek, Petőfi és Jókai kortársának kellett volna lennie. A regényből viszont kitetszik, hogy szerzője csak a Petőfi-kultusz jelenségeit ismeri, magával a költővel sohasem találkozott. A magyar történelem e legjelentősebb irodalmi és közéleti kultuszára csak néhány esetben történik utalás a regényben. Először egy levélben hangzik el a forradalmár költő neve. Ebben Vörös Elek tanító úr arra kéri Jenőt, hogy Debrecenből – akár „kézirásos másolatban” – hozza

⁷ További felbukkant adat vele kapcsolatban két tárca, amelynek valószínűsíthetően ő a szerzője:

Névtelen jegyző: Csendőrhistóriák. (tárca) = *Torontál*, 1904. szept. 16., 20., 30., okt. 4., 6., 20., 27., nov. 8. [„Bodó Pál öreg csendőr szájából elleste és írta: Névtelen jegyző”]

B. Imre: Sárguló levelek. (tárca) = *Torontál*, 1889. aug. 4. [Nem biztos, hogy Baloghy Imre cikke, de nem lehetetlen. Sőt, lehet, hogy ez az első cikke a *Torontál*-ban.]

haza Petőfi költeményeit: „Derék ember vagy, ha már megérted Petőfi költeményeit! Ha kötetben nem veheted meg, kézírásos másolatban hozd nekem annyi költeményét haza – mert remélem, hogy négy év után már hazajössz – a mennyit nem restelsz” (23). Majd pedig Jenő a szünidőre hazaérkezéskor nyújtja át szertartásos ünnepélyességgel a kötetet:

„– Elhoztad-e Petőfi költeményeit?

El – tanító uram! Elhoztam Petőfi költeményeinek összes gyűjteményes kiadását. Szaladok, hogy kikeressem a batyumból.

Nem is kálomistához, de katolikushoz illő szent ihlettel vette át tőlem a kötetet:

– Ez lesz nekem az igazi bibliám! Köszönöm öcsém, köszönöm, hogy öreg tanítóról meg nem feledkeztél” (30).

Hogy Baloghy Imre igen lazán bánik az elbeszélés kronológiai rendjével, az a napló több bejegyzésének és az események valós idejének egybevetése alapján is kimutatható. Feltételezhető, hogy a naplóíró emlékezete nem követte az események természetes időrendjét, ok-okozati struktúráját. Pl. Balla Jenő Petőfi Sándor összes költeményeinek kiadását hozza meg Vörös Elek tanítónak iskoláztatásának első négy évét követően Debrecenből. Ekkor legfeljebb tizenöt-tizenhat éves lehet; vagyis az 1843-as vagy (még inkább!) az 1844-es évről lehet szó. Petőfi összes verseinek kiadásáról viszont tudjuk, hogy 1847. március 15-én látott napvilágot, vagyis Balla Jenő csak 1847 júniusában, az érettségit követő iskolai szünetben hozhatta volna ezt a verseskötetet haza. 1844-ben jelent meg viszont Petőfi verseinek első, gyűjteményes kötete, a *Versek 1842–1844* – viszont ez is csak november 10-én⁸ hagyta el a nyomdát. Tehát Balla Jenő ezt sem adhatta át tanítójának az 1843-as vagy az 1844-es évi nyári szünetben. Az sem valószínűsíthető, hogy egy későbbi iskolai szünetről lehet szó, mivel érettségi vizsgáját négy év múltán, 1847-ben tette le, s ugyanezen év őszén iratkozott be a református teológiára, amelynek a forradalom kitöréséig egy évét hallgatta le: „A szünidő leteltével ép oly szívélyes bucsúval, – mint a milyen a fogadtatásom volt – távoztam vissza Debrecenben hogy ott újra négy évig szenvedjem a távollét kínjait!

Az 1847-ik év június havának közepére volt szóbeli érettségi vizsgám határideje kitűzve” (46).

Az első iskolai szünetre való hazaérkezését leíró bejegyzés után tesz említést a tanító úrral a hazafűségről, illetve a haza sorsáról való elmélkedéseikről is. Ennek kapcsán mondja el, miszerint „elkesedve lesték” a „jók és a nemesek küzdelmét a zsarnokság ellen” (41), miközben megjegyzést tesz a korszak több közéleti személyiségének sorsára vonatkozóan: „[...] elborult lélekkel könyeztük meg Wesselényi sorsát, Kőlcsey hatyudalát s remegtünk Kossuthért a kit feltettünk!...” (Uo.) A Wesselényi Miklós ellen folytatott hűtlenségi per 1838-ban zajlott, 1843-ban tért haza Magyarországra – későbbi hányattatott sorsa felett elképzelhetően „könnyezhetett”

⁸ „1842. május 22-én avatta *A borozóval* az Athenaeum Petrovics Sándort publikáló költővé, két és fél év múlva a Lipót-napi vásárra Pestre érkezők téli olvasmányának vihették magukkal Petőfi Sándor 1844. november 10-én megjelent első, gyűjteményes kötetét” (Kerényi 2007. 343).

a két hazafi. Viszont Kölcsey Ferenc 1838-ban hunyt el, utolsó nagy műve épp a Wesselényi-per védőbeszéde volt. Nevezetes országgyűlési búcsúbeszédét 1835-ben mondta. Nagyobb versei közül a *Zrínyi második énekét* írta 1838-ban. Elképzelhetetlen ugyanakkor, hogy a tízéves fiúcskával a tanító úr ilyen jellegű meditációkat folytatott volna kollégiumi éveit előtt, még ha – saját bevallása szerint – koraérettnek számított is. Az öt körülvevő legfontosabb férfiak (apja, nagybátyja, tanítója és a tisztelendő) csak a kollégiumban töltött első négy esztendő követő szünetben, vagyis 16 éves korában részesítették először a felnőtt férfit megillető közvetlenségben, bizalmas bánásmódban („S paroláztak velem, a mint azt már meglett férfiakkal teszik.” [30]). 1844-ben azonban más, Kölcseyhez kapcsolódó esemény történt. Ekkor nyerte meg ugyanis a *Hymnus* megzenésítésére kiírt pályázatot Erkel Ferenc; elképzelhető, hogy ez hatotta meg könnyekig menően az öreg és az ifjú hazafit. A negyvenes évek politikai színterén állandó szerepet vállaló Kossuthért természetesen lehetett „lelkesedni” és „rettegni” – de 1844-ben már szakított lapjával, a *Pesti Hírlappal*, s csak 1848 július 1-jén indította el saját lapját (*Kossuth Hírlapja*). 1847-ben még nem „sivíthatta” tehát benne – miként a regényben olvassuk –, hogy „Közeleg a fekete halál!» [...] S ha ez elmúlik, bizonyára jön a »Véres halál«, melyből feltámad majdan a szabadság, mint a hogy feltámadott keresztre feszítése után az Isten Fia!” (47).

Az elbeszélő Kossuth és Petőfi személye iránti feltétlen rajongást és tiszteletet említ, ennek lényegét azonban – mert nincs közvetlen élménye – nem fejtí ki, s nem írja le részletesen; ezzel kapcsolatos mondandója a közlés, a mondatnyi jelzés szintjén marad. Példának okáért: össze sem hasonlítható beszédmódja az eseményekben részt vevő, azokat a személyesség látószögén átszűrő Vajda János naplójának leírásaival, noha Vajda is csak 1869-ben, több mint két évtized elmúltával festi le pl. a pesti követválasztás 1847-es eseményeit, vagy az 1848-as márciusi forradalmi napokat, s elemzi Kossuth Lajos nevezetes szónoklatainak, személyiségének hatásmechanizmusát. Ugyanígyen plasztikus erővel jeleníti meg előttünk a forradalmár Petőfi alakját. Tehát amíg Vajda megjeleníti, elének varázsolja, utánpézi az eseményeket és a hozzájuk fűződő jelentéseket, addig Balogh elbeszélője kijelentéseket tesz csupán.

„Petőfiről meg van írva, hogy rossz színész volt, de azt talán kevesebben tudják vagy hiszik, hogy mint szónok sokkal szerencsésebb volt, és ha Isten megtartja és a dolgok más fordulatot vesznek, hatalmas, izgató népszónok vált volna belőle. Röviden s ritkán beszélt, de a tömeget mindig megragadta szavai eredetisége és nézetei szélső határozottságával. Jól állt neki a beszéd, s az a különös s ritka sajátsága volt, hogy a leglázázóbb szavakat a legteljesebb külső nyugalommal mondta el, minden hadonászás, heveskedés nélkül, mint ez többnyire az izgató szónoklatoknál látható. De hangján a legvalódióbb meggyőződés, a belső tűz volt érezhető; látszott, hogy az embernek a forradalom olyan sajátlagos természete, mint a Vezúvnak az olykori tűzhányás, mely elborítja a mezőt, míg a hegy maga nyugodtan áll” (Vajda 1988. 1018).

A paplak históriájá-nak szereplői közül is többen szólnak a tömeghez, közülük leginkább Vörös Elek tanító úr szavai hatékonyak: „– Ha! Ha! Feltétlen meghódolás! Hogy azután összetett kezekkel nézzük, hogy gyalázzák meg a szervianok anyáinkat és szüzeinket s hogyan gunyolják ki a magyar vitézséget? Pártolnám a nagytiszteletű úr indítványát, ha tudnám, hogy van az ellenségnek szíve! De meg-

győződhattünk arról, hogy ellenségeink öldöklő, pusztító vágya már csupán a faji különbözetnél, de az osztrák politika ármányos ígéleténél fogva is hasonlíthatatlanul nagyobb mint emberszeretete.

Válasszatok tehát polgárok! Válasszatok! Mi a szebb, mi a dicsőbb? Egy esetleg diadalmas csata, vagy egy elvitázhatatlanul szegényt, gyalázatot hozó béke?...

Most tűnik ki maradt-e még egy cseppnyi vér ereitekben; a mit ősapáitok Magyarországból ide, e granicsár fészekbe hoztak!

Maradt, maradt! Ordította a tömeg. Inkább a halál, mint a gyalázat! Megyünk fegyvereinkért!” (57–58).

Kossuth Lajos legnevezetesebb beszéde az 1848. július 11-ei országgyűlési fel szólalása⁹, amit Vajda idézett naplójában az átéltség élménye révén, ugyanakkor a részt vevő elemző szemével ábrázol – összehasonlíthatatlanul nagyobb esztétikai érzékkel és hatással mint amilyenek Balogh Imre regényének idézett szónoklatai. Természetesen Kossuth a legnagyobb hatású szónok volt. Nem mérhető hozzá sem a Balogh által megformált (kitalált) Ispán Bertalan tiszteletes (noha a református szónoklatnak igen jelentős hatása és hagyománya van a magyar kultúratörténetben!), sem Vörös Elek tanító alakja és szerepe. De Balla Jenő mint a tanulóifjúság képviselője a Vajda (Vajda 1988. 1018) és Jókai (Jókai 1994. 46) által is hatásos szónokként kiemelt Vasvári Pállal megegyező habitusú szereplő lehetne. Hogy beszéde mégis megmarad – miként az idézett Vörös Elek-szónoklat is – a heves kiabálás és hőzöngés szintjén, az véleményem szerint ugyancsak abból a körülményből ered, hogy Baloghnak csak közvetett – hallomásból szerzett – élményei lehetnek az eseményekről, s nem rendelkezik a nyelvteremtésnek azzal a tehetségével sem, mint aminek Vajda János és Jókai Mór is művésze.

Szülőfaluját, azaz a naplóban lejegyzett események színterét Balogh Imre regényhőse Vásáros községnek nevezi. Borovszky Samu *Magyarország Vármegyéi és Városai* (Borovszky 2004: digitális kiadás) című monográfia-sorozatának Torontál vármegyét feldolgozó kötete nem tart számon ilyen nevű helységet a mai értelemben vett Bánát területén (sem). Balogh ugyanakkor számos más utalás, valós történeti és földrajzi adat közlése révén lehetővé teszi az elbeszélés színterének lokalizálását. Megtudjuk, hogy Balla Jenő szülőföldje a déli határörvidékhez tarto-

⁹ „Midőn a szószeke lépek, hogy önöket felhívjam uraim, mentsék meg a hazát, e percnél nagyszerűsége szorítva hat keblemre. A haza veszélyben van. Egyfelől a horvát és szerb lázadás, másfelől az osztrák minisztérium áskálódásai fenyegetik a kivívott eredményeket. A nemzet nem bízhatik másba, mint saját erejébe. Mondják ki önök, hogy a nemzet el van határozva kormányának, alkotmányának, önállásának védelmére a legnagyobb áldozatokat is meghozni, s hogy e tekintetben oly alkut, mely szabadságát és önállását legkevésbé is sérthetné, senkitől semmi áron el nem fogad, hanem minden méltányos kívánatokat akárki irányában is örökre teljesíteni kész. E célból szükséges a haderőnek 200,000 főnyire emelése, ennek felfegyverezésére pedig 42 millió forint.” Még mielőtt befejezte volna Kossuth, felkelt Nyáry Pál, az ellenzék vezére és esküre emelt kézzel felkiáltott: „Megadjuk!” Példáját pedig az egész ház követte. Kossuth keresztbe fonta mellén karjait s könnyes szemekkel mélyen meghajolt a ház előtt, így fejezve be beszédét: „Önök felállottak mint egy férfit és én leborulok a nemzet nagysága előtt s csak azt mondom: annyi energiát a kivételben, mint a mennyi hazafiságot tapasztaltam a megajánlásban s Magyarországot a poklok kapui sem döntik meg.” (Vajda 1988. 1014; Baráth 1902. 385; Kossuth é. n.: elektronikus forrás).

zott, azaz: „Tökéletes katonai uralom alatt állott, megtoldva enyhébb formában a katonai uralom statáriális jellegzetességével” (35). A helybéli viszonyok ecsetelése során a naplóíró elmondja, hogy „a fajmagyar nép fajmagyar erkölcsével és szokásaival nehezen viselte a szokatlan igát” (36), amivel saját és polgártársainak az 1848–49-es szabadságharcban tanúsított forradalmi magatartását látja magyarázhatónak. A viszonyok elemzése közben említi, hogy háromezer lelket számláló faluját Ispán Bertalan lelkeszkedése előtt ötven évvel telepítették. Egy, a katonai uralom helybéli viszonyait bemutató naplórészlet – amelyben egy konkrét „igazságtalanságot” (Balla István nagybátyja „megbotoztatásának” történetét) is elmesél –, hozzávetőlegesen az 1844-es esztendőre datálható. Ennek alapján a községet 1794 táján telepíthették. Amikor 1848 tavaszán Balla Jenő hírért veszi, hogy Jellasics betört a szülőföldjére, s elhagyva Debrecent és tanulmányait, gyalogosan – kerülve „Temesvártól lefelé a rácz, oláh és tót nemzetiségi községek határait” (54) –, szülőfaluja közelébe ér, Pancsova és Versec felől ágyúzást hall. (Egy, az idézetnél korábbi eseményeket elmondó naplórészletben a déli országrészeket, köztük a faluját is sújtó 1847-es pestisjárványt írja le. A járványtörténeti kutatások szerint az európai pestisjárványok a 19. századra jobbra már kimerültek, csak Erdélyben, illetve a déli határörvidéken ütötte fel elszórtan a fejét a veszedelmes kór. A jelölt térséget sújtó 1847-es pestisjárványról nincs adatunk, de a hivatkozott járványtörténeti ismertetők [Schultheisz é. n.: elektronikus kiadás] szerint „előfordulhatott”.)

A történelmi elbeszélés regénybeli központi eseménye a Vásáros község határában lezajlott kisebb ütközet, amelynek során a falu lakossága a „Pancsova rétjén táborozó” (57) Knicsanin csapataival veszi fel a harcot, de a túlerővel szemben alulmarad. A napló további fejezetei szólnak a falu lakosságának meneküléséről a Tamásfalván át Temesvár felé vezető úton, aminek végállomását Hódmezővásárhely, Makó, Szentés és Gyula városok jelentik. „Ezen városok lakosságából került ki ugyanis szülőföldem népe s a rég visszamaradt rokonoknál, – a kikkel a rokoni barátkozást fenntartottuk – reméltünk menhelyet találni. És találtunk is”¹⁰ (67). A földrajzi és a történelmi referenciák azonosítását nagyban megkönnyíti a szerző lehetséges lakhelyével kapcsolatosan felmerült adat. A regényeit a *Torontálban* hirdető Balogh Imre ugyanis Torontálvásárhelyre várja az előfizetési íveket.¹¹

A torontálvásárhelyi (debelyácsi/debellácsi) református egyház 1994-ben ünnepelte fennállásának 200. évfordulóját, 2004-ben ünnepség keretében emlékeztek meg a falu betelepítésének 210. évfordulójáról. Mák Ferenc (Mák 2008. 614) idézett honismereti bibliográfiájának Torontálvásárhely-cikkében olvashatni a következő hivatkozást: „A debelyacsaiai ősei 1794-ben érkeztek erre a vidékre Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Makóról és Gyöngyösről [...] azok, akik megülték ezt a tájat, nem katonaként jöttek a határörvidékre, hanem telepeseként, a kedvezm-

¹⁰ Ezeknek az adatoknak a hitelességét több forrás is alátámasztja. L. Borovszky 1912., illetve Varsányi é. n.

¹¹ Vö. 3.; De: Torontál vármegye monográfiájának megjelenésével kapcsolatban létező forrás az a támogatási jegyzék, mely a pénzbeli adományozók neveit tartalmazza. Ezek szerint az antalfalvi járásban 10 forinttal Ópáváról többek között Balogh Imre is hozzájárult a megjelentetéshez. Nem biztos, hogy ugyanarról a személyről van szó, de elképzelhető (Borovszky 1912).

nyek, az ingyenes úrbéri telek, a szesszió (34 holdnyi földterület) miatt és a boldogulás reményében. Tíz évre adókedvezményt és hadkötelezettség alóli felmentést kaptak, mert a kincstár megítélése szerint legalább ennyi időre volt szükség, hogy a műveletlen földek újra termőre forduljanak. [...] A falu erős támpontja a Negyvennyolcas Pártnak, illetve a Függetlenségi Pártnak, tehát a kiegyezéssel szemben álló ellenzékhez tartozott, s emiatt elkerülte a kövesút, nem részesült a kincstári tulajdonban levő pancsovai rétből, s állami iskolát sem kapott” (Kalapis 1980).

Baloghy Imre elvileg ismerhette Olchváry Ödön *A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken* című, 1902-ben a szerző kiadásában napvilágot látott könyvét, amelyben megegyező leírásokat és utalásokat találunk az 1848-as bánáti és torontálvásárhelyi eseményekre vonatkozóan: „Debeljácsa magyarajku lakossága fegyvert fogott, hogy a szerbeknek útját állja; de a túlerős ellenség elől Antalfalvára s onnan a magyar táborba Nagy-Becskerekre vala kénytelen menekülni. Knicsein a községet összelövette és porrá égette, s következő napon, az az szeptember 9-én Tomaseváczt meg szállotta s táborát megerősítette” (Olchváry 2009. 72). A Baloghy-regényben a menekülésnek inkább a regényes/romantikus eseményei kerülnek természetszerűleg előtérbe, de fellelhetők a tényszerűség mozzanatai is:

„S megkezdődött a »szaladás!«

Csaknem 400 szekér egymás nyomában, félmérföldnyire hosszúságban, tajtékzó lovakkal vágatott a Tamásfalva felé vezető országúton.

[...]

Hajtottunk, hajtottunk ugyan, de azért eléggé nyugodtak maradtunk. Hiszen tudtuk, hogy az ellenség előbb kizsákmányolja a falut, azután felgyújtja s csak azután gondol, – ha gondol – a mi üldözésünkre” (64).

A torontálvásárhelyi református templomnak a szerb csapatok általi kifosztását és felgyújtását a történelmi források (Borovszky 1912. 127) is jegyzik; a regény az események érzelmi vetületét ragadja meg:

„Egyszer csak egy óriási fáklya gyulladt ki a sötét éjben.

– Pogányok törtek Úram, a te hajlékodbába!! Hallatszott át a nagy tiszteletű úr hangja apám kocsijáról.

A hangra visszanéz az összes menekülő atyafiság és egy siránkozó üvöltés – nem is emberi hang – töri meg az éj csendét.

De törjenek bár a pokol ördögei hajlékodra, oh! Úram! Én még fényesebben felépítem hitednek erejével” (64).

Hogy *A paplak története* szerzőjének mégis inkább a szájhagyomány volt legfőbb forrása, illetve, hogy nem dokumentumról, hanem a regény fikciójáról van szó, azt az időbeli megfeleléseknek a hiánya is mutatja művében. Torontálvásárhely nevezett ostroma ugyanis 1848. szeptember 8-án zajlott. Baloghy regényében – úgy tűnik –, tavaszi, illetve nyár eleji időpontról van szó. Balla Jenő ugyanis a „véres tavasz” hírére hagyja ott Debrecen, s amikor gyalogosan hazaér (még ha heteket vett is igénybe az út!), legfeljebb nyár kezdete lehet. Falujának lakosságát viszont már menekülésre készen találja.

ÖSSZEGEZÉS

Baloghy Imre regénye egyszerre több regényhagyomány vonzatkörében értelmezhető: napló- és levélregény, fatalisztikus sorstörténet, bűn és bűnhődés regény, balladisztikus szerelmi történet, az 1848–49-es szabadságharc kultuszát éltető tárcaregény. Nyelve hol anekdotikus, hol patetikus, máskor dokumentáló jellegű. A múlt másságára mutató jelentései a történelmi narratíva didaktikus aspektusait érvényesítik. Szándékát tekintve intelem: okulni szólít fel a múlt hibáiból; az indulatiság és az erőszak sorsrontó és (nemzeti) katasztrófába vezető szerepére hívja fel a figyelmet.

A történeti narratíváról alkotott mai szemléletünk értelmében a történelmi regény hite nem áll közvetlen összefüggésben az ok-okozati viszonyoknak, a természetes időrendnek, illetve a történelmi háttérnarratívák verifikálta ideálképeknek való megfeleltetés mértékével (Török 2001. 250). A történelmi regény a múlt egy adott korszakának kiválasztása és megfelelő poétikai eljárások révén való utánképzése, esztétikailag szuverén regényvilággá formálása; a múltreprezentációnak meghatározott beszédmódok, lehetőségek és horizontok szerinti lehetséges változata. A múlt eseményeire történő „jelen érdekű kérdezés”: horizont és válságmodell (Bényei 1999. 441–442). Természetesen Baloghy Imre *A paplak históriája* című művének történelmi regényként való értelmezése és megítélése sem függ az említett megfeleltetésektől, illetve azok hiányától. A térségi történelmi elbeszélés fontos alakulástörténeti mozzanataként tarthatjuk – mostani felfedezését követően – számon: a feltételezhető egyik kezdetként – függetlenül esztétikai értékvilágának teljességétől vagy hiányosságaitól.

KIADÁS

Baloghy Imre (Neutrális) 1909. *A paplak históriája*. Korrajz. Pancsova.

IRODALOM

- Baráth Ferenc 1902. Kossuth Lajos mint szónok és író = Beöthy Zsolt szerk. *Képes magyar irodalomtörténet*. Budapest, 372–395.
- Bényei Péter 1999. „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók*. In: *Irodalomtörténet*, 3., 441–466.
- Borovszky Samu szerk. 1912. *Torontál vármegye*. Budapest.
- Borovszky Samu 2004. Magyarország Vármegyéi és Városai. A teljes „Borovszky”. Digitális kiadás. mek.oszk.hu/09500/09536/html/index.html [Letöltés: 2013. július 7.]
- Gulyás Pál szerk. 1940. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest.
- Heinrich Gusztáv 1907. Bevezetés = *Kisfaludy Károly minden munkái, II. Vigjátékok. Tihamér: Elbeszélések*. Budapest, 5–27.
- Frye, Northrop 1998. *A kritika anatómiája*. Ford. Szily József. Budapest.

- Jókai Mór 1994. *Emléksorok 1848–1849-ből – Egy bujdosó naplója*. Budapest.
- Kalapács Zoltán 1980. *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok*. Újvidék.
- Kerényi Ferenc 2007. Petőfi Sándor kötetei = Szegedy-Maszácz Mihály–Veres András szerk. *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 243–258.
- Kossuth Lajos (é. n.): *Írások és beszédek 1848–1849-ből*.
mek.oszk.hu/04800/04834/html/kossuth/0001/kossuth0001.html. [Letöltés: 2013. július 8.]
- Mák Ferenc 2008. *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Újvidék–Zenta
- Németh Ferenc 2004. *A nagybecskereki sajtó története (1849–1918)*. Újvidék
- Olchváry Ödön 2009. *A magyar függetlenségi harc 1848–49-ben a Délvidéken: 1 áttekintő és 9 csata-vázlattal* [A szerző kiadása Budapesten: 1902]. Zenta – Újvidék [Reprint].
- Petrik Géza 1917. *Magyar könyvészet 1901–1910*. I–II. Budapest.
- Schultheisz Emil (é. n.): *A magyarországi járványok történetéből*.
mek.oszk.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Jarvanyok.pdf [Letöltés: 2013. július 10.]
- Szinnyei Ferenc 1911. *Novellairódmunk Jósikáig*. Különnyomat az Irodalomtörténeti Közleményekből, 6. Budapest.
- Török Lajos 2001. A történelem félreolvasása. Jókai Mór: Erdély aranykora = Szegedy-Maszácz Mihály – Hajdu Péter szerk. *Romantika: világkép, művészet, irodalom*. Budapest, 242–259.
- Vajda János 1988. *Válogatott művei*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Németh G. Béla munkája. Budapest.
- Varsányi Péter István (é. n.): *Makó és a makóiak a polgári forradalomban és szabadságharcban (1848–1849)*.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/pages/monografia_4/008_mako_es_a_makoiak.htm [Letöltés: 2013. július 9.]

HERCZEG FERENC ÉS A TÖRTÉNELMI REGÉNYHAGYOMÁNY

A „JÓKAIZÁS” JELENSÉGE HERCZEG FERENC ÉLETMŰÉBEN

68

Herczeg Ferenc életműve és a magyar történelmi regényhagyomány összefüggéseinek vizsgálata során került a kezembe egy, az író portréját ábrázoló különnyomat: Herczeg Ferenc *Szelek szárnyán* (1905) című szecessziós küllemű útirajz-albumában találtam; feltehetően vele együtt is jelent meg. Első pillantásra úgy tűnt, egyiknek sincs köze a témához. A „Mertens fényképe után” készült réznyomat (Athenaeum) – miként a róla elterjedt vélemény tartja – az „úri világ” íróját láttatja, s a könyv tartalma, az Adriai-tengeren Sirály nevű huszonhat tonnás kutterén hajókázó író élményvilága is az úri passzió fogalmkörébe látszik sorolhatónak. Ami azonban mégis a könyvre irányítja a figyelmünket, az az élménymegjelenítés (a látványképtől a rövidtörténeten át a történelmi elbeszélésig terjedően) eltérő narratívákat érvényesítő összetettsége; a tenger-élményben a látványon és a kalandon túl a múltat is meglátó író sokszínű beszédmódja. Az utazásnapló látványelemekre s a szecessziót mint sajátos életérzést és felfogást is tükröző rövidtörténetekre épülő elbeszélésfolyamat ezért gyakran megtöri az elbeszélő múltra vetülő tekintete – olyasfélének képezem, mint az Athenaeum kiadta réznyomaton. „Zaraveccchi-át a régi időkben Tenger-Fejérvárnak nevezték a magyarok. Valaha fővárosa volt Dalmátországnak és Kálmán király itt koronáztatta meg magát a partok és szigetek királyává. Itt fogadta szép jegyesét is, a normán Busilát, szicíliai I. Roger ur leányát. Szép kép lehetett, mikor a sárkányorru normán gályák Tenger-Fejérvár alá érkeztek, melynek tornyain az Árpádok standárjait lobogtatta a tramontana. [...] Mikor az első tengerész kezét fogott az első lovassal, egymás kézszorításában megéreztek az acélos erőt, mely utat vágott egy-egy nemzetnek idegen néplabirintusokon keresztül. Aztán megharsantak a réztrombiták és megszegtak a kürtök: a vezérgálya palánkáról egy női alak lép a partra. Lenszinü hajában arany abroncs tündöklök; bibor köntöse merev redőkben hullámszik az alakja körül; cipellője is arany. A termete magas, karcsu és izmos, mint az acélpenge; a kalózos lányának tekintete kemény és nyugodt, mint a sólyomé; az arca azonban rózsás és tiszta, mint az éjszaka gyermekéé. Egy tigriskoponyájú, hajlott orru, parázsszemű férfira esik tekintete és ekkor a gyermekleány szívéből forró vérhullám szökik a fehér arcába... Légy üdvöz, magyar földön, ifjú királyné! [...] Tenger-Fejérvár ma igen rongyos kis falu...” (Herczeg 1905. 32) – illeszkedik többek között ez az időszembesítő – ódahangulatot árasztó – mondai betét az utazástörténetbe.

A 20. század első két évtizedében – megegyező vélemények szerint – feltűnően megnövekszik a történelmi elbeszélések száma, hangsúlyos módon reprezentálódnak a történelem különböző narratívái és formái az életműben. Utasi Csaba szerint ez „a milleniumi ünnepségek tovaagyűrűző hangulatát”-val, illetve azzal a ténnyel

magyarázható, hogy „a kilencvenes évek végén Péterfy Jenő nagy nyomatékkal hangsúlyozta: kár volna, ha elbeszélői tehetségét Herczeg Ferenc kizárólag a mágus- és dzsentrivilág körére szorítaná, hisz ekképpen pszichológiája lassanként egyoldalúvá válna” (Utasi 2002. 78). Imre László viszont az epigon-jelenség (az ismétlődés) mulékonyosságát látja ugyanebben a mozzanatban: „Ami a legmegtevesztőbb lehetett valaha, az Herczeg történelmi regényeinek gondolati és művészi hasonlatossága bizonyos becsült, tisztelt előzményeihez. Eszmeileg a múlt század második felének legszínvonalasabb figuráihoz (Kemény, Arany László) látszott kapcsolódni, íróilag Jókai, Mikszáth bevált »bravúrtechnikájá«-hoz. Pedig éppen emiatt bizonyult életműve mulékonynak. Mindkét vonatkozásban csak megismételt valami korábbi akkor, amikor politikai körülmények és a műfajfejlődés törvényei már egészen mást követeltek volna” (Imre 1996. 154). Ha Herczeg történelmi tárgyú regényeit a múltat reprezentáló narratíva műfajkonstruáló sajátosságainak, illetve a 20–21. század fordulópontján lezajlott újabb magyar prózairodalmi fordulat jelenségeinek és irányainak figyelembevételével, csak a közmegegyezésszerű vélekedéseket szem előtt tartva vizsgáljuk, a fentiekben idézett értékelések helytállónak bizonyulnak, miként e sorok írójának vizsgálatai is hasonló eredményre vezettek korábban: „Az egyéni és regionális kánonokban »frekvált« Herczeg népszerűsége két pilléren nyugszik. Egyrészt a Jókai- (és részben a Mikszáth-) regények művészi igénnyel megformált nemzetképét transzformálják népszerű formába, másrészt a nemzeti tudatot árnyékoló pusztulás-képzet általánossá tételével hatnak, azaz a 19. századi regénytradícióban művészi igénnyel kifejeződő nemzeti gondolat felületes exponálásával” (Bence 2007. 179–180). A disszertáció könyv alakban megjelent változatában (Bence 2011) azonban már nem szerepel az idézett kitétel. A további kutatási eredmények ugyanis arra mutattak rá, hogy a 20. század végi prózafordulat, amelynek során a múlt reprezentációjának regényalakzatai – elméleti értelemben Hayden White (White 1973; 1997) és Northrop Frye (Frye 1957; 1998) nyomán – különösen frekválttá váltak, a történelmi regényről alkotott nézeteinket is átalakították. Mai szemléletünk értelmében – a különböző háttérnarratívák által hitelesített, valamint az ok-okozati és kronológiai viszonyrendszereknek megfeleltethető események megjelenítése helyett – a múlt valamely korszakának adekvát poétikai eljárásokkal történő kiválasztását, utánpótlását, olyan jelentések szolgálatába állítását jelenti, melynek lényege a múlt másságára irányuló „jelen érdekű kérdés” (Bényei 1999. 441–442), vagyis Herczeg Ferenc a 20. század – világháború árnyékolt – első két évtizedében a történelmi narratívához az aktuális társadalompolitikai léthelyzetre történő válaszkérés szükségességére, a múlt válságmodelláló szerepe, s nem a milleniumi hangulat továbbélése vagy kritikus figyelmeltetések miatt nyúlt.

A „JÓKAIZÓ” HERCZEG

A „jókaizás” fogalmának Márton László *Kitaposott zsákutca, avagy a történelem a történetekben* (Márton 1998) című tanulmányában is negatív konnotációja van: a 19. századi regényhagyomány sematikus másolását, konstruktív hozzáadás hiá-

nyában történő továbbviteletét jelenti – míg a „dekonstrukciós” elbeszélői eljárások (pl. Szentkuthy Miklós, Spiró György, Háy János etc. regényei) a „kiürült és szétzúzott elbeszélői sémák romjaiból” (Márton 1998. 154–155) építkeznek. Elméleti gondolkodásának irányát – sajátos módon – saját regényírásával épp Márton László „fellebbezte meg”. A 19. századi regényhagyományra való ráíródás jelensége ugyanis a történelmi regény „természetéből” következő jelenség, s ez az – a hagyományos értelemben vett háttérnarratívák (krónikák és más kútfők) legitimálta hitelesség-adása helyetti – eljárás a 20. század végi új történelmi regény egyik legfontosabb műfaj-konstruktív eleme: a szövegtapasztalaton alapuló történelmi tudás – pl. Márton László *Testvériség I–III.* (2000–2002), Háy János *Dzsigerdilen* (1996) című regényeiben.

Nem véletlen, hogy a kiváló tudós, Horváth János, 1925-ben készült értekezésében „a Jókai s a Mikszáth utáni kor továbblépője”-t (Horváth 1925. 6) látja Herczeg Ferenc életművében. Történelmi regényeiben ugyanis van elbeszélői innováció mintáihoz képest: a többféle történelem létezésének gondolata, vagyis az az – elméleti alapot csak a 20. század nyolcvanas éveiben nyert – nézet, miszerint „múlt csak egy van, de számos egymástól eltérő narratíva szól róla” (Sándor 2005. 54), azaz a történelem nézet és interpretáció kérdése, a múlttal ellentétben, „nem volt, hanem lesz” (Szirák 2005. 49). A „más-más történelem képzeté”-t (Szegedy-Maszák 1998. 75) leginkább Herczeg Ferenc *A hét sváb* (1916) című regényében érhetjük tetten, hiszen ugyanaz a történelem (1848 eseményei) *nem ugyanaz a történelem*, ha eltérő nyelvi és nemzeti kultúrák (itt a bánsági szerbek és a magyar érzelmű svábok) szemszögéből értelmezzük.

A hét sváb utánképezte múlt, azaz a magyar szabadságharc történéseinek válságmodelláló szerepe épp ezért a regényírás aktuális jelenének legfontosabb kérdéseire (Mi történt a múltban, ami az aktuális jelenhet vezetett? Mi történt Versecen a szabadságharc idején?) irányuló válaszokat rejthet, a jelen és a jövő mozgásainak, pl. a hivatalnoki-úri középosztály, a dzsentrí utáni világ – amelynek Herczeg az írója volt – létformáinak a múltból történő megértési lehetőségét. Mert Németh G. Béla szerint „az eszményi típusok, melyek ábrázolása révén Herczegben Horváth a klasszikus magyar irodalom folytatóját látja, hamar fölfedezzük, nem annyira a dzsentrí mint inkább a hivatalnoki munkából élő *úri középosztály* világából valók” (Németh 1985. 188–189).

Történeti jellegéből kifolyólag az irodalom sem egyként létező, egysíkú jelenség: egy kultúrán belül is bármely alakulástörténeti korszakban rendszerint „több irodalom” létezik egymás mellett, amelyek önmagukban nem, csak alkotóik és recepciójuk zárja ki egymást. Pedig az irodalomnak csak azt a jelenséget nevezhetjük, amely „folyamatosan megtörténik”, azaz, amit olvasnak – nemcsak tudós professzorok. Ilyen értelemben a 19. századi regényhagyományt megújító hercegi történelmi regényírásnak mindig is volt létjogosultsága – a másféle, eltérő irányú történelemképzetek és narratívák mellett és velük együtt.

HŐSÖK ÉS „HŐSKERESÉS” A MÚLTBAN

A múlt másságának példaadó és válságmodelláló szerepe képezi *A hét sváb* narratíva-alkotó alapgondolatát is egy 20. század eleji „hőstelen” korban; a „hőskeresés” és a „hősalkotás” románcos elbeszélői szövegeit is érvényesítve. A versek és a fehértemplomiak hősiessége a szabadságharcban, a „hét sváb” legendája a *dicsőséges múlt elbeszélői reprezentációjaként* értelmezhető: a klasszikus magyar ódai műfajhagyománnyal, a Jókai Mór reprezentálta történelmi regényváltozattal, azaz a magyar eposz-, illetve a románc-regény típusaival áll rokonságban.

Az „időszembesítő” klasszikus magyar líra- (pl. Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály költészete) és regényhagyománnyal a múlt hősiességének és a jelen katasztrófáinak, a kulturális különbözőségekből következő eltérő világ-tapasztalati és magatartásminták szembesítő gyakorlata kapcsolja. Nem véletlen, hogy az elbeszélés szemléleti alaphangját is egy ilyen összevetés adja meg már a regény legelején. A vajdasági batár-képhez hasonlóan (vagyis annak előképeként) Herczeg regényének szereplői is „bekocsikáznak” a térségi történelemben: a postakocsin, amellyel Graf Jani hazatér Bécsből, a térségi kulturális és nemzeti identitás minden lehetséges típusa megtalálható: a magyar érzelmű svábtól a militáns gondolkodású grancsár szerbig.

„A grancsárok szerbül beszélnek. A kásztorkalapos ártatlan arccal néz ki az ablakon, de azért meglátszik rajta, hogy megérti minden szavukat.

Ez a falu is a miénk volt, – mondja a mérgesképű. – Ez itt mind szerb föld. És most mégis a sváboké.

Úgy kell nekünk! Ostobák vagyunk! – veti oda szárazan a sárgaképű. És kajánul sandít bajtársa felé, akinek arca már megint paprikavörös.

A haragos kis ember vasvillaszemekkel nézi a kásztorkalapos ifjút.

Mi szerbek fegyverrel jöttünk ide, a németek batyúval a hátukon jöttek” (Herczeg 1925. 7).

A „jókaizás” jelensége a mi szempontunkból pozitív fogalmi apparátust jelent a hercegi életmű keretében. *A hét sváb* a Jókai Mór képviselte történelmi regénytípus kiemelkedő változatát, az eposzi regényhagyományt folytatja: legerőteljesebben *A kőszívű ember fiaival* (1869) áll szövegösszefüggésben.

Az eposz – reflektál a hegeli szemléletre Imre László – „világirodalmi műfaj, amelyben költőileg megfogalmazódik a világtörténelem szubjektumának, a nemzetnek a születése és felnövekedése” (Imre 1996. 92). Az eposz a 19. században mélységesen elavult műfaj. Ugyanakkor a műfajok diskurzusában az eposzi hagyományokra erőteljesen reflektáló történelmi regény, átlényegítve egyes funkcióit és tartalmait, bizonyos értelemben az eposz 19–20. századi transzformációjává vált; létrejött általa a történelmi regény egy sajátos változata: az eposzregény. Legfontosabb műfaji karakterisztikáit a transzcendens világkép, mítoszi utalásrendszer, a nemzeti létet meghatározó sorsfordító esemény (háború, forradalom) ábrázolása, heroikus hősök, heroszi karakterek, sors- és végzetszerű jelenségek, csatajelenetek etc. szerepeltetése jelenti. Nagyon fontos e műfajalkotó vonzatkörben az ún. „kereső” (archetipikus) hős szerepe, aki elindul hazát teremteni, s ideig-óráig sikerül

is visszaállítania az organikus világállapotot (Frye 1998. 263). Ez az eszményi lét-állapot 1848-ban az önálló, szabad haza (mint új Haza/új Trója) eszméje volt (*A kőszívű ember fiai*), ami bizonyos etnikumok és közösségek esetében (mint a bánsági svábok) „szellemi hazá”-t jelent. Az ő szabadságharcuk saját közösségük, a magyar érzelmű bánsági svábok felemelkedését szolgáló új szellemi haza létrehozására irányul heroikus hősökkel (mint Graf Jani) – nem véletlenül „hét vezér”-rel.

A kőszívű ember fiai és *A hét sváb* szimbolikus alakzataiban is hasonlít egymásra: a hét fiatal/vezér/sváb legendás, illetve a három fivér mesei alakja egyaránt östörténeti és folklór-vonzatokat/rekvizitumokat jelentenek, miként a két mű családtörténeti (Baradlay – Graf) vonatkozásai is hasonlóságokat mutatnak, kezdve a két anya, Baradlayné és Grafné szerepétől a családi események anekdotikus megjelenítéséig. Az áruló, a másféle kulturális és nemzeti identitás, a haza ügye érdekében megváltozni képes „parlagi” (haszontalan) hős, de a jó ügy szolgálatába álló idegen szerepe és jelenléte is felismerhető mindkét regénytörténetben. A nagybetűs Haza (a szellemi érték) megvédése érdekében szövetkező fiatal értelmiségiek története Jókai Mór *És mégis mozog a föld* (1872) című regényét, a nemes cél szolgálatába álló idegen alakja pedig *Az új földesúr* (1863) (Heim – Ankersmit) című regényét „hozza be” az analógiás vonzatok körébe.

A heroikus karakterű (a hét fiatal vagy a kis Hoffer gyerek) hősök, az eszményi leányalak (a legkisebb Hoffer lány) mellett a nagy formátumú eposzi hős, a „hérosz” is megjelenik a szabadságharc bánsági (eposzi) regényváltozatában, *A hét svábban*: Damjanich János – itt még – alezredes személyében, aki „széles nagy” alakjával szinte „árnyékot vet” (Herczeg 1925. 127) a környező világra.

„November első napján a kitaszított és gazdátlan sváb város egy új, ifjú naprendszer vonzási körébe jutott.

Trombitaszóval és dobpergéssel magyar katonák vonultak a városba. [...] A sereg vezére Damjanich János alezredes volt. A svábok elkedvetlenedtek, mikor kitudódott, hogy ez a Damjanich rác ember, hozzá még stásai grancsár. Lóháton jött a gyalogosok közt és korszakállás, lapos és széles ábrázatán, amely úgy ringott a katonái feje fölött, mint a rác szentkép a processzióban, a komor erő és a szláv titokzatosság kifejezése ült.

Mindenki rettegett tőle és mindenki rajongott érte. Egypár nap múlva már azt mondták a svábok: Ez a mi emberünk! Ő nem hasonlított azokhoz a császári katonákhoz, akiket a verseciek ismertek. A taktikázó huzavonát, a felelősségtől való félelmet hírből sem ismerte. Minden szava egyenes, találó és kemény volt, mint a kalapácsütés, minden cselekedete gyors, ellenállhatatlan és rettenetes, mint a mennykőcsapás” (Herczeg 1925. 123).

Nagyon érdekes, hogy az 1848/49-es szabadságharc és forradalom részt vevő szemtanúja, Vajda János az *Egy honvéd naplójából* című emlékiratában hasonló karakterű Damjanich-portrét fest:

„Damjanicsot előbb már láttam valamelyik ágyúzás alkalmával; ha nem tévedek, Turia előtt volt. Akkor még csak őrnagy, s legénysége, többnyire pesti jurátusok előtt nagy katonai szigora miatt rossz hírből állott. Bezzeg később imádták, – aminthogy már

az első jelenetnél én is fejembe vettem, hogy ez az ember a világ legnagyobb katonája lehet. Az öltözet sokat tesz a katonánál, s akkor ő nem díszben, csak vászonkitliben, ugyszólván pongyolában volt, gondolom, hogy mély megvetését fejezé ki a harc kisszerűsége, s löre látott sikertelensége fölött; mert akkor még – eléggé csodálatos! – osztrák tábornokok – Eder, Bechtold voltak vezéreink, akik a bécsi kamarillának engedelmeskedtek s szándékosan hátrányunkra intézték a hadműveleteket. Ő mindezt tudhatta, s azért viselte magát oly egykedvűen. Az ágyugolyóknak kitett domboldalon állott, szivarozva oly nyugalommal, aminőhöz hasonlót egész életemben nem láttam, nemcsak, de a minőre képesnek embert nem hittem! Máig is emlékszem e benyomásra, még gondolataimra is, melyek e jelenetnél agyamban támadtak” (Vajda 1972. 347).

REGÉNYVÁLTOZATOK ÉS „IRODALOMVÁLTOZATOK”

A történelem változatokban él és egyszerre több narratíva szól róla. Ennek értelmében Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regénye az 1848/49-es magyar szabadságharc „nagy történelmének” a regénye, míg *A hét sváb* e nagy történet mögött húzódó történelem-alternatívák egyikét, a szabadságharc bánsági eseményeit jeleníti meg a térségi sváb etnikum horizontja révén. Miként szó esett róla: történeti jellegénél fogva az irodalom is beszédmódváltozatokban él egyazon kultúrán belül, s az értékkeremtő irodalmi szövegeknek egyaránt volt/van létjogosultsága. Az irodalomtudomány feladata, hogy megértse ezeket az eltérő mozgásokat valamely irodalmi kultúrán belül.

KIADÁSOK

Herczeg Ferenc 1905. *Szelek szárnyán*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat.

Herczeg Ferenc 1925. *A hét sváb*. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T.

Vajda János 1972. *Vajda János Összes Művei IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

IRODALOM

Bence Erika 2007. *A történelmi regény műfaji változatai a 19. századi magyar irodalomban. Az Abafitől A fekete városig*. Doktori disszertáció. Kézirat.

Bence Erika 2011. *A múlt horizontja. A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

Bényei Péter 1999. „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: A rajongók. = *Irodalomtörténet*, 3., 441–466.

Frye, Northrop 1998. *A kritika anatómiája*. (Ford. Szili József) Budapest: Helikon. [F., N.: *Anatomy of Criticism*. Princeton: P. University Press, 1957]

Horváth János 1925. *Herczeg Ferenc*. Budapest: Pallas.

Imre László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

- Márton László 1998. A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben (Két példa). = *Jelenkor*, 2., 146–169.
- Németh G. Béla 1985. A lektűr magyar mestere. Herczeg Ferenc. = N. G. B. *Századutóról – századelőről*. Budapest: Magvető Kiadó, 181–203.
- Sándor Iván 2005. Úton Bilbaóba. = *Alföld*, 3., 53–57.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998. Az újraolvasás kényszere (A rajongók). = SZ. M. M. *Irodalmi kánonok*. Debrecen: *Alföld*, 71–93.
- Szirák Péter 2005. Történelem nem volt, hanem lesz. A kortárs magyar történelmi regény változatairól. = *Alföld*, 3., 48–53.
- Utasi Csaba 2002. Herczeg Ferenc és a történelmi regény = U. Cs. *Mindentől messze*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 75–83.
- White, Hayden 1997. *A történelem terhe* (Ford. Berényi Gábor et. al.) Budapest: Osiris [W., H.: *Metahistory*. Baltimore: JHU Press, 1973]

A NEVELÉS ÉS A FEGYELMEZÉS CSÖDJE

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: ARANYSÁRKÁNY

„Nem érdemes, nem szabad az ifjúsági változatot tanítani. A képes borítójú, mesekönyv küllemű, »Az aranyárpány« feliratú (jó drága) kiadás: diákoknak kerülendő. Kosztolányi eredeti, Aranyárpány című regénye: kell, nagyon kell.”

(Tamás Ferenc)¹

IFJÚSÁGIREGÉNY-VÁLTOZAT MINT TÉVEDÉS

Kosztolányi Dezső *Aranyárpány* (1925) című regényének 1932²-ben (más adatok szerint: 1934³-ben) jelent meg ifjúságiregény-változata. Egyedi vonása, hogy maga a szerző dolgozta/írta át. Megjelenését követően semmilyen kritikai visszhangot nem keltett, nem szerepel ifjúsági regénykánonokban, miként 2004-es újrakiadását követően is kétségeket fogalmaz meg hatását illetően a róla szóló polémia. Vajon mely korosztályt szólíthatja meg a „Hilda-konfliktus” nélküli, fiúgimnáziumról szóló regény, amelyben egy tanárt megvernek, és öngyilkos lesz? „Az eredetiben Novák öngyilkosságát kettős (apaként és tanárként elszenvedett) nevelői kudarca indokolja; pszichés beszűkülésének rajza (Vili füzetait nézegeti, a fiú megalázásáról, majd bocsánatkéréséről fantáziál) azért hiteles, mert ott érezni mögötte a lányával kapcsolatos gyötrő tehetetlenséget és jóvátehetetlenséget. Hilda nélkül Novák alakja is megbillen, sorsa kuriózszerű rémtörténetté válik” (Tamás 2004–2005.

¹ Tamás Ferenc: Az „ifjúsági” Aranyárpányról. *Tani-tani*. 2004/2005. tanév. 4. szám. A letöltés forrása: <http://birobalogh.wordpress.com/2013/07/09/az-ifjusagi-aranysarkanyrol/> A letöltés ideje: 2013. augusztus 19.

² „Az *Aranyárpányt* Kosztolányi két magyar kiadásban láthatta. Az eredetileg 1925. február 27-én megjelent regény másodszor 1929 májusában látott napvilágot a Genius könyvkiadónál. Kosztolányi életében ez a regény többször nem jelent meg, a Révainál kiadott első életműsorozat (1936–1940) is »csak« utolsó köteteként hozza.

Aranyárpány címmel viszont még jelent meg Kosztolányi-kötet, mégpedig 1932-ben.” (Bíró-Balogh: internetes forrás: <http://birobalogh.wordpress.com/2013/07/09/kosztolanyi-de-zso-elfeledett-ifjusagi-regenye/>).

A hivatkozott cikk harmadik jegyzetében található adat: „Kosztolányi Dezső: *Aranyárpány*. Átdolgozott, ifjúsági kiadás. Jaschik Álmos rajzaival. Bp., én. [1932] Genius kiadás. 256 p. Ára egészsváson kötésben: 5.40 pengő” (Uo.).

³ „Csaknem hét évvel az *Aranyárpány* első publikált formája után, megjelent a műnek a szerző által átdolgozott, ifjúságinak szánt változata is, az évszám megjelölése nélkül. (A Geniusnál kiadott kötetet Balogh Tamás 1934-re datálja)” (Egyed 2007. 316).

internetes forrás) – fogalmazza meg kételyeit – neveléstudományi szempontból is – idézett cikkében Tamás Ferenc, noha kifejti, hogy fontos, filológiaiilag elígazító, az irodalomtörténészek számára teljes képet adó kiadvány. Egyed Emese 2006-ban, a szabadkai Kosztolányi Dezső Napokon elhangzott, *Két Aranyársarkány* (Egyed 2007) című előadása tanulmányváltozatának első jegyzetében Ilia Mihály irodalomtörténésznek mond köszönetet, amiért az „felhívta a flegyelmét” a regényváltozatra, „az ifjúságnak szőló *Aranyársarkányra*” (Uo., 316). Tehát nemcsak a megcélzott olvasói réteg, az érettségiző ifjúság körében maradt megjelenésének aktuális idejében és manapság is visszhangtalan olvasmány, filológuskörökben is jobbára ismeretlen: radikálisan csonkolt, a tragédia kifejlésének logikai összefüggését megbontó, olyan érdektelen munka, ami ellentmond Kosztolányi Dezső ifjúsági irodalomról alkotott elképzeléseinek is. Bíró-Balogh Tamás a két változatot összehasonlító tanulmányában felveti annak lehetőségét, hogy a „soha nem volt” anyagi gondokkal küszködő Kosztolányi kényszere húzódik a furcsa elhatározás és átdolgozás mögött (Bíró-Balogh: internetes forrás).

Az ifjúsági regényváltozatban – a Hilda-epizód elmaradása miatt – teljes egészében megbomlik Novák Antal lelki összeomlásának – egymást kiváltó – fokozatokra épülő logikai menete, ezért ez az *Aranyársarkány* oktatáspedagógiai szempontból sem megközelíthető alkotás – Novák Antal nevelői és tanári összeomlásának történetét, mint a nevelődési és fejlődésregény visszajaként értelmezett műfaji konstrukciót, csak az eredeti változat alapján vizsgálhatjuk.

A REGÉNY SZIMBÓLUMVILÁGA

„Az *Aranyársarkány* egy felnőtt és egy serdülő élet-halál küzdelme, ahol a felnőtt elbukik, bár a társadalmi konzekvenciák szerint köztisztjeletben álló, hagyományos (tekintélyelvű) tanári szerep a vérévé vált” (Egyed 2007. 308) – olvashatjuk Egyed Emese hivatkozott tanulmányában. Ez a megállapítás az átdolgozott *Aranyársarkányra* vonatkozóan kétségkívül igaz. Az eredeti változatnak azonban egyik szintje – tehát sem narratív, sem nyelvi, sem tropológiai, sem hermeneutikai struktúrája – sem felel meg a jelölt sémának: Novák Antal Liszner Vilivel való konfliktusa csak az egyik komponense annak a „harc”-nak, amelyet a tanár egy alaktalan, ezért – a serdülő lázadásánál – sokkal kiismerhetetlenebb, megfoghatatlanabb, ezért legyőzhetetlen rémmel vív. Az átdolgozott változat – leegyszerűsítve természetesen – azt a dilemmát veti fel, hogy egy hagyományos nevelési-oktatási elveken, begyőpesedett módszereken alapuló iskola képes-e a tanulóifjúság erkölcsi és humánus nevelésére – illetve annak elbeszélése, hogy miképp és miért nem. Épp ezért egy olyan műfajtipológiai sorba illeszthető, mint az iskolaregényeknek a maradiságot leleplező változatai; Bíró-Balogh Tamás (Bíró-Balogh: internetes forrás) szerint leginkább a *Légy jó mindhalálig!*-hoz hasonlít, Egyed Emese (Egyed 2007. 309) világirodalmi szinten William Golding *A legyek ura*, a magyar irodalomban pedig *A Pál utcai fiúk* rokonának tekinti; az intermedialis gondolkodás [Egyed Emesénél is] Peter Weir *A holt költők társasága* (1989) című filmjéhez kapcsolja. Az intertextuális sor természetesen folytatható – pl. Ottlik Géza 1959-ben megjelent *Iskola a határon*jával.

Az eredeti *Arany-sárgány* azonban nem (csak) erről szól – s épp ezért sokkal komorabb és tragikusabb történetek/narratívák irányában mutat kapcsolódásokat: a kortárs magyar regények közül – a problematikus apa-lány kapcsolat, illetve a hiányzó/halott anya alakjához kapcsolható jelentések révén – leginkább Rakovszky Zsuzsa *A kigyó árnyéka* (2002) című regénye kapcsolódik ehhez az elbeszéléshagyományhoz.

A „rém”. Noha maga Odorics Ferenc is meglehetősen durva felvetésnek tartja „dr. Novák Antalt a vérfertőzés gyanújával (ami ráadásul a kegyeletsértés gyanúját is felébreszti) illetni”, de úgy gondolja, a regény poétikai struktúrája felvet ilyen nyomokat: „Ez a gyanúsítás annál inkább durva, hiszen közvetlen bizonyítékot nem ad kezünkbe az elbeszélő. Narratív tények nem támogatják ezt az elképzelést. Érdeemes azonban a regénynek arra a poétikai sajátosságára felhívni a figyelmet, amely formaszervező elvként, azaz interpretációs stratégiaként képes működni az *Arany-sárgány* olvasásakor. Ez pedig az utalásos, kihagyásos, az olvasó számára felfejt-hetetlen deiktikus működés, a titok poétikája” (Odorics 2007. 132). Meglátásunk szerint a regény motivikus/szimbolikus jelentésrétege is alátámasztja ezt a feltevést. A motivikus összefüggések, az utalások, szimbólumok világában felbukkanó, kezdetben alakatlan, megfoghatatlan képződmény (érzés, hajlam, szenvedély) ugyanis lassan „átcsúszik” nyelvi alakzatba; öngyilkossága előtti utolsó víziója során Novák meg is nevezi: „rém!” (*Arany-sárgány*, 267). Az egy szótagos főnév hangalakja és hangulata még ritmikai értelemben is összecseng egy korábbi, ugyancsak monologikus beszédhelyzetben (amikor megveretése után hazaér) elhangzott, ismételt névszóval/névmással: „Én” (Uo., 193). Odorics szerint: „Az egyenes beszéd fokalizációs ereje vallomásszerűen arra utal, hogy Novák meghasonlott önmagával. Meghasonlott, mert érzékeltte magában a Másikat, az ösztönlényt, a vágy forrását, a rémet, amely incestusra is képes” (Odorics 2007. 131). Természetesen Novák Antal nem követte el a vérfertőzés bűncselekményét: az adott világ polgári keresztényi erkölcsi rendjében azonban nem állt más megoldás rendelkezésére (pedig a természet-, a pedagógia-, a jog- és orvostudomány révén is kereste a gyógyírt), mint az önmegsemmisítés. Eddig a szintig különböző stációkon, bonyolult motivációs hálózaton, a felismerések szimbolikus nyelvi szinterein át jut el a főhős, s a nyomában keletkező értelmezésig/megértésig a befogadó.

Sár és por. Sárszeg világa önmagában is különös, az egyszerű természeti jelenségek (pl. a tavasz érkezete) is másképp képződnek, történnek meg mint máshol. „Ebbe a déli városkába előbb érkezett a tavasz, mint egyebüvé. Áprilisban leesett egy forró zápor, megmosdatta a fasudarakat, porhanyóvá tette a göröngyöket, s a ködben füstölt a termékeny élet. Aztán megeredtek a hajtások, a vetemények, a rügyek tokjából egyetlen éjszakán kibomlottak a lombok, összegöngyölt, zöld se-lyemkendők módjára, melyeket hirtelen kinyitnak, és meglobogtatnak a szélben” (*Arany-sárgány*, 7). Másrészt ugyanez a város már a nevében is jelzi az alföldi lét determinatív erejét, röghöz, sárhoz, porhoz kötött kisszerűségét: „Körös-körül Sárszeg laposan, lepényszerűen terpeszkedett el a homokon” (Uo., 9). A sár és por képzetét a Kosztolányi-opus és a teljes vajdasági magyar irodalom alakulástörténete (Szenteleky Kornél prózaírástól a kortárs vajdasági irodalomig) jelentésként értelmezi: egy irodalmi reprezentáció önreflexív metaforája. Novák Antal munkájának

kudarcát magyarázza az alföldi tájban rejlő kisszerűséggel és csóddal (Bence 2011. 32): „Fiatalabb korában jóról és nemesről prédikálva diákjainak, a földműveshez hasonlította magát, ki a magot elveti, s gondoskodik, hogy alkalmas talajra találjon. Csakhogy a mag vagy televényre hullik, vagy sziklára. Ha jó földre esik, akkor minden közvetítő nélkül megfog, a szél is elröppenti oda, és ha rossz földbe kerül, akkor a legjobb földműves se tehet semmit. Fölöslegesnek ítélte munkáját. Amennyiben pedig többre vállalkozott, kudarcot vallott...” (*Aranyrárkány*, 281).

A sár és por világának érzelmi/indulati leszorítottságában azonban ott munkál a „természet lázadása”: az ünnepi kavalkád, a szenvedély, a láz és a lázadás. A történet a városerdei majális, a természet antropomorf (Odorics 2007. 127) képével indul. A kényszerű rend mögött feszülő indulatokról tehát már azelőtt tudomást szerzünk, mielőtt Novák Antal „belépne” e képbe: „Vad kirándulók érkeztek, rohamcsapatokban estek az orgonabokrokra, s egy szempillantás alatt letarolták. Gyerekek másztak a fákra, madárfészket csenni. Bokrok fecsegetek embernyelven, fák gondolkodtak emberagyvelővel, s a kövekben is emberszív dobogott. Emberek lüktettek mindenütt, elhozva a természethez a vágyat...” (*Aranyrárkány*, 12).

Sárszegen egy igencsak alacsonyrendű szóbeli forma, a pletyka tartja fenn Novák elhunyt feleségének emlékét: „Azt beszélték, hogy az utolsó években nem szerette az urát, mindenkivel udvaroltatott, s egy fiatal orvossal, kit a szanatóriumban ismert meg, viszonya volt. Hogy mi ebből az igaz, azt senki se tudta. A fiatal orvos az asszonyt halálos ágyán többször meglátogatta, de pár évre ő is meghalt” (Uo., 42). Hogy Novák felesége nemcsak egy „Bovaryné-szerű” (Egyed 2007. 313), tehát a korabeli (és képmutató) erkölcsi normák szerint könnyelmű asszony volt, hanem alakját valamiféle ködszerű titok is belengi, az is sejteni, hogy a tanár nem kedveli Flóri nénit, felesége barátnőjét, mert „kellemetlen emlékeket ébresztett benne, s biztosra vette, hogy sokat tud arról a fiatal orvostól, kire nemegyszer gondolt. Leányát nem szívesen látta vele együtt. Közönséges pletykafészkeknek tartotta” (Uo., 45). Mit tudhat még Flóri néni azonkívül, hogy barátnőként nyilvánvalóan beavatottja volt Novákék házassági (tehát Novák férji/férfiúi) kudarcának? Nem tudjuk meg, viszont beszédes mozzanat, miszerint Hilda az anyja fénykép alapján megrajzolt portréját – noha csak benyomásait fogalmazza meg: „szája [...] kinyílt, mintegy egy másik száj után. [...] Szeme forrón, és mélyen sötétlett, de minden őszinteség nélkül, s szemöldökei az orrtőn összeértek. Fejét [...] hátravetette, s valami távoli felé nézett, az anya és feleség rejtett bánatával” (Uo., 55) – szenvedélyesnek, titokzatosnak látja, míg Novák „nem bírt rátekinteni, s mikor másoknak mutogatta, pár kegyeletet szót szólva a földre sütötte szemét” (Uo.). Ugyancsak rejtett jelentése van az asszony kedvenc zongoradarabjának, Chopin *Esz-dúr nocturne*-jének, „melyet a megboldogult gyakran zongorázott, s halála előtt egy héttel is ennél hagyta nyitva a hangigefűzetét” (Uo., 128). Hilda, aki nem volt még tízéves sem, amikor anya nélkül maradt, ösztönszerűen érzi, szubtilis természete megsejteti vele, Novák nyilvánvalóan tudja, a befogadó megfeytheti e jelentéseket. „Ködszerű mélaság áradt a szobára a nocturne-ből, olyan fájdalom, mely régi volt, úgy rémlett, az embernél is régiebb. Novák a karosszékekben hallgatta” (Uo.). A tanár háttérből sötétlő alakja, majd a zongorázást követő csillagokba nézés parttalan vágyálmokat (a távoli bolygókra utazni!) ébresztő jelenete, a hold téralakzatai (pl. Kétségbeesés Völgye)

nevéből áradó negatív hangulatok az első hangsúlyos jelzései a felszín alatt tobzódó indulatoknak. Férji szerepének kudarcélménye Novák Antal öngyilkossággal végződő lelki összeomlásának – a három közül – első lépcsőfoka. Szinte biztos – s ezért nem hiteles az *Aranyársarkány* ifjúsági változata –, hogy csak a Liszner Vilitől és barátaitól elszenvedett verés és megalázás miatt Novák nem végzett volna magával – miként nem lett öngyilkos Fóris, az élet- és fiatalságellenes (sőt, szadista) indulatoktól eltorzult lelkű latin és görög nyelvtanár sem, mivel egy helyütt a narrátor is kifejti, Sárszegen nem is példátlan atrocitás, ami Novákkal (és korábban Fórisokkal) történt; volt tanár, akit követ dobta meg, másikkal leverték a kalapját.

A *sarkány*. A regény szimbólumvilágában természetesen nagyon hangsúlyos elem a címben kiemelt „sarkány” – aminek hangalakja ugyancsak magában hordozza a sár képzetét (Szilágyi 1996), jelentése pedig a „szörny(eteg)”, a „rém” fogalomkörét. Manifesztatív képi megjelenése a regény szimbolikus jelentésrétegének – a pisztolylövés mellett – indító momentuma: a majálsózó harmadikosok papírsarkánya a város fölé emelkedő jelkép (itt még valamiféle fiatalos hév és szabadságvágy kifejezése). A diákok az iskolába is behozzák, és egy fához rögzítik; Fóris jellemzően fegyelmeztelenséget, szabálysértést lát benne, és agresszióként megnyilatkozó szorongást vált ki benne a látvány, Novák – itt még – természetudományos keretet ad a jelenség magyarázatának: Franklin villamossági kísérletét meséli el vele kapcsolatban. Elhangzanak azonban – egy tréfa keretében – az első baljós utalások is. Novák mondja Fórisnak, miszerint a „sarkánynak nincs arca”, de „nem esz meg bennünket. Nem olyan sarkány ez” (*Aranyársarkány*, 19) – azaz nem olyan arctalan sarkány(rém), mint amilyen az ember lelkében lakozhat... Ennek a sarkánynak a képe villan fel előtte, amikor öngyilkossága előtti lelki tusáját vívja a tanári szobában: „Tekintetét egy pontra szögezte, kereste a sarkányt, melyet fölengedett az ifjúság, de az elröpült, magával vitte mindenét” (Uo., 282). S ennek a papírsarkánynak patinává „aranyozódott” emléke merül fel az események után sok évvel Csajkás Tiborban is, amikor egykori vetélytársa, Huszár Bandi meglátogatja vidéki birtokán, ahol Novák Hildával elvonultan él. „Az aranyársarkány. Maradj, maradj. Emlékszel? Mi lett vele. Vajon megvan-e még?” (Uo., 308) – teszi fel a kérdést volt osztálytársának, aki a „hamar elrongyolódik” választ (Uo., 309) adja erre. Hogy ez a kép egyáltalán felmerülhet bennük, arra utal, hogy a felszín alatt semmi sincs rendben az életükben: sem Csajkás Tibor visszavonultságában, sem Huszár Bandi aranyifjúságában. Mindkettőben ott kísért a „rém”.

A *ládika*. Egy nap – a Liszner Vilit megszégyenítő feleltetést követően – Novák Antalnak gyalultatlan faládikát hoz a posta, amiről azt gondolja, hogy az intézet által rendelt elektrométer van benne – de abban valami más lapul. Sohasem tudjuk meg pontosan, mi érkezett, csak annyit árul el az elbeszélő, hogy ocsmányság. Lehet bármi – az átdolgozott változatban: döglött patkány. Ez azonban csak vásott diákcsinny. Novák számára sokkal felzaklatóbb valamit tartalmazott a küldemény. A jelenetnél jelen levő iskolaszolgát arra szólítja fel, hogy nyissa ki az ablakokat, mert „nem lehet megmaradni” (Uo., 132), tehát kellemetlen szagú, bűdös dologról, valamilyen ürülekről is szó lehet. De a légszomj következhet Novák feldúlt idegállapotából is. Odorics (2007. 132) felveti annak lehetőségét, hogy esetleg csak hat betű, az ABJEKT szó lapult a ládikában. Ez azért nem valószínű, mert a bonyolultabb képzet-

társításokra képtelen Vili – később megtudjuk tőle, hogy ő küldte az inkriminált küldeményt – túlságosan is tájékozatlan és tanulatlan, miként bűntársai, Próféta és Bélus is műveletlenek az idegen szó jelentéseinek ismeretéhez. Csak konkrétumokban tudnak gondolkodni – Fórisnak pl. kenderkötelet küldtek. A jelentését a tanár fejti ki: „hogya akasszam föl magam” (*Aranyársarkány*, 223). Novák rejtett, kulisszák mögött tobzódó személyes drámája mindenesetre Liszner Vili megalázását követően – a Pandóra-szelencére reflektáló jelentéssel –, a faládika felnyitása után kerül ki a magánéleti keretek közül, és vesz katasztrofális irányt. (Lehet ugyanakkor egy elnagyolt következtetéseken alapuló, kevés tény alátámasztotta, de lehetséges elképzelésünk is: Liszner Vilinek ugyan nem lehet tudomása az abjekció fogalmáról, de házitanítójának, a rendkívül okos és értelmes Glück Lacinak igen. Megeshetett – amennyiben Nováknak tényleg az abjekt szót küldték –, hogy Vili tőle hallott róla, s hogy a zsidó fiú – aki az egyetlen a diákok közül, aki a merénylet után is meglátogatja tanárát – szánakozó ragaszkodása lelkiismereti okokra vezethető vissza.)

A pisztolylovés. Kétszer dördül el fegyver a történetben: egyszer Liszner Vilié a városerdei futóverseny alkalmával mint startot jelző eszköz, illetve Novák Antalé öngyilkossága pillanatában, amelynek dördülését Gergely iskolaszolga hallja meg. De mintha felcserélődtek volna a pisztolyok. Novákot – legalábbis képletesen – Liszner pisztolya ölte meg. Önvédelmi célra – illetve torz vágyainak képzeleti kieléséhez Fóris is fegyvert tart: „Lelövöm őket, mint a kutyákat” – mondja, miközben nyilvánvaló, hogy az afrikai négekkel, „emberevőkkel” azonosított „haszontalan kölykök”-re (Uo., 226) gondol. Rajtuk kívül – az események utáni „utóéletében” – Csajkás Tibor jár puskával saját birtokán – fogolyra és szalonkára vadászni, de ez már csak úri passziót („vidám vadásztársaival tért haza, kiknek vacsorát adott a közös zsákmányból” [Uo., 297]) jelent. A regény első mondatában megnevezett történés („A pisztoly eldördült” [Uo., 5]), noha e ponton még nem tudjuk, igazából kettős szintéren indítja el a cselekményt: az előtérben, azaz Sárszeg nyilvános polgári és iskolai életében, másrészt a személyes létterek viszonylatában.

Verebek. A jelentésátvitel „azok a szegény verebek” [melyeket „az üvegbúra alá tesz, s aztán kiszivattyúzza a levegőt” (Uo., 283)] és saját élete között az öngyilkossága előtti pillanatban ún. szabad függő beszéd által létesül. A „csak egy pillanattig” tart reményét jelenti elsődlegesen, de saját léttérében Sárszeg világa az „üvegbúra”, ahol egyre inkább – gondoljunk pl. a ládika-epizódra (Uo., 131) – „nem kap levegőt” (Uo., 108). De nemcsak Novák személye asszociál bennünket a „szürke veréb” képzetére, unokanővére, a vénlány Pepike élete is „veréblét” – maga Novák gondol arra, amikor Hilda szökése után meglátogatja, hogy „miért kell így elpusztulnia szegénynek” (Uo., 164). Egy – teljes magárahagyottságában – fokozottabb mértékben szerencsétlen Pacsirta.

Kígyó és farkas. Amikor Novák rajtakapja Csajkás Tibort, amint kiugrott Hilda ablakán, „percekig farkasszemet néztek: két férfi” (Uo., 86). Kettejük közül az arisztokrata neveltetésű Tibor a higgadtabb, s csak az ő magatartása inti önmérsékletre a tanárt. Miért, mit tenne Novák? Legszívesebben „végigvágna [végigvághattott volna] arcán a botjával”? (Uo.). Miként nem sokkal később – igaz, hogy kegyeltsértő hazugság, hamis eskü miatt – szájon vágja Hildát. Vita közben „úgy rémlett, hogy egy szörnnyel birkózik, mely erősebb nála, s kijátssza őt, elsiklik ujjai közül”

(Uo., 102). Amikor magára marad, Novák „kellemetlen érzéssel állt a szalonban”, és „kimondhatatlan szégyen”-t érzett (Uo., 104). Nem tudjuk biztosan, hol és kiben rejlik ez az alaktalan szörny.

Végző lelki tusája során, amikor leszámol életével, elsősorban szülői és tanári, tehát nevelői kudarcát nevezi meg: „Formálni akarta az életet, mely végtelen és esztelen, tulajdon gyermekében és mások gyermekeiben...” (Uo., 281). „Az életet csak lázzal lehet élni, mint Hilda és Tibor, vagy erőszakkal mint Liszner Vilmos” (Uo.) – állapítja meg, s ebben az erőszakos világban Hildát kígyónak, Vilit farkasnak látatja. „A nő, kit szépségnek hisznek, alattomoság, a férfi, akit erőnek hisznek, a durvaság. Hilda az utolsó pillanatig kedveskedett vele, mielőtt elhagyta. Liszner Vilmos előzően legalább fenyegette. Melyik a szebb, melyik a jobb? Kár ezen töprengeni. Kígyó vagy farkas, mindegy. Háládatlanok, de ez az életrevalóság háládatlan. A háládatlanság a törvény. Nem haragudott már rájuk, lelkében megbocsátott mindhármuknak” (Uo.). Amikor kezébe veszi a pisztolyt, úgy indul el az ajtó felé, „mint aki valakit üldöz, egy láthatatlan ellenséget, kifelé igyekezve, s ott közvetlenül a küszöbön, a nagy vaskályha mellett a csövet magára fordította” (Uo., 283). Némi patetikával mondhatjuk: megölte a szörnyet... Az *abjekt* szó, amelyet – esetleg – az az ominózus ládika rejthetett, társadalmi és kulturális önmagából ki-vetkezett lényt, akár farkasembert⁴ is jelenthet.

„ELLEN”-NEVELŐDÉSI ÉS (VISSZA-)FEJLŐDÉSREGÉNY

Sárszeg porlepte üvegburaszerű világában igazából semmi sincs – csak látszólag van minden – rendben: „szinte semmi sincs a helyén” (Odorics 2007. 133); senki sem azonos önmagával, sőt, szellemi értelemben mindenki fogyatékos. A recepció nem igazán tudott mit kezdeni az *Aranysárkánynak* az öngyilkosságot követő eseményeivel, Hilda és Tibor későbbi életének leírásával – ezt leginkább feleslegesnek vélte. Pedig sok minden ennek a konfesszív jellegű résznek köszönhetően válik teljessé és érthetővé: magatartások leginkább. Huszár Bandi és Csajkás Tibor a gimnáziumi évekre, tanárookra és diáktársakra való emlékezése révén mindenkiről, még a mellékszereplőkről is kiderül, hogy egytől egyig álarc mögé rejtik/illetve rejtették igazi énjük, vagy titkolják/titkolták hendikepjük. Ábris igazgató merevsége alacsony származását – hogy az apja béres volt – rejtí, Fóris világgyűlölete és agresszív viselkedése mögött a szemidegsorvadástól és a következményeként kialakuló (később be is következő) vakságtól való félelem húzódik. Nyerge Lázár kapzsiságát és irigységét, Bíró Gyurka szenvedélybeteg léhaságát nem tudja legyőzni. Tálás Béla öreg, beteg és életunt. És a diákok is: Glück Laci okos és értelmes, de zsidó és szegény – később gazdagon nőszül, ügyvédi karriert csinál, és a szocializmus eszméivel rokonszenvez. Ebeczky Dezsőt korlátolt és képmutató környezete formálja a gimnáziumban stréberré, az életben uniformistává. Jámbor hisztérikusan szorongó (később fogorvos lesz belőle). Oláh Gyuszi, akinek szenvedést és bosszú-

⁴ Ábrahám–Török 2007; Pálmai é. n.

ságot okoz (sokat ugratják), hogy öt nővére van, ezért az osztály bohóca kényszerű szerepébe csöppen – felnőttként tényleg színész lesz, és hősszerelmezt játszik.

Pepike sorsának ellentmondásaira pedig a vidéki asszonnyá „szelidült” Hilda mutat rá: „miért is nem lett apáca” (*Aranyáskány*, 302). Vagyis Sárszeg furcsa világában vénlányként kell élnie (mert nem ment férjhez, holott nem is akart!) annak, aki inkább apáca szeretett volna lenni, míg a szerelemre éhes, házasságra érett Hildát „nem adja” az apja férjhez. S persze igazi talány Huszár Bandi, Csajkás Tibor, Hilda és Liszner Vili személyisége. Félelmetesen összetett „lény” Novák Antal.

Huszár Bandi. Hamvas arcú, tipikus szépfű, akit külleme predesztinál – három bátyjával együtt – a nőcsábász szerepre. Novák tudja, hogy Hilda vele is udvaroltat, s ez „gondolkozóba ejtette” (Uo., 64). Felületes neveltetésének és természetyszerű kamaszviselkedésének következtében – igaz, közvetett módon –, de elindítja, kiváltja a Novák személyes katasztrófájához vezető lavinát. Tapintatlan udvarlónként – Tibort provokálva – elárulja, hogy ismeri Novák osztályozási kódjait, aminek kulcsát csak Hildától kaphatta meg. Szerelmes levélkét mutogat, amelynek külalakja alapján nyilvánvaló, hogy a lány írta neki. Amikor Tibor sértetten távozik az együtt tanuló társaságából, „csúnya, vad röhögés” (Uo., 79) kíséri. Tibor ezek után megy el – Novák tilalma ellenére – a lányhoz tisztázni az ügyet, marad nála késő estig, s kapja rajta az apa, amint az ablakon távozik. E számára megrázó események, a fiúval való szóbeli leszámolás és a lányával való veszekedés után kerül sor a gimnáziumban arra az ominózus fizika- és mennyiségtanórára, amelyen megszegyeníti a tudatlan és öntelt Liszner Vilit, viszont majd tettelegességbe forduló dühét nem a fiú nem tudása, hanem az a mozzanat váltja ki, hogy meglátja, amint Huszár Bandi Vili felé mutatott mennyiségtankönyvében nem a kért lecke, hanem lányának fotográfiája lapul – a helyi fényképész jóvoltából juthatott hozzá. De Hildától is kaphatta. Novák e látvány hatására – miként a leányával folytatott vita során – teljesen kiborul: „Azzal járn kezdett, izgatottan, le-föl, a padok között. Megkerülte a dobogót, újra visszament Liszner elé, a hetedik padhoz. Női nevek, geometriai idomok, trágár ábrák. Gyűlölettel nézte végig a számpadot. Utálta ezeket a kormos, fekete kamaszokat, ezeket a kanokat, kik nem iskolába valók, csak a levegőt rontják. Egész testében reszketett. És talán tettelegességre is vetemedik, ha meg nem pillantja a feléje nyúló kezek sokadalmát...” (Uo., 121).

Huszár Bandi – mint már sikeres ügyvéd – meglátogatja Tiborékát a Fertő tó partján elterülő birtokukon. Nem egészen világos látogatásának célja. Mit akarhat ez a – felnőttként is csak felületes viszonyokban élő – férfi valamikori vetélytársánál, aki feleségül vette imádatuk/rajongásuk tárgyát: Hildát. Az asszony incselkedő kérdésére, hogy mikor nősül meg, kétértelmű választ ad: „Elvégzik azt helyettem mások” (Uo., 302). Egy pillanatban arra gondol, „esetleg ő lehetne Tibor helyén” (Uo., 301), s „folyton Hildára meredt” (Uo., 303), de amikor az asszony ránevet, nem viszonozza. Lefekvéskor Tiborra gondol „érthetetlen szeretettel”, úgy véli, „jót tett vele”, amikor elutasította az asszony közeledését. „Akivel jót teszünk, azt később megszeretjük” (Uo., 309). Érthetetlen szeretete valójában az önsajnálát és a szánalom egyvelege: a múlt időről beszélgetve „a sok nőre gondolva, aki körülvette és elment” (Uo., 308) sóhajt fel, de Tibor ekkor mondja: „Jobb volt akkor” (Uo.). Mit ért meg Huszár Bandi? Feltehetően azt, hogy noha Tiboré lett Hilda, ő sem tel-

jesen boldog, sőt elégedetlen az életével – bár megeshet, hogy egyszerűen csak a múltó fiatalság érzésére váltotta ki Tiborból ezt az aligmondatot. (Vagy egy nem valószínű, de lehetséges ok: arról szeretne bizonyosságot, hogy a kis Tóni valóban Tibor, s nem az ő gyermeke. S ezt feltehetően meg is szerzi, hiszen Tibor példás, szerető apának bizonyul.) Huszár Bandi a történet végén még egyszer képbe kerül, ami azt bizonyítja, hogy Hildát mégiscsak foglalkoztatja régi viszonyuk. Karácsonykor anyja egykori barátnője, a modoros és szerepjátszó Flóri néni látogat hozzájuk, s magával hozza leánykori barátnőjét, Lenkét, akiből „szeles, eleven polgárásszony lett” (Uo., 309), egy vasúti mérnök felesége. Hilda azt kérdezi Flóri nénitől, hogy „Huszár Bandi nem házasodik-e már”, s azt a feleletet kapja, hogy „eszébe sincs, az egyelőre csak udvarol, főképp színésznőknek” (Uo., 310). Lenke abbeli sértődöttségéből viszont, hogy „színésznőknek nem udvarol” (Uo.), arra következtet, hogy neki (vagy neki is) udvarol...

Csajkás Tibor. Egy született grófnő és egy császári ezredes fia: finom, arisztokratikus neveltetésben részesül. Talán túlságosan is rendezett, kifinomult, ezért rideg, (apja korai halála miatt) érzelemmentes, szenvedélytelen családi légkör veszi körül. Nem csoda, hogy rabul ejti Hilda érzéki, lázasan szenvedélyes, a korabeli erkölcsi normáknak s a szülői parancsoknak fittyet hányó magatartása, szerelmi rajongása. Tibor a „tanárkisasszony” Hilda számára igazából előnyös „parti”, ezért még a korabeli erkölcsi és szokáskultúra szempontjából is érthetetlen Nováknak a fiatalok kapcsolatát erősen korlátozó, majd tiltó magatartása. A fiúval való – meglehetősen fölényes és durva (igaz, hogy Tibor és Hilda súlyosan megszegtek minden létező viselkedésnormát) – beszélgetése során Hilda betegségére apellál, amit Barabás doktor neuraszténianak diagnosztizál, Tibor (aki ismeri a teljes valóságot, azaz, hogy a lány gyermeket vár!) ugyanezt „kis idegesség”-nek nevezi, Novák pedig „nagyon ideges, [...] nyugtalan és képzelődő” (Uo., 90), beteg magatartásnak. Fölszólítása, miszerint a fiúnak vele együtt kötelessége „megmenteni” a lányt, ezért többet semmilyen körülmények között sem találkozhat vele, nemcsak hiteltelen, hanem lelketlen és önző gondolkodásról tanúskodik, tökéletes demagógia. Ugyanis nem kell sem orvosnak, sem pszichológusnak lenni ahhoz (Nováknak pedig igen gazdag nevelői tapasztalata kell legyen!), hogy az anyátlan, ezért érzelmi fogyatékkal, magányosan nevelkedett, az érzéki vágyak kielégítésében (pl. édességmajszolásban, nassolásban), spirituális játékokban (pl. asztaltáncoltatás) és a szerelmi kalandok hajszolásában (ezért van, hogy Tibor mellett Huszár Bandival és más fiúkkal is udvaroltat) kielégülést remélő Hilda számára a férjhezmenés megoldás lenne, amit többször maga is megfogalmaz: „Apus, adj férjhez!” (Uo., 104). Mi több, Novák nagyon is jól érti a történeteknek ezt a vetületét: „Az árva gyerekek jobban szeretnek, mint a többiek, korán akarják a családot, az újat a régi helyett, a csonka helyett a teljes jót. Megértette őket” (Uo., 93). Csakhogy túlságosan magaszerető, önző ahhoz, hogy „elengedje” Hildát magától, másrészt saját szerelmi kudarca miatt nem hisz benne, sőt megveti a szerelmet. Valósággal kigúnyolja a fiatalok érzelmeit, holott (bár a fiú szeretné, nem meri őszintén feltárni érzelmeit) nyilvánvaló, hogy a fiú nagyon szereti a lányát. „Fiatalság. [...] Én is voltam fiatal. Régen. Csacsíság. Ábránd. Holdvilág. Süt a hold, és azt hisszük, hogy szerelmesek vagyunk. Higgyen nekem. Én tapasztaltabb vagyok” (Uo., 94).

Tibor is megfelelő apakép hiányában nevelkedett, tanárához és szerelme apjához való viszonya ezért ambivalens: megfellebbezhetetlen tekintélyként tiszteli, az apját látja benne (Hildához való viszonyuk szintjén szinte azonosul vele: „Mennyit szenvedhetett szegény a lánya miatt. Talán ő maga sem szenvedett ilyen nagyon...” [Uo., 91]), másrészt őszinte, nagy szenvedéllyel szereti Hildát: „...a rosszasságát is szereti, a betegségét is...” (Uo.). S ez az a kulcsszó, amit a hideg agyú Novák sohasem érthet meg: a lányt nem büntetni és elzárni, birtokolni és megmenteni kell, hanem csak önmaga valójában szeretni és elfogadni.

Amikor Tibor megszökteti a lányt, tulajdonképpen azt az egyetlen dolgot teszi, amit tehet. Novák elutasítása lehetetlenné tette a hagyományos lánykérés és eljegyzés esélyét, másrészt a lány (számtalan utalás történik rá) már teherbe esett: sokkal nagyobb a tét miként azt Novák megvető fölényével gondolná. Sőt, Tibor igen tisztességesen jár el, s nagy lelkierőről tesz tanúbizonyságot, amikor az anyjához viszi Hildát, s átlátszó történetecskék helyett feltárja előtte a valóságot. Noha a korabeli (sok szempontból képmutató) erkölcsi rend elítélte a házasság előtti nemi életet, s az ilyen lányt megesettnek, kompromittáltnak tekintette – számtalan eset, házassági és születési anyakönyvi kivonat tanúsítja –, nem is olyan ritka jelenség. A megjelenített korszak ismert dzsentri-regénye, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (1908) épp arról szól, hogy Noszty Feri szinte erővel kompromittálja a gazdag Tóth Marit, hogy feleségül kelljen vennie – az öreg Tóth pedig a megrendezett, de be nem fejezett esküvővel lehetővé teszi lánya becsületének „tisztára mosását”: hiszen Noszty Feri a nevét adta... (Nem beszélve arról, hogy a korszak egyik legismertebb, nyilvánosságot kapott lányszöktetése, Szemző Gyuszi és Ungár Piroska esete képezte a regény egyik alaptörténetét. Sőt, maga Mikszáth Kálmán is az apa akarata ellenére szöktette meg és vette feleségül Mauks Ilonát.) Kettejük közül Tibor az előkelőbb származású és messzemenően vagyonosabb Hildánál, tehát az előbbieken vázolt eshetőség nem áll fenn – ugyanakkor a művelt grófnő átlátja és megérti a helyzetet, lehetővé teszi, hogy a fiatalok megesküdjenek, és Hilda törvényes kapcsolatban szülje meg gyermekét. Épp ezért érthetetlen Novák reakciója, amikor elutasítja a már legalizált kapcsolatot is. A grófnőnek úgy ír a lányról, mintha értéktelen kacat volna („azonnal indítsa útnak” [Uo., 170]), majd pedig amikor a grófnő tájékoztatja, hogy „hazamennie... lehetetlenség” (Uo., 171), nem akar többé tudni róla. Vagyis Novák nem szerető apaként, hanem féltékeny férjként viselkedik.

Novák Hilda. Még a megjelenített korszak gondolkodása értelmében is épphogy a felnőttkor határára érkezett majdnem kislány. Amikor apja társaságba, vagyis délutáni uzsonnára viszi valamelyik tanártársa otthonába, már nem ültetik a macskaasztalhoz, de nem is üdvözlik felnőtt nőnek kijáró tisztelettel. Lelki értelemben nagyon is kislányos, sőt kissé infantilis, ami anyátlan árvaságával magyarázható. Novák ezt törvényszerű jelenségnek fogja fel: „Az anyátlan lány elhanyagoltsága volt ez, kire akárhogy is ügyelnek, rendetlen. Novák ezt rég megfigyelte. Hilda már akkor lerongyolódott, mikor boldogult felesége megbetegedett, s egyik szanatóriumból a másikba került” (Uo., 39). Mintha nem is igyekezne ezen változtatni – sem iskoláztatására, sem arra nem fordít figyelmet, hogy alkalmas nevelőnőt találjon számára. Igaz, megtudjuk Hildáról, hogy „valaha művésziiesen zongorázta Bachot, Beethovent, de ritkán gyakorolt” (Uo., 54), arra viszont nem derül fény, hogy

ezt a tudását honnan szerezte; járhatott valamilyen polgári leányiskolába, lehetett magántanuló, de azt is feltételezhetjük, hogy zongoratudását édesanyjától – „aki szépen énekelt, zongorázott” (Uo., 41) – szerezte. Tibort viszont épp a lány e természetes rendetlensége, kendőzetlen nyíltsága, ösztönszerűsége ragadja meg. Hilda, mert magányosan, aktív női minta nélkül nőtt fel, nem ismeri a polgári szerepiátszás formáit, utálja és leleplezi a képmutatást, érzelmeit azonnal és gátlás nélkül fejezi ki. Természetes intelligenciája révén gyorsan kiismeri és kihasználja a környezetében élők gyengéit, „megvetette az embereket, lenézte a felnőttek megfigyelőképességét, és úgy látszik neki volt igaza” (Uo., 50). Vagy: „Többnyire nem élt semmi fogással. A ravaszság egyik legjobb módja az, hogy nem ravaszkodunk, csak azt közöljük, amit akarunk, hogy megtörténjék, könnyedén, félvállról, hogy ne lássék a szándékunk” (Uo., 43).

Következetlen, rapszodikus, dacos magatartása egyértelműen neuraszténiaának minősül, de jellemző, hogy ezt a diagnózist a női lélek, egyáltalán a lélek kérdései iránt érzéketlen Barabás katonaorvos állítja fel, akinek többek között az a feladata, hogy a szimuláns bakákat leleplezze. Nováknak, hogy lányától egyrészt a szeszélyes, pletykás, de egész lényével életigenlő Flóri nénit, másrészt a szerelmes Tibort is eltiltsa, kiváló hivatkozási alapul szolgál Hilda „idegessége”, amit éppúgy betegségnek minősít, mint az ábrándozást. „Ábrándos asszony” – néhai feleségével kapcsolatban is gyakran elhangzik, akiről valójában nem tudjuk meg – csak a kontár rajzoló által készített „lázrózsás” portré alapján következtetünk rá, hogy tudóvész vitte el. Lehetett akár az idegszanatórium betege is, s az arcán mutatkozó „tüzrózsák” a szenvedély rózsái... Környezetének (így az uzsonnákon megtisztelt tanárfeleségeknek) véleménye szerint Hilda „egész az anyja [...] Az anyja vére” (Uo., 62). Hilda magában az apját vádolja anyja korai haláláért, miként vélhetően a konyhában elvonultan élő, még a fiatalasszonnyal a házába került Mari szolgáló is, akinek „bálványa még mindig a régi nagysága volt, ki szépen énekelt, zongorázott, és meghalt fiatalon” (Uo., 41).

Hilda mellett alig van olyan szereplője a regénynek (talán még Liszner Vili), aki nem játszik szerepet, aki őszinte önmagát adja. Szerepe nélkül elképzelhetetlen Novák nevelői csődje és személyes tragédiája. A lányát tulajdonának tartja: „A legkedvesebbre tekintett, ki az övé” (Uo., 39). De ez a „legkedvesebb” csak Hilda vegetatív lényként elképzelt valójára érvényes: a hízelkedő kislányára, az anya helyett Chopin *Esz-dúr nocturne*-jét játszó leányára, s nem az érzéki, a maga boldogságát macacsul kereső és követelő felnőtt nőre. A fiatalok szökését követően Pepikénél tett látogatásakor is csak a nevelői becsületére és saját magányára gondol, s egy pillanattig sem a fiatalok akaratára, vágyaira vagy boldogulására. „Igen – folytatta Novák – itt hagyott. Egy szó nélkül. Hilda. Az én Hildám” (Uo., 165). Majd a lány hiányát metaforikus értelemben is bizonyítandó mondja, miszerint „üres az ágya” (Uo.), miként – tehetjük hozzá – az asszonyé is az már hét éve... Ezeket az „ágyakat”, „sem a megboldogult asszonynak, sem Hildának az ágyát” nem akarja megbontani a helyükre került Pepike, amikor a dolgozószoba melletti díványon ágyaz meg magának.

Novák a történet idején – noha diákjai olykor „öreg”-nek nevezik – negyvennégy éves, még az adott korszak felfogása értelmében is legfeljebb csak korosodó vagy javakorbéli férfi. Feltűnő ugyanakkor, hogy nincs női társasága, sem nőismerősei – az

özvegy és tartalmas társadalmi életet élő, az életet mindenestül szerető és elfogadó Flóritól, elhunyt felesége barátnőjétől valósággal viszolyog, közönséges pletykafészeknek tartja, holott nem (csak) az. Felesége aranyrámás portréjától szinte retteg, nem mer ránézni. A dolgok logikája inkább azt kívánná, hogy haragudna, vagy megvetné. Novák talán hibáztatja magát – nem tudjuk, miért. Öngyilkossága előtti vívódása során ismét felveti magában Hilda hűtlenségét, hogy „elhagyta” (Uo., 281). A végső leszámolás pillanatában azonban már csak önmagára haragszik, „kitől legtöbbet szenvedett, erre a buta gépezetre, melyet végre meg akart állítani” (Uo., 283).

Liszner Vili. Novák Antal lelki összeomlásának – felesége hűtlensége, Hilda távozása mellett – harmadik stációja a Liszner Vilitől és társaitól elszenvedett verés. Nem tudom – nem foglalkoztam vele behatóan – bizonyítható-e a csak Liszner-konfliktusra visszavezethető öngyilkosság az átdolgozott változatban. Előzetes megítélásom szerint nem. De ez egy másik regény és egy másik tanulmány.

A felületes séma szerint Liszner Vili jómódú, öreg és túlságosan engedékeny szülők gyermeke, akik a fiú fizikai/testi igényeinek kielégítése mellett megfelelnek a szellemi pallérozottság fontosságáról, s – fegyelmelés, tanulásra biztatás vagy büntetés helyett – megvásárolják számára – már akinél tehetik – az átmenő osztályzatokat. Viliből ezért egy erőszakos, fölényes, de meglehetősen ostoba fiatalember lesz. Csakhogy ez nem egészen így van.

Tény, hogy Vili némileg elkapatja magát sportsikerei okán, s – mert minden könnyen az ölébe hull – nem ismeri meg az igazi küzdés lényegét (erre vezethető vissza későbbi sikertelensége), valóban kissé korlátolt felfogású, de nem kifejezetten agresszív, ugyanakkor rendkívül érzékenyen védi személyes integritását. Az öreg Liszner küld ugyan ajándécsomagokat a tanároknak (feltehetően más kereskedők és iparosok is megteszik; Nyerge Lázár pl. el is várja kosztos diákjainak jómódú szüleitől ezeket az adományokat), de Glück Laci személyében igyekszik házitanítót is biztosítani fiának – ami a szegény sorsú diáktárs, s mert együtt tanulhatnak, a többiek számára is előnyös megoldás. Nehezen képzelhető el, hogy egy velejéig romlott, agresszív fiatalember – mint amilyennek Novák gondolja Vilit – kezét csókolna gyámoltalan, öreg apjának. Pedig Vili ezt tiszteletből még nyolcadikos korában is megteszi.

Azt sem mondhatjuk, hogy Vili egyáltalán nem próbál meg tanulni. A számtan és a fizika tananyag azonban olyannyira formális és érdektelen feladatokra épül, hogy a nyugtalan és az elvont dolgok megértésére képtelen fiú nem jár sikerrel: „Nézte a képletet, hosszan és türelmesen. Nem volt kedve élni. Mi ennek az értelme? Csodálkozott rajta. Ki találta ki az ilyent a diákok bosszantására? Düh szorította torkát. Mint a kukacok nyüzsgöttek előtte a buta számok és betűk mint a giliszták” (Uo., 65). Máskor képzeletével színesíti a számtani példatár sablonos ürességét. „Szórazottatták a tények, az alakok, a tárgyak, s eszébe se jutott, hogy a föladatokat meg lehet, meg kell oldani” (Uo.). Vele kapcsolatban is felmerül az „ábrándozás” tulajdonsága, esetében mint a kötelességteljesítés elmulasztásáért okolható magatartás. A regényt értelmező recepció többnyire Karinthy Frigyes ismert – a jelenséget a humor és az irónia eszközeivel kifejtő – novelláival állítja párhuzamba. „A jó és a rossz tanuló kontrasztív bemutatását az ifjúság ma bizonyára jobban ismeri Karinthy humoreszkjéből. A szerzői beállítás Kosztolányinál is ugyanaz: riasztó a szere-

pek összetévesztése, a kritikátlan engedelmesség, a fiúvá válás, a kitörési szándék elfojtása vagy letörése...” (Egyed 2007. 314).

Nem mellékes tényező, hogy arra az utolsó számtan-fizika órára, amelyen sor kerül Liszner Vili és Novák szóbeli konfliktusára, a tanár – a Hilda-ügy miatt – már eleve felzaklatott idegállapotban megy be: a rosszul felelő, felkészületlen és a matematikai-fizikai törvények megértésére képtelen Liszner esete felbosszantja („Izgatta azonban az, hogy annyi fáradsága kárba vész, s Vili mégsem érti, amit magyaráz” [Uo., 114]). A diákokat „nevelési objektum”-nak tekinti, a természettudományok szabályszerűségeire és általánosan (tehát nem személyre mérten) elfogadott nevelési elvekre, tekintélyes pedagógusok elméleteire hivatkozik mint módszerre – mint kiderül: csak formálisan, valójában nem hisz bennük. A kezelhetetlennek és formálhatatlannak bizonyuló Vili esetét mint nevelői kudarcot éli meg. Emellett komoly előítéletei vannak az intellektuális képességek helyett a testi erő, illetve a fizikai teljesítőképesség terén kiváló diákokkal szemben, mint amilyen a futóbajnok Vili is: „nem iskolába valók”-nak (Uo., 121) gondolja őket. Módszeresen megalázza a sportsikerek és a tanulói kudarcok miatt egyébként is személyiségzavarokkal küszködő fiút: kinyitatta vele a száját, hogy megnézzze, nem eszik-e valamit, gúnyos megjegyzéseket fűz a fiú zavart magyarázataihoz („Mibe zavarodott bele, fiam? Hisz eddig még ki se nyitotta a száját” [Uo., 116]), közhelyeket pufogat („Aki nem dolgozik, az ne is egyék. Aki nem tanul, az... [...] Ne tanuljon soha, hanem tudjon” [Uo., 120]), megkérdezi, mivel foglalkozik az édesapja, holott nagyon jól tudja, hogy fűszerkereskedő, de a sértés „felvezetéséhez” szüksége van erre a retorikára: inasnak ajánlja apja boltjába, majd a földekre küldi kapálni a magát bajnoknak tartó büszke fiút. Amikor Huszár Bandinál – feleltetés közben – meglátja a lánya fényképét, nem tud többé gátat szabni indulatainak, utálata felszínre tör: a Torricelli-féle úrról megjegyzi, hogy „az a maga fejében van” (Uo., 122), bikficnek, meláknak, óriásnak, Achillesnek („csak a tudása is ekkora volna” [Uo., 123]), hústoronynak és éretlennek nevezi a fiút. Vili, aki – Hildához hasonlóan – az ösztönök embere, a közvetlen érzéseit kifejezve reagál a tanár megjegyzéseire. „...ne tessék engem neveltségessé tenni, tanár úr. Nem bírom. Nem bírom” (Uo., 122), vagy: „Ezt ne mondja nekem a tanár úr”, „Ne tessék engem bosszantani – és fenyegetően eléje feszült” (Uo., 123). E „fenyegető eléje feszülés”-en kívül azonban semmilyen más erőszakos gesztust nem tesz, inkább (majdnem sírva) kéri a tanárt, hogy ne alázza meg. És végig igaza van. Novák az inkorrekt, aki többé nem ügyel önnön méltóságára.

Természetesen az erőszak semmilyen körülmények között sem igazolható. Liszner Vili bosszúja is eltúlzott, értelmetlen és eléggé el nem ítélhető. Mégis az lehet az érzésünk, hogy a fiú valójában nem akarja, csak belesodródik az eseményekbe: sértett, indulatos, éretlen személyiségét ravasz és romlott „pártfogói”, Próféta és Czeke Béhus kihasználják saját sérelmeik megtorlása érdekében. Czeke valósággal behajszolja a végrehajtását folyton hárító és halasztgató fiút – aki nem szeretne gyávának látszani – a bűncselekménybe. Természetesen nem mentség, de a fiú igazságérzete – ha elemi szinten is –, de végig működik: folyton módosítja Próféta nagyképű hazugságait, a kegyetlenség fokozatát (kijelenti, hogy ő nem ütötte a tanár fejét), az esemény után piszkosnak érzi a kezét és rituálisan mosakodik, természetszerűleg fél és megbánja a dolgot („Az embereket nem lehet megütni, mert mindnyájan a rokonaink, testvéreink

s az öregek kicsit olyanok, mint az apáink” [Uo., 247]), később hallucinációi és lázálmai lesznek a lelkiismereti teher alatt. Nem mellékes dolog, hogy Liszner Vilinek, ha akarna sem volna semmilyen más esélye (az adott korban ugyanis nem létezik ilyen intézmény), hogy az őt ért sérelemért jogszerű elégtételt vegyen. Huszár Bandi és Csajkás Tibor sok évvel későbbi visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy valamiféle társadalmi igazságosság szintjén mégis megbűnhődött tetteért: noha egy pesti magánintézetben leérettségizett, sportolói pályája kettőtört, nem lett belőle igazán nagy bajnok.

LÚDAS MATYI

Egyed Emese veti fel azt a gondolatot tanulmányában, miszerint „itt a [...] Lúdas Matyi-történet is felsejlik” (Egyed 2007. 312). Érdekes, hogy a Döbrögi báró ellen elkövetett erőszakot – hiszen maga is annak a híve – sohasem érezzük igazságtalannak, Lúdas Matyit sohasem ítéljük el, sőt, szurkolunk neki, hogy sikerüljön végrehajtania terveit: náspángolja el háromszor is Döbrögit. Miért gondoljuk azt, hogy Novák Antal, aki lelki erőszakot követ el tanítványán (néhai feleségén, lányán is), kevésbé vétkes, mint Döbrögi?

KIADÁS

Kosztolányi Dezső 1983. *Aranyásrkány*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

IRODALOM

- Ábrahám Miklós–Török Mária 2007. A Farkasember bűvös szava = *Thalassa*, 2–3: 23–48.
- Bence Erika 2011. Kosztolányi Dezső Aranyásrkány című regénye a térségi várostörténeti diskurzusban = *Hungarológiai Közlemények*, 4: 27–35.
- Bíró-Balogh Tamás 2004. *Kosztolányi elfeledett ifjúsági regénye*. Internetes forrás: <http://birobalogh.wordpress.com/2013/07/09/kosztolanyi-dezso-elfeledett-ifjusagi-regenye/> A letöltés ideje: 2013. augusztus 19.
- Egyed Emese 2007. Két Aranyásrkány. In: Hózsá Éva – Arany Zsuzsanna – Kiss Gusztáv szerk. *Az emlékezet elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön*. Szabadka: Városi Könyvtár, 308–317.
- Odorics Ferenc 2007. Mit rejt a ládika? (Az Aranyásrkány elliptikus szerkezete). = Hózsá Éva – Arany Zsuzsanna – Kiss Gusztáv szerk. *Az emlékezet elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön*. Szabadka: Városi Könyvtár, 126–134.
- Pálmai Krisztián é. n. *A kristevai szemiotikus jelenségek és az abjekció fogalmának meghatározása*. Internetes forrás: http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/24/24_komm_palmai.htm. A letöltés ideje: 2013. augusztus 22.
- Szilágyi Zsófia 1996. Aranyásrkány = Arany + Sár? = *Literatura*, 2: 201–215.
- Tamás Ferenc 2004–2005. Az „ifjúsági” Aranyásrkányról = *Tani-tani*, [2004/2005. tanév.] 4. A letöltés forrása: <http://birobalogh.wordpress.com/2013/07/09/az-ifjusagi-aranyasrkanyrol/> A letöltés ideje: 2013. augusztus 19.

A REFERENCIÁLIS OLVASÁS LEHETŐSÉGEI

MŰFAJ(TÍPUS)-KONSTRUÁLÓ FOGALMAK A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN

A regény és típusai. Egyes elméletek és elméletirók – köztük a spanyol Ortega (Ortega y Gasset 1993) – a regény hanyatlásának képét festették meg a XX. század első évtizedeiben, míg Mihail Bahtyin 1970-ben (Bahtyin 1997) az eposztól való elmozdulás folyamataiban létrejött epikai műfajokról beszél, köztük a regényt tartja az egyetlen, még nem kész, a szemünk előtt alakuló műfajnak. Nem kérdés, hogy melyiküknek van igaza, mert nem biztos, hogy teljes egészében ugyanarról a műfaj-típusról beszélnek. Meglehet, hogy Ortega a társadalmi köztudat kiszélesedésével és fejlődési irányával időszerűtlenné váló társadalmi irányregényről, míg Bahtyin az eposz elhalásával annak bizonyos tartalmait és jelenségeit átvállaló, a történetiség aspektusait érvényesítő fikciós prózáról, szándékosan nem mondom, hogy történelmi regényről, mert rögvest – Hayden White (White 1997), Frank R. Ankersmit (Ankersmit 2004) és Jan Assmann (Assmann 1999) nyomán – egy fogalmi mátrix dzsungelében találunk magunkat, ha ehhez hasonló, átvett¹ metaforákkal élhetek egyáltalán egy konferencia-előadás alkalmával. Épp az idézett történeti poétikák és elméletek, s az adott metafora mutatja ugyanakkor számunkra, hogy fontos alakulások zajlanak a hagyományosan epikának tartott műnem s azon belül a – ma még – regénynek nevezhető műfaj kategóriáján belül; a legszövevényesebb diskurzust és polémiát épp a történetiség és a referencialitás kódjait érvényesítő műfajtypus indukálja, amely diskurzusoknak kulcsszava leginkább a szövevény és a viszonyrendszer, a viszonyítási mód lehet. Saját és más kutatások is arról győzhetnek meg bennünket, hogy valóban a szemünk előtt alakul „valami”, egy műfaj, aminek épp annyira van köze a regény (sőt, Frye nyomán azt is mondhatjuk: a románc [Frye 1999]) műfajához, mint amennyire eltávolodva tőle egyszerre nyilatkozik meg több műfaj és műfajtypus viszonyrendszerében: egyszerre több prózapoétikai eszköztárra mutat rá; több műfaj(típus) szövevényében ismerhető fel.

A térségi kód. Nemcsak azonos vagy hasonló jelenségek képződnek – Žmegač (Žmegač 1987) nyomán mondjuk évtizedek óta – a különböző nemzeti irodalmak meghatározott alakulási folyamatai közepette, de a különbözőség és elválasztottság alakzatai is létrejönnek/létrejöhethetnek térségi és regionális jelenségek hatására. A vajdasági magyar történelmi fikciós próza (a történelmi regénynek [is] nevezett műfaj) évtizedes átfogó kutatása arról győz meg, hogy a vajdasági/vagy térségi regionális magyar irodalomban a jelölt prózaepikai beszédmód a magyar történelmi regény alakulásaihoz viszonyítva eltérő regisztereket mozgósított; műfaj- és szö-

¹ Poszler György: *Kétségektől a lehetőségekig*. Gondolat, Budapest, 1983; Uő: *Filozófia és műfajelmélet*. Gondolat, Budapest, 1988.

vegdiskurzusok sorozata helyett egy sajátos regénytípust eredményezett. Térségi és térbeli elemeket, kódokat érvényesítve, ezekre reflektálva, illetve narratívákat mozgósítva hozott létre szövegvilágokat. Mindemögött ugyanakkor egy új regénytípus, a művelődéstörténetinek vagy pszeudovalóságos tényregénynek nevezhető regényalakzat sejtelve húzódhat. A műfajkonstituáló jelenségek (és a hozzájuk kapcsolódó motívumok, illetve fogalmak) csoportjából ezen előadás keretében a három legmarkánsabbnak mutakozó műfajkonstituáló jelenségegyüttest, illetve az így képződött műfaji sorba illeszkedő művek egy csoportját mutatom be.

A vajdasági magyar prózairodalom 20. század végi, 21. század eleji alakulásai közepette legerőteljesebben három, a *csatorna*-, a *város*- és a *határregény*eknek nevezhető regényvonulat rajzolódott ki (Bence 2009). A műfaji sorokat, illetve korpuszokat alkotó művek – úgy tűnik – mind a hagyományos értelemben vett, mind a 20. század végi magyar történelmi regény műfaji kvalitásai irányában mutatnak fel kötődéseket, ugyanakkor át is írják azokat: a múltról szóló beszéd ezekben különböző, több regénytípusnak megfelelő alakzatokban tűnik fel. A hagyományos értelemben vett történelmi regény fontos eleme a különböző háttérnarratívák által igazolt (a krónikák lejegyezte vagy a kollektív emlékezet fenntartotta) tömegesemény (háború, forradalom, mozgalom) létrehozta (országok és nemzetek sorsát meghatározó) „tömegélmény”. Az így értelmezett történelmi narratíva fontos eleme – Török Lajos (Török 2001) fogalmaz így a történelem félreolvasásáról szóló tanulmányában – a kollektív vagy közmegegyezéssel ideálképeknek megfeleltethető nagy formátumú történelmi személyiség (a hős) és cselekedetei. A 20–21. század fordulópontján konstituálódott történelmi regényalakzat ugyanakkor az időrend és a történeti diszciplínák által igazolt hitelesség kvalitásaitól eltérő múltról szóló beszédet is „megtűr”: a múlt eseményei itt bizarr időben, térben nyilatkoznak meg, verifikációjuk nem a történetírás, hanem a másik regény, másik irodalmi szöveg, az elbeszéléslogikájuk breviáriumszerű formának felel meg, pszeudo-valóságos (történelmileg hiteles, vagy lehetséges) szereplők a múlt értésének többféle horizontját villantják fel. Az általunk csatorna-, város-, illetve határregényeknek nevezett művek eseményvilága rendre magában foglal, illetve megjelenít (régí szóval élve: „utánképez”) európai jelentőségű, vagy a nemzet(ek) sorsában nagy horderejű társadalomtörténeti eseményeket, ugyanakkor a „tömegélmény” helyett az egyéni létformákban lecsapódó történetek, a manifesztatív cselekedetek helyett a szellemi mozgalom, az eszme vagy az intellektuális tartalom válik jelentőssé. Mindhárom regénytípus jelen van az általam vizsgált térségi, illetve regionális irodalom teljes alakulástörténetében. A kezdetektől máig, pl. Szenteleky Kornél *Isola Bella* című, először 1931-ben Kolozsvárott napvilágot látott regényétől Juhász Erzsébet *Határregényéig* (2001), Molter Károly *Tibold Mártonjától* (1937) Vasagyi Mária *Pokolkerék* (2009) című művéig, Kosztolányi Dezső regényeitől Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* (2000) vagy *Kijárat az Adriára* (2005) című Szabadka-történetiig létrejöttek változatai.

A *csatorna*. Ha a vajdasági magyar fikciós próza legmarkánsabb műfajinspiráló modelljét szeretnénk megnevezni, legközelebb az igazsághoz a *Ferenc-csatorna* megnevezésével kerülünk. Hogy miért van, miszerint a csatornaépítés története az elmúlt kilenc évtized folyamán többször is nagyelbeszélés konstruktív alakzatává

vált a vajdasági magyar irodalomban, mindenekelőtt a hagyományos értelemben vett történelmi regénykonstrukció felől magyarázható. Az így értelmezett történelmi regény középpontjában ugyanis megtörtént esemény, a közmegegyezéssel ideálképeknek megfeleltethető „nagy formátumú” történelmi személyiség, s az utánképzett korszakban élő emberek sorsát meghatározó/megváltoztató, tehát alapvetően sorsfordító jelentőségű („nagy”) tett áll. Az eposz távoli transzmutációjának tartott hagyományos értelemben vett történelmi regényben ez az esemény háború, forradalom, nagy horderejű mozgalom, amelynek főszereplője a hős és hőrozi cselekedetei. Véleményünk szerint az elmondottak, vagyis az eposz transzformációi nem általában véve konstituálják a történelmi regényt, hanem annak csak bizonyos típusaira, mint az eposzregényre vagy a háborús regény vetíthetők rá. A mai felfogások szerint ugyanis van és mindig is létezett a történelemelbeszélésnek egy olyan változata, amelyben a nemzeti közösség hősiességének toposzai helyett valamely szellemi tartalom, eszme, jelenség (ezeknek születése, megteremtődése) alkot műfajkonstituáló modellt, áll – a jelenre is vonatkoztatható – jelentés szolgáltatásban. Valójában erre a jelenségre reflektál *Tibold Márton* című regényében Molter Károly, amikor arról beszél, hogy „Bácskában van civilizáció, de nincs történelem”. A *Tibold Márton* úgy lesz az egyik első, a csatortörténetet, de leginkább a Bácska történetét tematizáló alkotás, hogy szerzője nem a hagyományos értelemben történelmi narratívákban gondolkodik. Bácska, a Duna mente és a Ferenc-csatorna vidéke, az itt élő népek sorsa úgy képez nagyelbeszélést, hogy a nagytörténelem eseményei helyett (amelyek ott zajlanak ugyan a háttérben, de nem képeznek válságmodell érvényű cselekményt) a civilizációs érték és tett, a szellemi alkotás és a művelődéstörténeti objektum története lesz legfontosabb jelentésképző mozzanatává. (A konferencia szempontjából azért is érdekes ez a regény, mert nem is a Vajdaságban íródott, s szerzője már nem vajdasági, amikor létrehozta regényét. Bori Imre irodalomtörténetében mint a Szenteleky Kornél által várva várt – de meg nem ért – első Bácska-regény írója szerepel. A *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon*ban nincsen benne, feltehetően, mert Molter Károly 1913-tól kezdődően Marosvásárhelyen élt, s művei is többnyire Romániában jelentek meg. Bordás Győző *Fűzfásip* című regényében Maléter néven szerepel, felolvasóestet tart U. város úri kaszinójában. Bordás eredeti szövegeket idéz be tőle a regénybe [Bordás 1992. 168–186]). Bori Imre kiemeli, „mennyi adatot, élettényt, nevet és sorsképet őrzött meg emlékezetében”, s „nagyon konkrét a táj is ebben a regényben” (Bori 2007. 114). Ugyancsak Bori az, aki a térségi szellemi értékekre (többek között a Ferenc-csatornára és a csatortáépítő Kiss Józsefre) vonatkozó tematizációkat mint fontos műfajkonstituáló elemeket értelmezi, amikor a *Tibold Mártont* Bácska- és Verbász-regénynek is nevezi; egyszerre helyezi el ezáltal a nem hagyományos értelemben vett történelmi, a művelődéstörténeti, a város- vagy *térregények* sorában, illetve az általuk létrehozott diskurzív szövevényben.

Az első tényleges, vagyis a Ferenc-csatortát mint (művelődés)történeti objektumot főszereplővé avató csatortaregényt Majtényi Mihály írta. A *Császár csatortája* először 1943-ban jelent meg Budapesten. „A cselekmény történelmi regényt ígért: a Dunát és Tiszát összekötő csatortát megálmódó és megépítő Kis József küzdelmes életét meséli el, az építés történetét vázolja fel, amelyben haladás és

maradiság küzd Bácska közepén a XVIII. század utolsó éveiben. A regény valódi hőse azonban maga a csatorna, amelynek partján népek élnek” (Bori 2007. 109) – olvashatjuk Bori Imre irodalomtörténetében. Majtényi monográfüsa, Juhász Géza viszont épp a fordítottját, az utánképzett korszak történelmét kéri számon a regényírótól, amikor megjegyzi, „nem sokat időz e nagyszerű lehetőségeket kínáló összefüggésnél [mármint a korszak társadalompolitikai mozgásainál: mint a jozefinista mozgalom, a napóleoni háborúk, a nemesi ellenállás és a magyar jakobinus összeküvés]” (Juhász 1976), vagyis épp azt rója fel Majtényinak, amit Bori az elbeszélés erényének tart: hogy a történelem tömegeseményei helyett „a népek sorsában tükröződő történelem” képe, a maradiság és a haladás antagonizmusa meghatározta életlehetőségek szövevénye, a reménytelenség és magárahagyatottság determinálta „halálos táj” impresszionisztikus képvilága jelenik meg előttünk (Bori 2007. 109). Az eltérés a műfajértési stratégiák különbözőségéből fakad. A monográfus hagyományos értelemben vett történelmi regényt vár el és olvas, az irodalomtörténész a nagytörténelem kulisszái előtt zajló „sorseposzt” (Uo., 108). Vagyis a Ferenc-csatorna története az első értelmező számára népek sorát meghatározó történelem, míg másíku számára az itt élő emberek világához pozitív töltetet adó kultúrtörténeti alakzat: civilizációs érték mint a nyugati kutúrákban az angol pázsít, vagy mint a balkáni nagyelbeszélésben a híd a Drinán. Talán épp ezzel a kultúrtörténeti reflexióval értelmezhető a térségi magyar irodalomban a csatornatörténet folyamatos jelenléte és megszólító ereje is, azzal a mozzanattal, miszerint „a korabeli létezés történeti evidenciái mellett reflektálni tud az egyén és a világ közösségi, metafizikai meghatározottságára is. [...] Minden más regénytípusnál alkalmasabb különböző válságszituációk modellálására” (Bényei 1999). Majtényi Mihály az ötvenes években újra-, illetve továbbírta a *Császár csatornáját*; 1951-ben látott napvilágot *Élő víz* című regénye, amelyben a csatornaszabályozás 19. század végi történetével bővíti a korábban megjelenített és a magyar jakobinus mozgalom történetével összefüggő utánképzett korszak elbeszélése. „Esztétikai teljessége” – Bori Imre fogalmaz így (Bori 2007. 145) – a korszak politikai-ideológiai tartalmain csorbul, vagyis az – egyébként nagyszerű társadalmi freskók és az „élő-cselekvő természet” látványai – aktuálpolitikai szólamoknak rendelődik alá. Maga az újraírás gesztusa mégiscsak jelenség erejű mozzanat, a csatornatörténet folyamatos világmodelláló, műfaj-konstituáló szerepére mutat rá. Annál is inkább, mivel a 20. század utolsó, s a 21. század első évtizedében keletkezett történeti fikciós próza több változata is újfent tematizálja a csatornatörténetet; Herceg János esszéírása (Herceg 1993. 156–167) mellett Bordás Győző művelődéstörténeti (tehát a múltat mint valamely kulturális érték megjelenésének, egy közösség életében való legitimálódásának idejét és terét bemutató) regényei, a *Fűzfásíp* (1992) és a *Csukódó zsilipek* (1995), majd Vasagyi Mária új regénye, a *Pokolkerék* 2009-ben.

A múlt másságának jelentésképző szerepe (Bényei 1999. 442–443) Bordás Győző regényeiben kettős perspektívából villan fel: egyrészt a megírás jelen idejéből (ami a múlt század kilencvenes éveit identitástörölő balkáni háborúinak ideje volt) látunk rá a 19. század végének és a 20. század első évtizedének aranykorként kezelt békeidejére, majd – a *Csukódó zsilipek*ben – az első világháború utáni „módosulások”-ra, másrészt az elbeszélte történet ideje is felvet egy horizontot, amelyből a száz

évvel azelőtti térségi múlt értelmeződik: pl. a csatornaépítés történetének – Frye románc- és hősertelmezése nyomán mondjuk – „szellemi hazát” teremtő aspektusai. A *Fűzfásip* Kiss József történetét jeleníti meg egy olyan világban, amelyben a hajdan meg nem értett és félreállított nagy formátumú – ugyanakkor – intellektüel zseni alkotómunkájának eredményei, a hajózható csatorna, a Csatorna Társaság, a cukor- és kendergyár, a tengerig hajózható útvonal grandiózus, a csatornaépítés történetén alapuló tervei, míg a *Csukódó zsilipek* (miként a *Császár csatornájá*-hoz viszonyítva az *Élő víz*) a csatornaszabályozás és a Ferenc József-csatornát („dicső csatornánk kisöccse” [Bordás 1992. 202] – mondja róla az elbeszélő a regényben) építtető vízimérnök Türr István alakja áll a történet középpontjában. Nem véletlen, hogy a második regény megjelenítette időszak elbeszélése épp a Kiss József-történet, illetve a Türr-anekdota (az új csatorna építésénél aranyásóval az első ásonyomot megtevő Ferenc József császár gratulált annak a Türr Istvánnak, akit az ő nevében mint forradalmárt kétszer is halálra ítélték) újramondásával zárul: mindkettejük alakja a haladó mozgalmak híve, illetve a forradalmár, ugyanakkor a meg nem értett, illetve kirekesztett intellektüel „hős” („Türr vízimérnöknek előbb meg kellett építenie a Panama-csatornát és a Korinthoszt is, hogy felfigyeljenek nagyságára...” [Uo.]), a nagy formátumú alkotó arcélét és jellemformátumát képviseli – azokban a megváltozott időkben, amikor a Ferenc-csatorna nevét I. Péter királyra keresztelték, s a szellemi haza képzetére mindennél nagyobb lelki igény mutatkozott. Bordás regényei is elsősorban a csatornatörténet metaforikus alakzataira reflektálnak: a fűzfásip és a zsilip is a kisvilág és a bezáruló életlehetőségek metaforájaként funkcionál a szövegben, s mint a korábbi regényekben is: a mesébe és legendába csúszik át a csatornatörténet, illetve a csatorna építőinek alakja.

A szemünk előtt alakuló műforma, illetve a poétikai jelenségek öntermelődések legsajátosabb példájaként értelmezhetjük Vasagyi Mária *Pokolkerék* című regényét – egyediségének forrása az a tény, miszerint tökéletesen illeszkedik a késő barokk gáláns regényeket utolíró 21. századi történelmi fikciós próza, vagyis az új magyar barokk regények rendjébe, anélkül, hogy a szerző maga – mint pl. Márton László a *Testvériség I–III.* írásakor – egy konkrét műfaj-konstituáló program jegyében járt volna el, miközben a késő barokk magyar regény, illetve az utánképzett, 18. század második felét jelentő korszak nyelvét, pontosabban kvázi nyelvet is létrehozta. Vasagyi a Ferenc-csatorna történetének a francia forradalommal, illetve a magyar jakobinus mozgalommal összefüggő tartalmait (pl. azt a történetet, miszerint a csatornát rabok, köztük a jakobinus mozgalom elitéltjei ásták ki) emelte be és formált belőlük korszaktükröző jelentést, regénye ugyanakkor – és ennek (a népek sorsát meghatározó történelmi esemény, a tömegélmény beépülése) ellenére sem – hagyományos értelemben vett történelmi regény, hiszen a háttérnarratívák történetihitelesítő ereje – miként a korábbi csatornaregényekben – itt is feloldódik a mítoszok, a legendák és a babonák többértelmű világában: vagyis történeti tényanyag verifikációs hatása helyett a szövegtapasztalat, a kollektív történelmi emlékezet, illetve a folklór képzelet lesz a történelmi tudás forrása.

A „szemünk előtt” és a térségi irodalom legmarkánsabb témájára alapozva jött létre egy új műfaj, amelynek igen sok köze van történelmi referenciákhoz és a történelmi fikciós prózához, ugyanakkor egy egész sor más műfaji alakzat (pl.

gáláns történet, szentimentális napló-, illetve levélregény, Hekaté-mítosz és Mária-kultusz, szenvedéstörténet stb.) szövevényében értelmezhető. Olyan mű, amely más irodalmi művek, illetve szövegek fénykörében, illetve összefüggésében nyeri el teljes formáját. A Vasagyi-regény esetében ilyen szöveg pl. a *Kártigám* vagy a *Fanni hagyományai*, a Mosztonga folyóhoz kapcsolódó bajkutak folklórja és Szűz Mária-kultusz. De Bordás Győző regényei is diskurzusban állnak más – a *Tibold Mártonon* és a Majtényi-regényeken kívül is – irodalmi szövegekkel; a *Csukódó zsilipek*ben többek között az 1848-as szabadságharc folklórja, a Szenteleky-opus, illetve Tolnai Ottó költészete képez ilyen szövevényt. A *Császár csatonájá*-ban Burkusország népmesei világára történik szövegreflexió. Még bonyolultabb műformává teszi ezeket a regényeket az a poétikai eljárás, miszerint nemcsak irodalmi szövegekkel, de más művészeti ágak és alkotások világával is diskurzív viszonyban állnak: a Bordás-regényekben Pechán József festészete, a *Pokolkerék*ben több pszeudo-valóságos műalkotás (pl. Leonardo da Vinci- és Correggio-festmények, illetve a Hekaté-ábrázolások) története képez jelentést.

A város. Miként a csatornatörténetet megformáló regényekben a csatorna lesz az a modell, amelyben az adott történeti és térélmény („Vajdaság-élmény” – mondja róla Bori Imre [Bori 2007: 109]) szublimálódhat, Szenteleky Kornél *Isola Bellájá*-tól kezdődően létezik a vajdasági/térségi irodalomnak egy olyan vonulata is, ahol a Város és a hozzá kapcsolódó létformák állíthatók történetiséggel összekapcsolható jelentések szolgálatába, azaz a város múltjának mássága képez jelentést. Persze számos vajdasági regényben megképződik a cselekmény terét jelentő város hangulata (Kosztolányi Dezső: *Aranyrákány* [1925], Farkas Geiza: *A fejnélküli ember* [1933]), a kisvárosi élet akár központi jelentéssé, anekdotává is formálódhat (Kosztolányi Dezső: *Pacsirta* [1924]), ezekben – az egyébként remek alkotásokban – azonban a megírás aktuális jelenének városa – Farkas Geiza regényéről olvashatjuk Bori Imre irodalomtörténetében, hogy „az 1920-as évek végének és az 1930-as évek elejének vajdasági kisvárosa elevenedik meg az író rajza nyomán igen meggyőző módon” (Bori 2007: 112) – jelenik meg determinatív kisvilágával, míg az általunk vizsgált városregényekben egy olyan múlt, amelynek történései és jelentései folyamatosan beavatkoznak a jelenben élők sorsába: az abszolút múlt közmegegyezéssé képe és a hozzá idomulni, hasonlatossá válni (Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényében: „perfekttummá alakulni”) képtelen jelen idő problematikája nyer így sajátos horizontot. Ezek a regények – az anekdotikus formáktól eltávolodva – a múlt mássága által determinált kisvárosi létforma megjelenítésének metaforikus eljárásait, a történet/történetek helyett kibontott metafora jelentésközvetítő lehetőségeit és képi eszköztárát érvényesítik.

A 20. századi magyar irodalomban létezik egy – az alföldi létforma kisszerűségét megjelenítő – univerzális metafora: a sár és képzetköre. A Szenteleky- és a Herceg-opusban ez Sikkváros (a mai Zombornak még ma is létezik Ravangrad, azaz Egyenes-/Sikkváros nevű negyede) világát, s a hozzá tartozó olyan képzeteket jelenti, mint a tunyaság, laposság, egyenes haszonelvűség. Szenteleky Kornél *Bácskai éjjel* című költeményének sokat idézett sora, melyben „a józanság egyeneseket húz”, az *Isola Bella* „sikkvárosában” pedig „...felhős ég alatt csoszognak fanyar arcú emberek. Örömtelen lelkek ögyelegnek a csúnya, sáros utcákon, a nyirkos falak mentén,

valaki talán hurkot készít magának a padláson” (Szenteleky 1993. 187). Herceg János *Módosulásokban* – az anekdota nyelvén és fénykörében – reflektál erre a jelenségre és életérzésre. Ezek szerint: „...a fiatal szíváci orvos... világfájdalmas hangulatainak borulatában verseket írt a Bácsmegyei Naplóban, két törvényszéki hír közé szorítva, a kísérteties magányról, a disznóólszagú falusi utcákról és népének rideg közönyéről panaszkodva, mindhiába persze” (Herceg 1989. 41). Persze a mindent beborító por/sár lehúzó ereje Herceg világában is jelen van, amelynek elbeszélt jelenében (a múlt század húszas–harmincas éveiben) egy fair playt ismerő világ múltjára emlékeznek a szereplők, s amely időszak hozzávetőlegesen kétszáz évet jelentett a város történetében: „És mintha csakugyan ez lett volna a város hőskora, amelyet a piperkőc sánta gavallér [dr. Pataj Sándor az *Igazság* főszerkesztője] emlegetett nosztalgikusan, a kétszáz csekély esztendő, a török kivonulása után, Eisenhut *Zentai csatájával* a megyeháza nagytermének falán...” (Uo., 59). Herceg szubjektív narrátora (aki tulajdonképpen az önéletrajzi próza *énje* – bár Herceg e regényére a várostörténet meghatározás éppannyira ráilleszthető, mint a családtörténeti modell, vagy a művelődéstörténeti tabló képe) ugyancsak egy kettős időkezelés és horizontváltás eljárásával él, hiszen a megírás jelenében (a múlt század nyolcvanas évtizedében) az elbeszélt időre vetülő rálátási távlat is historizálódott, vagyis a múlt másságának jelentésközvetítő szerepe itt is létrejön. Az a jelen, amelyben az emlékező Herceg által megelevenített közéleti szereplők és városi kisemberek egy még régebbi világról és életformáról nosztalgiáznak, az – miként a regény címe is jelzi – a szellemi és a valóságos „(határ)módosulások” ideje is, amikor a hőskornak nevezett időszak életlehetőségei és pozitív töltetű szellemi tartalmai beszűkültek vagy ellentétükbe fordultak át. A megírás jelenéig eltelt majd hét évtized távlata azonban anekdotában és nosztalgiában oldotta fel a megjelenített időszak tragikumát, amelyben családok vesztik el egzisztenciájukat, otthonukat, s kerülnek át önszántukból vagy kényszerűségből az újonnan létesült határ túloldalára, s ahol az elbeszélő gyermekkorra – a magyar nyelvű oktatás teljes megszűnésének eshetőségével – a kényszerpályára kerülés fenyegetettségével zárul, mégis – az elbeszélés logikája és nosztalgiája sugallja – abban az ellehetetlenült világban is volt valamilyen esélye a megmaradásnak, mintha – a megírás idejével ellentétben – lehetett volna még élni belőle, s lelki identitásmegőrző szerepe volt egy korábbi múlt másságának és nagy formátumú szellemi alakzatainak: olyan tetteknek, mint Kiss Józsefék – a maradiság és elszigeteltség határait/korlátait – megnyitó csatornájának, a „halálos táj”, azaz a mocsárláz veszélyeit megszüntető Türr-féle vízszabályozásnak/-lecsapolásnak, Juhász Árpád festészetének, Bosnyák Ernő mozijának, a kisvárosi írók, szerkesztők és műfordítók, szabadkőműves irodalomteremtők, tisztességes kereskedők, jókezü mesteremberek és dolgos parasztok világának.

Viszont Sárszeg/Szabadka múltja Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényében éppen ellentétes viszonyt képez lakóival; természetes életrendjének a *betemetett folyó* mítoszában szublimálódó megbontásáért „áll bosszút” lakosain: megbetegíti őket, vagy kirekesztetté, meghurcolttá, áldozattá válnak. „Városunk lakóinak egyharmada pszichotikus betegségben szenved, a csaknem kétezer-ötszáz skizofrénből mindössze százat tudunk elhelyezni az intézetben. Az öngyilkosságot elkövetőkről inkább semmit nem mondanék. A halál keresése a város egyik legfon-

tosabb jellemzője. Aki itt él...” (Lovas 2000. 19) – mondja a regény pszichiáter szerepét magára öltő elbeszélője, másutt „hiú ribancnak” (Uo., 70) és „mútszerű”-nek (Uo., 61.) nevezi Szabadkát, hogy egyik páciensének (Amál néninek) kórtörténete kapcsán egy furcsa nyomozásba kezdjen, írása sajátos várostörténeti esettanulmány lesz: azt igyekszik bizonyítani, hogy „ilyenmi nem történhet meg, [...] nem lehetséges, hogy egy város határozza meg a benne lakókat” (Uo., 66). Másutt: „A mi alföldi városunkat homok és por veszi körül. A város köré telepített erdők, gyümölcsösök meggátolták ugyan, hogy a homok és a por betemesse a várost, de azt már semmi nem tudja megakadályozni, hogy ez a finom szemcsés anyag ne kerüljön az emberek szervezetébe. Tüdejüket sípólóvá, szemüket könnytől ázóvá teszi, lelküket meg betemeti. [...] A porral betemetett lélek ismertetőjele a bárgyúság, érdektelenség, az újtól való idegenkedés és a gyakori osztálytalálkozók” (Uo., 62). Ugyanakkor Bordás Győző *Csukódó zsilipekjében* „beteggé tevő por” helyett „édes anyaföld”-et jelölő szinekdoché válik belőle: „...odatartozott valamennyiünkhöz, mert naponta hatolt be nemcsak az udvarunkba, bútorainkra és öltözékünkre, hanem minden pórusunkon szívtuk magunkba, mi másért [...], mint azért, mert az anyaföldünk volt” (Bordás 1995. 105–106). A két város, Sárszeg/Szabadka, illetve Ú. világa között azonban van egy lényegi különbség – amíg az előbbi városban a por a lelket leszorítja és betemeti („Különben hogyan élte volna túl a változásokat, nemcsak a limesszel együtt váltakozó-cserélődő lakosság különböző mentalitását, de a legkülönbözőbb politikai akaratokat, hogyan maradhatott volna meg önmagának, ha nem úgy, hogy befogadja és betemeti az önszántukból vagy erővel érkező idegeneket” [Lovas 2000. 63]), addig Ú.-ban, a sajátként, anyaföldként magukénak vallott por éppen egyedivé teszi, megnyitja és szabaddá teszi az emberi képzeletet: az itt is változó és újraalkotott limeszek kényszerűsége győzhető le általa. Szabadkán a betemetett Mlakával együtt mintha az élhető és (a víz-metaforára reflektálva) éltető múlt nagysága, példája, követhetősége veszett volna el valamiféle alföldi tunyaságban, depresszióban és szabadsághiányban: „A szabadság foka ebben a városban mindig is picinyke volt. Már Pacsirta szüleinek is komoly gondja adódott abból, hogy néhány napra magasabbra állította a fokmérőt. Hildának meg – hasonló szertelensége miatt – apja öngyilkosságának terhét kellett magával vinnie. Mert a szabadság foka olyannyira picike, hogy szinte nincs is. Vagy mondjuk inkább úgy, a szabadság legmagasabb, elérhető és tolerált foka az, ha úgy élsz, hogy nem történik veled semmi” (Uo., 59). Az általunk térségi kódként, másrészt szövegtapasztalati vonzatkörként azonosított műfaj-konstituáló jelenségre vonatkozó reflexiója az elbeszélőnek, miszerint: „Ha egyszer sikerül magasabbra állítani az egyén szabadságának fokmérőjét, már senki nem fogja érteni Kosztolányi regényeit, Csáth noveláit...” (Uo., 65). S nyilvánvalóan Lovas Ildikó városregényeit sem, mert csak az általa is jelzett szövegdiskurzusban nyerik el teljes értelmüket.

Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* című, *James Bond Bácskában* (2005) alcímmel napvilágot látott regénye viszont önreflexív igénnyel fordul legfontosabb műfajalkotó attribútuma felé, amikor a „belekeveredni a történelembe” (Lovas 2005. 65) helyzetet jelöli meg a térségi történetek legerőteljesebb teremtő momentumaként, még akkor is, ha „a sorsot igen kevésbé rendeljük alá az aktuálpolitikai helyzetnek” (Uo., 72) – állítja az elbeszélő, másutt pedig, „hát nagyon utálok a történelmet”

felkiáltással hárítja el magától e kényszerűséget. Lovas regényének aktuális ideje az a XX. század utolsó évtizede, amikor a térségi események a legerőteljesebben aktualizálták a múltra irányuló „jelenérdekű kérdés” (Bényei 1999. 442–443) igényét. Két évtizeddel ezelőtt történelemről szóló szóbeli és irodalmi anekdoták aktivizálódtak és mutattak a múlt válságmodelláló szerepére. Az egyik anekdota irodalmi hivatkozás: egy Maugham-novella szereplője mondja egy, a portyázó lázadók által szétlőtt villamos padlóján hasalva, miután már megismerkedett az orosz történelem, művészetek és kultúra nagyságával, miszerint: „Ennek az országnak kevesebb művészetre lenne szüksége, és több civilizációra!” (Hornyik 1991. 58). A másik a folklorizmus jelenségét fedi. Egy, a kilencvenes évek történeisével számot vető naplóban olvashatjuk, miszerint a megjelenített világban „könynyebb bejutni a történelembe, mint a Városi Közlekedési Vállalat autóbuszába” (Tóth 2000. 83).

A *határ*. Az eddigi csatorna-, illetve városregényekről szóló diskurzus és az így és itt értelmezett valamennyi regény elvezet bennünket egy harmadik nagyon fontos térségi műfaj-konstituáló elemhez. Ez a *határfogalom* és jelentésköre. Ha csak a határ politikai értelméről lenne szó, nyilvánvalóan csak a Trianon-traumát tematizáló regényekről beszélhetnénk. De ez nem így van, nemcsak azért, mert a határok közé szorultság kényszerű élményét Trianonnál korábbi ismeri a térségi elbeszéléshagyomány, hanem mert a határnak a kisebbségi létformán túl is létrejöttek szellemi alakzatai, mint pl. kulturális és nyelvi identitáshatárok.

A csatorna fogalma eredendően magában rejtí a határok közül való kilépés jelentését, hiszen ma is csatonának nevezzük azt az utat, amely lehetőséget ad a valahova való eljutáshoz, s ez a valahova lehet a megértés is („a megértés csatornái”). A 18. és a 19. század fordulópontján a Ferenc-csatorna megépítése volt a térségi elmaradottságból, tetesedségből és a szó szoros értelmében vett „halálból” (mocsárláz) való kilépés útja, a szimbolikus határátlépés lehetősége. Noha a vízszabályozás korábbi eseményei is ismertek a térségi történelemben (pl. a Mosztongának a Dunával való Várai Péter bácsi püspök által vezetett összakapcsolása a 15. század végén, illetve a Bega-csatorna megépítése a 18. század első felében), egyik sem volt ekkora horderejű és a vidék és a népek sorsát térben, időben és szellemi értelemben is megváltoztató cselekmény.

A trianoni határmódosulás következményeit több, a 20. század végén s a 21. század első évtizedében keletkezett regény tematizálja; szinte mindegyik, amely az adott időszakot jeleníti meg valamilyen formában. Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* című regénye nemcsak azért illeszthető a határregények sorába (is), mert többször reflektál a jelenségre, megjelenítve előttünk pl. a demarkációs vonalon elfogott, súlyosan beteg és gyilkos Csáth Géza alakját, amint a határon maradv inkább a halált kísérti meg mint a helyben maradvást, hanem mert az egyik legfontosabb szövegszervező eljárása is a „kijáratok” létesítésének elbeszélése és leírása: kijáratok a háborús határok mögöl a tengerre, a történelemből a szubjektív válaszokat jelentő életbe, az anekdotából és a rövidprózából a regényre...

Sokat vizsgált és több jelentős diskurzust életre hívó regényként tartjuk számon Juhász Erzsébet a jelenséget – noha a címadás posztumusz szerkesztés eredménye – címében is kiemelő regényét, a *Határregényt* (2001). A Monarchia széthullását

követő határmódosulások és -létrehozások a család- és az utazásregény eljárásait mozgósítva hoz létre a regényben olyan prózamodellt, amely a történelmi regény hagyományos és újabb alakzatait is érvényesíti. A Monarchiával széthullott Patacsics család története ugyanis felveti és felszínre hozza a történelmi fikció egyik legfontosabb – akár az eposzi metafizikára és szimbolikára is visszavezethető – motívumát, az egész visszaállítására kísérletet tevő kereső hős útját és utazásait. A teljesség, az egész visszaállítására irányuló kísérleteket és az ideig-óráig megvalósuló eredményt az utazások (amelyek szükségszerűen járnak a tényleges és a tudati határok átlépésével) következtében létrejött találkozások jelentik. Amennyiben a csatorna a legnagyobb teremtet (régies szóval: heroikus) cselekedet volt a vajdasági/térségi regionális kultúrában, a Monarchia széthullása nyilvánvalóan ennek a világnak a legnagyobb traumája.

A korábban vizsgált regények – többször elhangzott – valódi főszereplője a csatorna és a város, e regénynek mindenképpen a határ (sőt, a határok szabdalta Monarchia története), illetve ez mind együtt. Mert ott kezdtük jelen vizsgálatunkat, hogy a szemünk előtt alakul egy pseudo-valóságos tényeket és művelődéstörténeti, sőt történelmi referenciákat érvényesítő műfaj, amely csak műfajok és diszciplínák diskurzusában látható és értelmezhető.

KIADÁSOK

- 100 Bordás Győző 1992. *Fűzfásip*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
 Bordás Győző 1995. *Csukódó zsílippek*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
 Hecceg János 1989. *Módosulások*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
 Juhász Erzsébet 2001. *Határregény*. Utószó: Faragó Kornélia (95–101). Újvidék: Forum.
 Lovas Ildikó 2000. *Meztelenül a történetben*. Újvidék: Forum.
 Lovas Ildikó 2005. *Kijárat az Adriára*. James Bond Bácskában. Pozsony: Kalligram.
 Majtényi Mihály 1943. *Császár csatornája*. Budapest: Magyar Írás Könyvkiadó.
 Majtényi Mihály 1951. *Élő víz*. Újvidék: Testvériség-egység Könyvkiadó Vállalat.
 Molter Károly 1937. *Tibold Márton*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh.
 Szenteleky Kornél 1992. *Isola Bella = Uő: Nyári délelőtt*. Utószó: Bori Imre, Szenteleky Kornél, az elbeszélő, [271–280]. Újvidék: Forum, 1993. 167–259.
 Vasagyi Mária 2009. *Pokolkerék*. Újvidék: Forum.

IRODALOM

- Ankersmit, Frank. R. 2004. *A történelmi tapasztalat*. Fordította Balogh Tamás. Typotex, Budapest.
 Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
 Bahtyin, Mihail 1997. Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról) Fordította Hetesi István = Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 27–68.

- Bence Erika 2001. A történelmi múlt „utánképzése” Majtényi Mihály Császár csatornája című regényében = Bosnyák István (szerk.): *Nagy mesélőnk ébresztése*. Majtényi Mihály centenáriuma. JMMT, Újvidék.
- Bence Erika 2009. *Másra mutató műfajolvasás*. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében. Napkút Kiadó – Cédus Művészeti Alapítvány, Budapest.
- Bényei Péter 1999. „El volt tévesztve egész életünk!” Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján (Kemény Zsigmond: A rajongók) = *Irodalomtörténet*, 3., 441–466.
- Bori Imre 2007. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Frye, Northrop 1998. *A kritika anatómiája*. Fordította Szili József. Helikon, Budapest.
- Gerold László 2001. *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1818–2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Herceg János 1993. *Régi dolgainkról*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Hornyik Miklós 1991. *Angol pázsit*. Balkáni néprajzi kalauz. Napló, Újvidék.
- Juhász Géza 1976. *Majtényi Mihály*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Márton László 2001. *Kényszerű szabadulás* (Testvériség I.). Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Márton László 2002. *A mennyország három csepp vére* (Testvériség II.). Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Márton László 2003. *A követjárás nehézségei* (Testvériség III.). Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Ortega y Gasset, José 1993. *Gondolatok a regényről*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.
- Török Lajos 2001. A történelem félreolvasása. Jókai Mór: Erdély aranykora = Szegedy-Maszák Mihály – Hajdu Péter szerk. *Romantika: világkép – művészet – irodalom*. Osiris, Budapest 242–259.
- White, Hayden 1997. *A történelem terhe*. Fordította Berényi Gábor et al. Osiris, Budapest.
- Žmegač, Viktor 1987. *Povijesna poetika romana*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ TEMATIZÁCIÓJA AZ 1930-AS ÉVEK VAJDASÁGI MAGYAR IRODALMÁBAN

HÁROM VAJDASÁGI MAGYAR REGÉNYÍRÓ AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Darvas Gábor (1889–1972) a *Kalangya* szerzői köréhez tartozó író, szerepel a *Mi Irodalmunk Almanachjában* (1931) és az *Ákácok alatt* (1933) című antológiában. Huszonöt-évesen, az osztrák–magyar hadsereg katonájaként vesz részt az első világháborúban, ahova – regényéből erre következtetünk – önként jelentkezett. A szerb fronton harcol, ahol tifuszos lesz, és a valjevói járványkórházba kerül. Itt esik hadifogságba, gyalázatos, embertelen körülmények között is sikerül életben maradnia, hogy az Albánián keresztül visszavonuló szerb hadsereg foglyaként a poklok poklát járja meg ismét. Innen a Szardínia melletti lakatlan, víz nélküli szigetre, Isola d’Asinarára viszik őket, ahol kolera tizedeli soraikat. Megpróbáltatásainak következő állomása a franciaországi hadifogság lesz. Szabadulása után Óbecsére tér vissza. 1912-ben, Budapesten szerzett gépészmérnöki oklevelét, és szaktudását kamatoztatja (egy szerszámgépgyár főszervezőjeként és társtulajdonosaként) Haifában, ahova 1935-ben emigrál. Szenteleky Kornél a róla, pontosabban a regényéről szóló, 1931-ben keletkezett cikkében a „*Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam...*” vajdasági sikeréről tesz említést (Szenteleky 2000. 25). A második világháború utáni akadémiai magyar irodalomtörténet is – feltehetően – erre a Szenteleky-megjegyzésre hivatkozik (Szabolcsi 1966). Ezekon kívül még néhány adat áll rendelkezésünkre regényének recepcióját illetően (Kristály 1931; Kalapis 1999), de általában véve nem sokat tudunk személyéről és pályájáról, sőt, az lehet az érzésünk, hogy a róla szóló lexikonszócikkek (Gerold 2002. 64–65; Kalapis 1999. 876–877) is jobbára a regényében megjelenteken alapulnak, ami – megtörtént eseményeket elbeszélő, de mégis csak fikciós prózáról lévén szó – nem lehet pontos forrásanyag.

Munk Artúr (1886–1955) kalandos életéből (cselédkönyves orvosként ápolja az elvonókúrán levő Ady Endrét, diáktársával és barátjával, Brenner Józseffel – akinek könyveit és naplóit Csáth Géza név alatt tarjuk számon irodalmunkban –, valamint Havas Emillel *A repülő Vucsidol* címmel folytatásos regényt ír, hajóorvosként óceánjáró hajókon teljesít szolgálatot; a Carpathiával elsőként érkezik a Titanic túlélőinek megmentésére, közelről éli át és szemléli az oroszországi forradalom eseményeit) nem hiányzik az első világháborúban való részvétel sem. Tizenöt hónapon át orvos-főhadnagy. 1917-ben orosz hadifogságba esik, ahonnan csak 1921-ben tér haza. Schöpflin Aladár (1929) „*Hadifogoly-könyvek*” cím alatt méltatja *A nagy káder* (1930) című regényét. *A hinterland* (1933) című alkotásában „a mögöttes országrész háborúját”-t ábrázolja.

Farkas Geiza (1874–1942) társadalomtudós és író (anyai ágon Kiss Ernő aradi vértanú dédunokája) a budapesti I. honvéd gyalogezred önkénteseként vett részt az

első világháborúban. 1915 telén jelent meg *Karácsonyi imádság* címen az alkalomra írt háborús fohásza, amelyet karácsonykor felolvasott, és szétosztott bajtársai között (Németh 2004. 415). *A fejnélküli ember* (1933) című regénye a – 20. század második felében „vietnami szindróma”-ként elhíresült – háborús poszttrauma jelenségét tematizálja.

REGÉNYEK A HARMINCAS ÉVEK ELEJÉN

Nem véletlen egybeesés, hogy mind Darvas Gábor és Farkas Geiza művei, mind Munk Artúr említett két regénye a harmincas évek elején, az élmény keletkezését, illetve a háború befejeződését követően egy/másfél évtized elmúltával jött létre. Világirodalmi viszonylatban is ez idő tájt került az írói és befogadói érdeklődés középpontjába az első világháború története, ekkor jöttek létre – az élményre való majdnem két évtizednyi rálátási távlat nyújtotta megértési tapasztalatok és konzekvenciák révén – narratívái. Az általunk vizsgált regények abban a kontextusban értelmezhetők, amelynek vonzatkörét többek között Erich Maria Remarque, vagy Ernest Hemingway háborús regényei alkotják: a *Nyugaton a helyzet változatlan* (1929), a *Három bajtárs* (1937), illetve a *Búcsú a fegyverektől* (1929). Feltételezhetően a nyugat-európai militáns törekvések újbóli felszínre kerülése is kihatott ennek az élményanyagnak a regényesítésére. Hogy az első autentikus vajdasági magyar (háborús) regények is jobbára az 1930-as évek táján jöttek létre, az a nemzetközi mozgások természetén túl a térségi kisebbségi irodalmi reprezentáció intézményeinek konstituálódásával is összefügg.

Az elemzésünkbe bevont regények (Darvas Gábor, Farkas Geiza, illetve Munk Artúr két háborús témájú regénye közül *A hinterland*¹) az első világháború eseményeit és személyes élményanyagát különböző műfaji struktúrák, más-más szemléleti és világtérítési konzekvenciák, eltérő élményanyag és megéltségi tapasztalatok révén jelenítik meg. Ugyanakkor számos megegyező motívum, hasonló beszédszólam, illetve élménytematizáció jelenik meg e regényekben.

Farkas Geiza regényét elméleti értelemben a pályája első szakaszában (a 20. század tízes–húszas éveiben) írt társadalomtudományi értekezései (szociológiai és társadalompszichológiai tanulmányai²) alapozzák meg. Különösen fontosak e kutatásai a háború kiváltó okai és a háború megváltoztatta emberi magatartások értelmezésében és ezeknek ábrázolásában. Darvas Gábor regényében ezt az értelmezői szölamot Mayer Gyurka, az elbeszélő földije és barátja, az intelligens és – műszaki képzettsége mellett – humán értelemben is művelt, fiatal mérnök képviseli; feltehetően Darvas benne alkotta meg önnön alteregóját, nézetei szócsovéét. Erre utal, hogy Mayer – mint az író – naplóformában örökíti meg háborús élményeit. Fiktív feljegyzései a „napló a naplóban”³ („regény a regényben”) formában öltenek alakot.

¹ A két Munk Artúr-regény közül azért *A hinterland* és nem a hadifogoly-történet képezi elemzésünk tárgyát, mivel – a téma- és a műfajazonosságon (mint *A nagy káderben*) túl – szemléleti és motívumanalógiák sora vonja a másik alkotásokkal azonos kontextusba.

² Lásd Farkas Geiza (1914), Farkas Geiza (1916), Farkas Geiza (1923).

³ Darvas Gábor „*Mindent meg gondoltam és mindent megfontoltam...*” című műve Ottlik Géza híres regénye, az *Iskola a határon* (1959) előtt évtizedekkel korábban érvényesíti ezt a

Farkas Geiza *A fejnélküli ember* című regénye a háború egzisztenciális következményeit megjelenítő lélektani esettanulmány. *A hinterland* a hátszág „mögöttes háborúját” ábrázoló társadalmi tablókép. Darvas regénye fiktív napló. Nem kizárt, hogy volt – miként Munk Artúr regényeinek is – autentikus napló-előzménye⁴, de a „*Mindent meggondoltam...*” már nem ez; az elbeszélte történések ideje és a megírás ideje között eltelt másfél évtized kialakította rálátási távlat a napló mint életnarráció és a napló mint regény műformája közül az utóbbi felé vitte el a narráció irányát, a műfajalkotó tendenciákat (Bence 2014b).

A CSÁSZÁRI PROKLAMÁCIÓ(K) – A HÁBORÚ KIVÁLTÓ OKAINAK TEMATIZÁCIÓJA

Az I. Ferenc József háborús proklamációjának (I. Ferenc József, 1914) híres-hírhedt mondatát címbé emelő Darvas-regény utolsó bekezdésében ironikus kommentárral ismétli meg a császár szavait: „Legalább az a két *minden* ne lett volna benne...” (Darvas 1930. 280). Az indító és a záró mondat között elbeszéltek ugyanis erősen kompromittálják, a hatalmi törekvések visszáját, a császári „elgondolás” csődjét mutatják meg. Hasonló félhanggal tematizálja a birodalmi elképzeléseket *A hinterland* is: „[...] Ezt ugyan öfélése jobban meggondolhatta és megfontolhatta volna.” (Munk 1981. 17). A „védelmi háború”-ként, rövid ideig tartó „büntető expedíció”-ként, sőt „presztízskérdés”-ként (Munk 1981. 16) beharangozott háborúról ugyanis hamar kiderül, hogy nemcsak hazugság, hanem katasztrofális következményekkel járó – országokat és népeket romlásba döntő –, véres hatalmi manipuláció: „Eleinte csak egy kis kirándulási kalandnak számított az egész. Olyan nagygyakorlatfélének. Csak mikor az első halottak véres hulláján ültünk s a sebesültek kínos jajveszékelését hallgattuk, ébredtünk fel. Hohó, itt mégsem vaktöltéssel lövöldöznek!” (Darvas 1930. 5).

Mindkét regény utal, illetve idézi II. Vilmos császár ugyancsak elhíresült szavait, amelyekkel a háborúba küldte a katonáit. „...Mire a levelek lehullanak a fákról, mindannyian otthon leszünk...” (Darvas 1930.), illetve: „Az hiszem, a mi ezredünk még a puskaporszagot se érzi, máris megkötik a békét” (Munk 1981. 10) – mondja Nagy István zászlós a rettegő Stein Leó hadnagynak. Hamar kiderül azonban, hogy mindez fennhéjázó jóslat, gögös és mélységesen elhibázott döntés volt. A „befürdés” pejoratív értelmű gondolata, illetve a valóságra való ráébredés pillanata sajátos módon jelenik meg a regényekben: Darvaséban metaforikus szintekre viszi a szót az elbeszélő, míg Munk mesélője ennek szó szerinti megtörténtét írja le. „A leszerelést azonban napról-napra hiába vártuk. E helyett az örvénylő ár mindjobban táncolt, keringett, s a hullámok mind magasabbra csapkodtak körülöttünk” (Darvas 1930. 5). A szerb harctérre vezényelt Stein Leó bajtársaival vontatógőzösön kel át a Száván, amikor a szerb tüzérség tűz alá veszi őket. Ekkor történik, hogy gránát vág

regénypoétikai megoldást: az elbeszélő olvassa a regény másik szereplőjének a saját – meg-
egyező eseményeket megjelenítő – élményeivel és feljegyzéseivel szinkron naplóját.

⁴ Szabadkán, az Életjel kiadásában látott napvilágot 1999-ben. Munk Artúr: Napló 1915–1916. Szabadka: Életjel, 1999.

le a hajó orra előtt, és „a víztölcsér hideg zuhanyként hullott a katonákra” (Munk 1981. 16). Erre reagálnak a katonák az „őfelsége jobban is meggondolhatta és megfontolhatta volna” kesernyős ironiájával. Hasonló görbe tükrő révén értelmeződik, illetve kerül visszfénybe Vilmos császár jóslata a Darvas-regényben:

„A császár jóslata csak nem akart teljesebbé menni. Kombináltunk és variáltunk, e körül forgott minden téma, miközben a késő őszi nap lankadt melegét élveztük, elhempedve a lehullott száraz avaron.

– Ravasz ember az a Vilmos. Nagyon határozatlanul tűzte ki a dátumot – vélte az egyik.

– Annyi bizonyos, hogy lassan fogynak a levelek – hangzott a reményvesztett válasz. Élénk vita indult meg. Infanteriszt Veréb, aki nagy szakértője volt a természetnek, lévén civilben juhász, azt állította, hogy még karácsonykor is akad levél a fákon. Majd megvertük” (Darvas 1930. 5).

Farkas Geiza (Farkas 1914, 1916, 1923) társadalom-lélektani momentumokra vezeti vissza a háború kiváltó okait. „...a háborúk manapság nem kis részben azért lehetségesek, mert már a múltban előfordultak. [...] Ezt a csodát csupán a lezajlott háborúk emlékei, az emberek sok nemzedéken keresztül táplált atavisztikus hagyományai, militarista nevelési módjai teszik lehetővé” (Farkas 1914).

A Darvas-regény végigvitte kommentátori szólam a hatalmi körök működtette propagandagépezet hatásában, a nagyarányú műveletlenségben, illetve a belőle következő regresszív tendenciákban jelöli meg ezeknek létalapját:

„Szentül meg voltunk győződve, hogy a mi szénánk teljesen rendben van. A szépen csillogó újságcikkek tökéletes kiegészítését képezték annak az oktatásnak, amiben még az iskolában volt részünk. [...] Mit tudtunk mi akkor idegen népekről, kisebbségekről, expanzióról, nagyhatalmi törekvésekről, imperializmusról, revancheról, vagy hasonlóról. [...] A háború kitörésekor természetesnek találtuk, hogy a jogért és az igazságért hadba kell szállnunk, bűnösöket megbüntetni, s jogos bosszút állni azért a ’gyalázatos gyilkosságért’, amit Szarajevóban elkövettek. Mit tudtuk mi azt akkor, hogy a szerbeknek annyi közül volt ehhez a gyilkossághoz mint az orosz–japán háborúhoz. Írták az újságok, tehát elhittük, anélkül, hogy kutattunk volna” (Darvas 1930. 9).

„Éljen a háború!” (Munk 1981. 5) – ezzel a felkiáltással kezdődik Munk Artúr vizsgált regénye, hogy *Indulás* című, a porvárosi⁵ háziezred bevonulását elbeszélő nyitó fejezetben többször is elhangozzék az abszurd mondat. A *Gránátbiztos fedezék* című – miként Darvas regényének jelentős része: kórházban játszódó – fejezetében sebesültek folytatnak a háború kiváltó okairól szóló tanulságos diskurzust:

„– [...] A régi diplomata recept: a háború. A glaszkesztyűs diplomaták új, békés gyógyomódról hallani se akarnak, inkább pusztuljon el az emberiség. A gróf úr sütötte ki a háborút, hallani se akart a békés orvoslásról, és most mi esszük meg a sültjét. Hej [...] de elhúzza a Poldi diplomáciai kocabandája a mi nótánkat. [...]”

⁵ A „por és a sár” képze a vajdasági magyar irodalom önjellemző metaforái. A Kosztolányi-regényekből eredeztethetően Porváros: Szabadka szinonim elnevezése.

Megszólalt a feldkurát is:

– De hát mit csináljon Berchtold gróf⁶, ha ellenségeink ránk kényszerítették a háborút? Mit csináljon a Poldi? – ordította a hadapród vérbe futott szemmel. – Menjen ki saját jachtjával az Adria kellős közepére, és szegyenében süllyedjen el, mint egy tengeralattjáró” (Munk 1981. 73).

Mind a „*Mindent meggondoltam...*”, mind a *hinterland* visszatérő szólama, illetve nagyon erőteljes vonásokkal megrajzolt jelentése a hatalmi és vezérkari körök korrupsztása, felkészületlensége és ostobasága okozta katasztrófa bemutatása. A Munk-regény a diplomácia, a katonai vezetés, a nagypolgári és kereskedői réteg, illetve a klérus világában is érzékelhetővé teszi ezeket a kétes és tragikus kimenetelű mozzanatokot. Az arisztokrácia érzéketlenségét célozzák a regényen végigvonuló, Leopold Berchtold grófra vonatkozó szarkasztikus megjegyzések vagy a császári kiáltványok kifigurázása. A vezérkar tehetségtelenségét mutatja be a *Tüntető felvonulás a Száva partján* című fejezet olyan groteszknél groteszkebb jelenetekkel, mint a katonaság erejét harc nélkül felemészítő menetelések sorozata vagy a kutak megmérgezéséről szóló rémhírek terjesztése:

„– Amikor a vízkóstoláshoz hurcolt papok a sok vízivásba belebetegedtek, a divízió egyik vezérkari kapitánya kiadta a parancsot:

– Spórolni a pópákkal!” (Munk 1981. 11).

„Mintha kidöglestés lett volna a hadvezetőség egyetlen célja: kivenni az emberekből az erőt. A poros arcú bakák lehorgasztott fővel, lomha, roskadozó léptekkel bandukoltak. Az öregek nagyokat káromkodtak, a fiataloknak tréfálkozni is volt kedvük.

A napos országúton, az út egyetlen terebélyes fájának árnyékában feszületet láttak.

Az egyik baka nagyot sóhajtott, mialatt csorgó verejtékét törölte:

– Nézd a Krisztus Urunkat, milyen jó árnyékban van...

Rászól a cugszfrer úr:

– Tán irigyled?

– Hát.

– Akkor eridj, és váltsd le...” (Munk 1981. 11).

Az összeomlott hadsereg soraiban uralkodó káoszt, a magasabb rangú tisztek gyávaságát, ostoba parancsait, a tábori lelkészek kétszínűségét, illetve a biztos halál helyett inkább a szökést választó közkatonák, hadiszökevények eldurvulásának és -aljasodásának eseteit a Munk-regény a szerb, az orosz és az olasz hadszíntéren is bemutatja. Jellemző pl., amiről az egyik Galíciában megsebesült katona számol be Stein Leónak:

„Az oroszok a nyakunkon voltak... hát kérlek, mit tesz Isten: az éhségtől dülöngélő, kimerült bakák pont egy óriási húskonzerv- és kétszersülttraktár mellett pihentek meg.

⁶ A Poldinak gúnyolt gróf az Osztrák–Magyar Monarchia akkori külügyminisztere: *Graf Leopold Anton Johann Sigismund Josef Korsinus Ferdinand Berchtold von und zu Ungarschütz, Frätling, und Püllütz* (1863–1942). Hosszú és méltóságokkal ékesített előnevein a Munk-regény szereplői is élcelődnek.

A józan ész szerint a magazinoknak azonnal ki kellett volna osztania az élelmiszereket a bakák között, nehogy az ellenség zsákmánya legyen. A raktár kommandánsa egy élelmezési kapitány volt, és hallani sem akart arról, hogy a készletet kiosszák. Hiába kapacitáltak a tisztek, arra hivatkozott, hogy nincs írásbeli parancsa a divíziótól. De hol volt már akkor a divízió? Éhesen mentünk tovább, barátom, de alig tettünk meg néhány száz lépést, már láttuk az égig érő füstfelhőket: égett a raktár...” (Munk 1981. 34).

A harmadszorra az olasz hadszíntérre beosztott Stein főhadnagy kezdetben tized-magával utazik a tisztikocsiban, de mire megérkeznek a célállomásra, csak ketten maradnak, miként a vagonokban szállított orosz hadifoglyok is egytől egyig kereket oldanak. Épp ezért tűnik még az általánosnál is értelmetlenebbnek Stein Leó halála, akit az összeomlott olasz fronton, gyakorlatilag a háború végén, egy kilométerkövön üldögélve ér halálos repesztalálat. Még ki sem hült tetemét szökött katonákból lett martalócok fosztják ki és gyalázzák meg meztelenre vetkőztetve a holttestét.

A Darvas-regényben is számos jelenetét láthatjuk az emberi önmagukból kifordult katonák cselekedeteinek. A legszörnyűbb talán a tífuszos hullák húsából lakmározó örült katonák képe.

Farkas Geiza hivatkozott társadalom-lélektani tanulmányában az emberek háborúban megváltozott viselkedését az „elmezavarhoz” látja hasonlatos magatartásnak: „...akik orvosi munkákat is olvasnak, bizonyára észrevették a hasonlatosságot a háborús lelkiállapotról nyújtott vázlatos leírásom és egy heveny elmezavar (acut psychosis) kórtörténete között” (Farkas 1914). *A fejnélkül ember* főhősének, Nagy-báti Györgynek a tettei is ezzel a lelkiállapottal magyarázhatók, mert enélkül elképzelhetetlen, hogy az alapvetően tisztességes és egyszerű favágó képes legyen azokra a szörnyűségekre, amelyeket elkövet, majd pedig megszabadulva a katonaruhától és a háborús környezettől, egy magasabb színvonalú, gazdag, polgári életvezetési stratégiát válasszon magának. A háborúban elkövetett bűntetteiről csak saját, feltehetően a bűntudat életre hívta látomásaiból, illetve a kisvárosi (főleg a halálát követően szárnyra kapott) pletykákból értesülünk. Ezekből az bontakozik ki, hogy a katonaszökevényként hazafelé tartó Nagy-báti véletlenül összetalálkozik egy marhakereskedővel, aki azonnal felismeri benne a dezertőrt. Ezért Nagy-báti megöli és kirabolja, majd hogy a hullát ne tudják azonosítani, levágja annak fejét és bedobja a Szávába. Ennek látomásos képe a következő:

„[...] Újabb álomváltozás. Nagy-báti ismét fiatal, ismét szökött katona, ismét csavargó. Most ő térdel a másíknak mellén. – Már ez nem mozdul, nem is hörög, vége, akár annak az oroszoknak, akivel Máramarosban a járőrön összeölelkeztem. [...] A kése már az enyém, mi is van még nála? Egy tárcsa, jó tömött tárcsa, pompás száz- és ezerkoronásokkal. Ezeket szépen elveszem, rám fér, mindenesetre inkább, mint ő rá. [...] Csak persze a tárcából kiszedem; nálam ugyan semmi se legyen a pénzen kívül, ami az övé volt. [...] Jó lesz a bankóknak a kapcarongyban is, amit a katonai felszerelésből, az anygalbőrömből még el nem adtam. [...] Már azért is el kellett hallgatnia, hogy ne fecsegye ki valahol, micsoda lógós katonát látott [...] mert kitalálta, hogy az vagyok. [...] Most már tovább mehetek Vukovárra, vagy akárhova. Már könnyebben bújhatok el a katonai nyomozók elől is, hisz van pénzem... De mi lesz, ha őt itt megtalálják, megismerik, keresésére indulnak a gyilkosának, felverik az egész vidéket? El kell, hogy tűnjék, de hogyan? [...] Elég, ha a

fejét nem találják. Az belefeér még a batyujába is; a többit itt hagyhatom, legfeljebb, hogy gallyat hordok rá... Éppen jó, hogy kést hozott magával; ezzel levághatom a fejét... Hisz háború van, ki-ki úgy marad életben és boldogul, ahogy tud, csak lehetőleg úgy, hogy nagyon véres ne legyek... No hát rajta, ha most mészáros lennék... Ujjaj! Még egyszer kinyitja a szemét, megmozdítja a kezét! Hogy néz rám, hogy néz! Az ajka is mozog, mintha egyszerre könyörögni akarna nekem, vagy megátkozni, belém harapni... Hamar, hamar! Már nyisszen, már reccsen! Kezemben a fej, bele a batyuba; a többi holmi csak maradjon és most lógi, siess, fuss... Csak mégis vigyázz, senki rád figyelmes ne lehessen; inkább lopózkodj az erdei mezsgyéken és menj közömbösen, nyugodtan, mikor tágasabb, világosabb útra érsz ki..." (Farkas 1933. 179).

A szörnyű és véres – Nagybatít egyszerre kétségbeesett menekülőnek és elvetemült gyilkosnak bemutató – látomás egyik legfontosabb, a háborút elkülönítő létállapotként magyarázó kitétele, miszerint „háború van, ki-ki úgy marad életben és boldogul, ahogy tud” (Farkas 1933. 179), ami a szökött katona lelkivilágát és gondolkodását megváltozott állapotként fogja fel, s visszaental saját, 1923-ban napvilágot látott *Démonok közt* című tanulmányára: „...katonaruhában hivatali helyiségben [...] a legtöbb ember – jó és rossz értelemben – egészen másként viselkedik, cselekszik, mint házi ruhában, családi vagy baráti körben” (Farkas, 1923. 29), illetve meghatározott körülmények között – ilyen lehet a megkülönböztető viselet és a jelvény (katonaruha, rangfokozat), de a szertartások és megszólítási formák is („katonaszökevény” – B. E. megj.) – „az ember valóban mássá, kevésbé emberré és inkább démonná” (Farkas 1923. 29) válik (Bence 2014a).

A SZOCIÁLIS SZEMPONT

Mindhárom regény tematizálja a háborúba ágyútölteléknek besorozott kisember tragédiáját, illetve megfesti a jég hátán is megélő, alacsonyabb, leginkább paraszti származású közkatona alakját. Az előbbi tipikus példája Munk főhőse, a zsidó származású, gyenge fizikumú és labilis idegállapotú Stein Leó hadnagy vagy a művész lelkületű Mayer Gyurka Darvas regényében. Az utóbbi példákat főleg a tisztiszolgák (ún. pucerek) testesítik meg; Darvas Gábor regényében Mátics Jóska, a Munk-regényben Hanák Feri. Ők azok, akik józan gondolkodásuknak és talpraesettségüknek köszönhetően a legkilátástalanabb helyzetekből is megtalálják a kiutat, és többször is megmentik feletteseik életét. Mátics Jóskának köszönheti a Darvas-regény elbeszélőjeként megszólaló hős is az életét, hogy felgyógyul a kiütéses tifuszból, túléli az albániai visszavonulás borzalmait, illetve a lakatlan szigeten létesített fogolytábor nélkülözéseit. Hanák Feri megígéri Steinnének, hogy mindenáron vigyázni fog a fiára, s ezt az ígérteét a legteljesebben igyekszik be is tartani. Amikor a Šabac alatti ütközetben a szerb csapatok szétverik a felkészületlen osztrák–magyar csapatokat, s Stein hadnagy futás közben megsebzí magát egy tüskés ágban, ő lesz az, aki rájön, hogy ez rendkívül jó alkalom arra, hogy kihúzzák magukat a slamasztikából.

„– Gyerünk, Feri... – sóhajtott a hadnagy.

Feri nagyokat rántott túltömött hátzsisákjain, karja alá kapta az összesodort šabaci selyempaplant:

– Gyerünk, hadnagy úr – szuszogta –, de nem arra [...] a pokol tornáca felé, hanem amarra ni [...] hazafelé [...] Hát nem hallotta, hogy mit mondott a doktor ifiúr? Azt mondta: »Ezzel a kötözködéssel akár Bécsig is elmehet a hadnagyúr« [...] Az istenfáját neki...” (Munk 1981. 23–24).

Stein Leó végig szimulálással próbálja meg magát kihúzni a valódi harcokból, s ez egyrészt sokáig azért sikerülhet neki, mert olyan emberekkel hozza össze a sors, akik belátják a háború értelmetlenségét, másrészt – s leginkább ezért –, mert a fölötté álló tisztikar sokkal korruptabb és hazugabb. Stein nem az a tipikusan gyáva, maga helyett másokat beáldozó szimuláns (mint feljebbvalóinak többsége), inkább csak visszahúzódó, félénk, álmodozó, szeretetre vágyó fiatalember, akit akkor ér utol a végzete, amikor Amálka személyében megtalálja szerelmi boldogságát.

Különösen szarkasztikus hangvétel jellemzi a regény *Izsfüred* című fejezetét. A fürdőhely ugyanis a lógós tisztek búvóhelye, akik ebből nem is csinálnak titkot, maguk között is „frontitisz”-nek nevezik a betegségüket, ami „neuralgia–neuraszténia–szimulanciá”-val komplikálódott. Ide helyezik „egy kis protekció”-val Stein Leót is, akit azonban – különösen a csonkolt lábú Gulyás hadnaggyal való találkozást és Amálka látogatását követően – lelkiismereti válság gyötör. Gulyás hadnagy azonban szembesíti az igazsággal:

„– Látod ezt a húscsonkot itt? Én nem voltam szimuláns. Ez a jutalmam. A menyasszonyom elfordult tőlem, mindenki undorral néz rám. Ez a jutalmam [...] Testvér [...] Nem érdemes, nem érdemes becsületesnek lenni. Igazad van: nem érdemes.

Leó görcsösen kapaszkodott az ágyba, sirógörce a fuldoklásig fokozódott.

Gulyás hadnagy sírásra torzult arccal, félelmetes kacajba tört ki.

Teli tüdővel üvöltötte Leó fölébe:

– Ember! [...] Hát nem érted a szót? Nem érdemes... Nem érdemes!...” (Munk 1981. 194).

Gulyás hadnagy egy porvárosi szállodai szobában lövi föbe magát.

A háborúban való helytállás legerőteljesebb két ellenképét, két végletét az aljas Falta kapitány és a fanatikus Nagy István főhadnagy testesíti meg. Előbbi aranyér-operációnak veti alá magát, hogy elkerülje a frontvonalat, beosztottjaihoz és a legénységhez goromba, megalázó módon viszonyul, emellett kéjsóvár „szoknyabolond” és mérhetetlenül gyáva. Társai „hinterlandi győző”-nek, a „szépasszonyok legyőzőjé”-nek gúnyolják. Nagy Istvánt kezdetben szerelmi csalódottsága, majd a szeretett asszony előtti bizonyítási vágy, végül valamiféle fanatizmus hajtja előre a harcmezőn; háromszor sebesül meg a fején, harmadszor a első világháború legfélelmetesebb frontján, Észak-Olaszországban, ahol kézigránát-repesz roncsolja szét az arcát. Szenvedélyes gitáros és dalszerző. „Jönnek-mennek a halálvonalatok...” kezdetű versébe írja bele végső kiábrándultságát. Az első világháború katonáit „halállovagok”-nak nevezi, ami paradox módon vonatkozik mindannyiukra,

hiszen az aljas Falta kapitányt is utoléri végzete (egy, a szökevények elfogására specializálódott büntetőosztag vezetőjeként farlövést kap, ami megfosztja férfiasságától), miként a szerencsétlen Stein Leó halála is értelmetlen, semmire sem vezető áldozat éppúgy, mint Nagy István hősi kiállása vagy Gulyás hadnagy becsületessége. Mindehhez háttérrel a „hinterland” képez, ahol Amálikán és Nagy István feleségén kívül alig van tisztességes ember: korruptak és romlottak a kórházi orvosok, a kereskedők, a tisztviselők, az egyszerű emberek, a háziasszonyok, a hadiözvegyek, sőt, a gyerekek is azzá válnak, miként Kávé Mátyás kamasz fia. Kávé Mátyás a háborús nyereszkesedő tipikus alakja, míg felesége a jómódba szédült, felfuvalkodott, koráról és méltóságáról megfeledkezett ostoba asszony szerepét tölti be.

„*A mindent meggondoltam....*”-ban a bajtársi csapat legintelligensebb tagja, Mayer Gyurka lesz a háborúellenes magatartás és szenvedéstörténet „ideológusává”. A következő módon értékeli a háborúba keveredett ember erkölcsi lezüllésének folyamatát: „[...] ezelőtt még nem sokkal egy civilizált világban civilizált emberekhez méltó módon éltünk. Te is, én is, mindannyian... Ma egyetlen nagy börtön az egész világ, mely teljesen átalakítja az embereket. Talán azért, mert mindenki mással foglalkozik, mint amivel szokott. Vagy talán a hatalom s a mások feletti rendelkezési jog szédíti meg az embereket. Nem tudom. Alázatos kutya lesz mindenki felfelé, és zsarnok hitvány gazember lefelé. A polgári életben talán ezek is egészen rendes emberek voltak – s itt a kórház felé mutatott – itt meg vadállatok lettek. Mit mondtam? Vadállatok? Hát bántja a vadállat a saját fajtáját?” (Darvas 1930. 69).

Mintha Farkas Geíza *Démonok közt* című, 1923-as társadalom-lélektani tanulmányának – fentebb idézett – a (háborúban) megváltozott magatartásról szóló sorai „beszelnének ki” szavai közül.

A naplóíró elbeszélő és bajtársai az Osztrák–Magyar Monarchia katonái ugyan, többségük azonban délvidéki, aki egyrészt az osztrák hatalmi és államalkotó kollektívumhoz képest a peremvidéken, periferiális közegben, másrészt más kultúrákkal való érintkezésben, származását tekintve maga is nyelvi és kulturális összetettségben/keveredésben él. A mű egyik keserű tanulsága, miszerint a délvidéki kisember sokkal több megaláztatást kénytelen elviselni az osztrák hivatali és katonai vezetés mint fogságba esését követően a szerb katonaság részéről. Darvas Gábor elbeszélője pl. igen meleg nosztalgiával szól a háborúban és a fogságban is lelkiismeretesen szolgálatot teljesítő magyar és nem magyar (orosz és szerb) orvosokról, a szerb civilekről, parasztokról és polgárokról, viszont a járványkórházban átélt szörnyűségek egy – feltehetően – magyar, magát „Doktor úr”-nak neveztető gazember és pribékje, Varga őrmester nevéhez és cselekedeteikhez fűződnek (Bence 2014b. 113). Természetesen a háború apokaliptizise a gazembereket sem kíméli, lecsap rájuk végzetük, elnyerik méltó büntetésük, a megaláztatott igazságot szolgáltatnak – csak hogy a másik oldalon állókat, a tisztességeket sem kíméli a sors. A tehetséges, iskolázott és egy művelt szerb úrilányba halálosan szerelmes Mayer Gyurkát, de a művész Dobi Ferencet is elragadja a halál. A naplóíró többszörösen is tisztiszolgájának, a jólelkű Mátics Jóskának köszönheti megmenekülését és életben maradását, illetve egy olyan tanulság kristályosodik ki a történetből, miszerint az emberi méltóságukat soha föl nem adás, az élni akarás végtelen elszántsága tartja őket életben. Mayer Gyurkáról pl. az lehet az érzésünk, hogy a szerelmétől való kényszerű elválását követően egyszerűen „föladja” a harcot.

A szimulánsok sajátos változatát képviseli e regényben Mátics Jóska. Ő ugyanis se nem gyáva, se nem félénk vagy gyenge alkat. Sőt, kifejezetten nagy teherbírási, bátor legény, akinek mindig helyén van az esze. Ha nem így volna, biztos, hogy nem a tifusz tizedelte járványkórházba feküdne be halálmegvető bátorsággal szimulánsnak. Ő ugyanis – józan paraszt logikájának köszönhetően – hamar belátja, hogy ehhez a hazug háborúhoz semmi köze, és semmi értelme nem lenne önfeláldozásának vagy hősiességének. A barátságért, az igazságért azonban minden áldozatra kész.

GROTESZK KÉPEK

A hinterland az „Éljen a háború!” abszurd felkiáltással kezdődik, majd a porvárosi háziezred bevonulását kísérő parádéval szembesülünk, amelynek forgatagában feltűnnek a korszak (és a regény) jellegzetes figurái. Azonban már ezen az euforikus hangulatú képen megjelennek a groteszk alakzatai, pl. amikor a vasúti vendéglő eszelős mosogatószolgája egy félrecsapott huszárcsákóban, mosogatóvíz-szagú kötényben és egy rossz seprűvel szalutál a törzstiszt előtt, majd – „Éljen a háború!”-t kiáltva – felé nyújtja „puffedt, szederjes mancsait” (Munk 1981. 6). Az ironia és a groteszk egyre erőteljesebben megjelenő elbeszéléstartományai a hadtápszolgálat tanyájára látogató Károly királlyal való találkozás tragikomikus jelenetében csúcsosodik ki, amikor a király egyenként a vigyázzban álló hadtáptisztek elé lép, és félreérthetetlen kérdést intéz hozzájuk arra vonatkozóan, hogy „akarnak-e a frontra menni”. Természetesen erre a kérdésre csak egyetlen válasz lehetséges, ami megpecsételi a frontot negyvennyolc hónapja szerencsésen elkerülő, a semmittevésért még elő is léptetett Stein hadnagy sorsát: az – egyébként már összeomlott – olasz frontra küldik, neki pedig még arra sincs ereje vagy bátorsága, hogy útközben – miként a többiek – kereket oldjon. Halála a „semmiért” való áldozat totális értelmetlenségét jelöli. A Darvas-regényben az Albánián keresztül visszavonuló szerb csapatok és hadifoglyaik között, zuhogó esőben és sártengerben gyalog menekülő, csapzott szerb király látványa kelt hasonló képzeteket.

Nagybáti György, Farkas Geiza regényének főhőse ún. háborús konjunktúralovag, akiről úgy sejtik, hogy kétes üzletek és manipulációk által alapozta meg vagyonát és reá épülő egzisztenciáját. A háborút követően egy évtizeddel már a város legtekintélyesebb polgárai között, szerető férjként és tisztas családapaként látjuk viszont. Azt ugyanakkor csak kevesen sejtik, hogy Nagybatit még a háborús nyereszkeedésnél is súlyosabb bűn terheli, amelynek lelkiismereti súlyától képtelen szabadulni. Éjszakánként egy „fejnélküli emberrel”, egy démonszerű lénnel (illetve annak látomásával) viaskodik, ami teljesen felőrli idegrendszerét, tönkreteszi házasságát és családi életét, megmérgezi gyermekéhez fűződő kapcsolatát (azt hiszi, a démon az ő fiában „embe-riesült”), ami önmegsemmisítésre készíti. Noha a hivatalos orvosi jelentés szerint agyvérzés végzett vele, holttestére saját magát fojtogató (abszurdnak ható) testhelyzetben lelnek rá. Magatartása értelmezhetetlen a külvilág számára, ezért csakhamar a pletyka és a metafizikai magyarázatok világába kerül át története.

„...ez a háború” (Munk 1981. 214) – mondja *A hinterland* egyik szereplője. Mindhárom regény az „igazságos háború” és a „jó katona” illuzórikus képe elé tart görbe tükröt.

KIADÁSOK

- Darvas Gábor 1930. „*Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam....*”. Novi Sad: Uránia, nyomdai művészet és kiadóvállalat.
- Farkas Geiza 1933. *A fejnélküli ember*. Kalangya Könyvtár, 1. kötet. (Szerk.) Szenteleky Kornél. Szubotica: Kalangya.
- Munk Artúr 1981. [1933]. *A hinterland. A mögöttes országrész háborúja*. Utószó: Bori Imre (235–243). Újvidék: Forum Könyvkiadó.

IRODALOM

- Bence Erika 2014a. A háborús poszttrauma mint elkülönítő létállapot (Farkas Geiza: *A fejnélküli ember*). *Hungarológiai Közlemények*, 2, 86–98.
- Bence Erika 2014b. Napló(regény) az első világháborúról. Darvas Gábor: „*Mindent megfontoltam és mindent meggondoltam....*”. *Hungarológiai Közlemények*, 3, 106–114.
- Bori Imre 1968. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története 1918–1945*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bori Imre 1981. Munk Artúr és *A hinterland*. = Munk A.: *A hinterland*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 235–243.
- Bori Imre 1993. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Utószó: Bányai János (357–367). Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bori Imre 2007. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Jegyzet: Gerold László: Bori Imre (349–355), Szerk. és jegyzet: Bordás Győző (399–400). Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Csáth Géza 1997. *Fej a pohárban. Napló és levelek (1914–1916)*. (S. a. r.) Dér Zoltán és Szajbély Mihály. Budapest: Magvető Kiadó.
- Farkas Geiza 1914. *A háború lélektana: az idő harcokat újráz*. <https://sites.google.com/site/azidoarcokatujraz/home/szarajevo-kavehaz/farkas-geiza-a-haboru-lelektana> (2014. 03. 17.)
- Farkas Geiza 1916. *Az emberi csoportok lélektana*. mtdportal.extra.hu/.../farkas_geiza_az_emberi_csoportok_lelektana.pdf (2014. 04. 28.)
- Farkas Geiza 1923. *Démonok közt. Társadalom-lélektani tanulmány*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Ferenc József, I. 1914. *Népeimhez*. 1914. július 28. <http://hu.wikisource.org/wiki/N%C3%A9peimhez!> (2014. 10. 19.)
- Gerold László 2001. Darvas Gábor. = *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 64–65.
- Kalapis Zoltán 1999. Életrajzi kalauz. Darvas Gábor. *Híd*, 12, 876–877.
- Munk Artúr [1930]. A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból. Budapest: Pantheon kiadás.
- Németh Ferenc 2004. Farkas Geiza imája. *Híd*, 3, 415–417.
- Schöpflin Aladár 1929. Hadifogoly-könyvek. *Nyugat*, 1929, 22–23. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2015. 01. 04.)
- Szenteleky Kornél 2000. Darvas Gábor: *Mindent megfontoltam és meggondoltam*. = *Új lehetőségek, új kötelességek. Egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek II. (1931–1933). Drámák*. (Összegyűjtötte, az utószót és a bibliográfiai tájékoztatót írta: Bori Imre. A szöveget gondozta: Toldi Éva. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 23–25.

ÁTSZÁLLÁSOK A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN

ÁTSZÁLLÁS, ÁTJÁRÁS ÉS CSATLAKOZÁS

Az irodalmi „átszállás” fogalmát Hózsza Éva *Esti Kornél „átszállásai” a vajdasági magyar irodalomban*¹ című tanulmányából kölcsönöztem. Olyan, a vajdasági magyar irodalom alakulástörténeti összefüggéseire, poétikai jelenségek műből műbe való „átjárásai”-ra, szövegközi „csatlakozások”-ra mutató fogalomként értelmezhető, amelynek segítségével a jelölt irodalom *köztes mozgásai* kiválóan érzékeltethetők. Egyszerre jelöl konkrét szövegösszefüggéseket és metaforikus tartalmakat; leírhatóvá válik általa a térségi magyar irodalom egyik legfontosabb tematikai síkja és műfajteremtő létforma-variációja: az utazás, a(z) (el)vándorlás, a(z) (e)migráció, a távozás, az utak/hadutak/vasutak, a(z) (egyenes)vonalak és a limesek/ripák vonala alkotta irodalmi szövevény; az utazáspróza-ként/-regényként is értelmezhető határtörténet/-regény. Az „átszállás” mint kulcsfogalom ez esetben nemcsak olyan tropikus vonzatokat hív elő mint az „átbeszélés”, „átlevelezés”, „átjárás”, hanem az utazás referenciális vonatkozásait is (az „átszállás” a másik járatra, a „csatlakozás” elérése).

A magyar irodalom „átszálló” utasa Esti Kornél: „...mindig is »továbbutazott«, vagyis »után utazott«, időnként, akárcsak egyik járműről a másikra, egyik szövegből a másikba szállt át” (Hózsza 2011. 71–72). A távozó–visszatérő, elinduló–megérkező, a síkvidék (Sárszeg, Porváros)–tengerpart (Fiume), egyenes–görbe (mozdulatlan–dinamikus) kettősségeinek és létérzésének megtestesítője. Amíg saját korában Esti Kornél a síkvidék mozdulatlan unalmától távolodó (de a szülőföldre szükség-szerűen visszatérő) utazó szerepét tölti be, addig a kilencvenes években a vajdasági magyar irodalom menekülő, határátlépő, szülőföldre visszavágyó alteregójává vált. Hózsza ezt a habitusteremtő attitűdöt a „megszakítottság alapszituációjá”-val (Uo.) kapcsolja össze: az országváltások és a határok általi léttér-felszabdaltságot, a térségi életformák széttöredezettségét érthetjük alatta. Esti Kornél reflektált, konkrét irodalmi „átszállásai” jól ismertek előttünk: Dudás Károly *Esti Kornél utolsó hazalátogatása* (Dudás 1996. 164–166), Juhász Erzsébet *Után-utazás Esti Kornél fiumei gyorsán* (Juhász 1998. 59–65), Nagy Abonyi Árpád *Tükörcelemek* (2003) című novelláskötetének két Esti-novellája, valamint *Budapest, retour* (2008) című regénye a szövegközi „átjárások” és olvasati „csatlakozások” emblematikus példáiként funkcionálnak. 2010-ben Esterházy Péter *Esti* című művébe „szállt át” és utazott tovább „Esti Kornélunk”.

Az Utazó attitűdjének sziluetszerű vagy utalásos megjelenítéseire (metaforikus kapcsolódásaira) ugyancsak számos irodalmi szövegvonzatot, szövegdiskurzust

¹ Hózsza 2009. 109–117.

hozhatunk fel példaként: Juhász Erzsébet *Határregényének* (2001), léthelyzetüket tekintve a Monarchia-nosztalgia és az elszakíttottság tudatállapota meghatározta utazói, a Patarcsics család tagjai életében, az adminisztratív/politikai határok, másrészt a szellemi/értelmi elválasztottság megszüntetése, „légiesítése” (Juhász 2001) célját tölti be az (el)utazás, a „villamosozás”, illetve a „vonatozás” tette, mint amilyen Angeline Nenadovics egész napos villamosozása Újvidéken (*Egy villamos végállomást jelző csengetése*), vagy a Patarcsics család tagjainak konkrét és jelképes vonatozásai „Graztól Szabadkáig, Szegedtől az Isonzó völgyéig, Temesvártól Pozsonyig, Újvidéktől Aradig oda-vissza, összevissza” (*Linzi anziksz*) (Juhász 2001. 94). De a közép-európai irodalmi „átszállások” tág vonatkörébe érezzük tartozónak Lovas Ildikó a legújabb délszláv háborúk története utáni, *Kijárat az Adriára* (2005) című regényét is, amelyben ugyan autóval utaznak le „Bosznián át [...] a tengerpartig” (Lovas 2005. 286), de a „bácskai homok”, a „provinciális életér díszelei között”-i „dagonyázás” (Uo. 199) létélményéhez képest a tengervidék „kijárat”-ként, más térbe való „átjárásként” értelmeződik; Kosztolányi Dezső Esti Kornéljának fiúmei vonatára való „átszállásként” is.

Az irodalmi diskurzusokhoz kapcsolható – többször idézett – szöveg Sava Babić *Kosztolányi Dezső és Danilo Kiš* című esszéje, amelyben az *Esti Kornél* fordítás-lehetőségeiről szól. Esti Kornél nevének Kornel Večernjire fordítását mint szűkségszerűséget értelmezi: „Jóllehet a neveket nem szoktuk lefordítani, ám én *Esti Kornél* nevét mégis lefordítottam, mert egy szerb ember nem tudja azt, hogy az *Esti* mit jelent, ezért az *Esti Kornél*, ha egyszer megjelenik, Kornel Večernji lesz” (Babić 2007. 164). Mindez a vajdasági magyar irodalom szempontjából több mint a másik nyelvre való átültetés eljárása: legfontosabb metaforája egyikének és jelentésvonatainak a szerb irodalomba való „átszajátítását” történik meg egyúttal.

Az irodalmi „átszállások” rendszerint – hogy a vasúti közlekedés terminológiájánál, s a térségi irodalom (pl. Nagy Abonyi Árpád) XX. század végi metaforáinál maradjuk – „retour” jellegűek. Ugyancsak Hóza Éva² egyik tanulmányában olvashatni Danilo Kiš prózapoétikájának Esterházy Péter regényírásába való „átszivárgását”-ról. Hasonló jelenség dokumentuma a – Kosztolányi Dezső *Szegény kisgyermek panaszai* (1910) és Danilo Kiš *Korai bánat* (1971) című novella-regényének (Milosevits 1998. 499) szövegdiskurzus-vizsgálata révén – létrehozható, s Hóza Éva által le is írt „összehasonlító szótár” (Hóza 2009a. 112–117). Orcsik Roland³ archeológiai eljárásnak tekinti ezt a folyamatot, s Tolnai Ottó, valamint Balázs Attila prózáját helyezi ugyane diskurzusba. Rudaš Jutka Danilo Kiš több művét is Esterházy-regények pretextusának tekinti: így a *Fövenyóra* (1972) és a *Harmonia Caelestis* (2000), az *Anatómiai lecke* (1978) és a *Javított kiadás* (2000) szövegvilágainak diskurzusát vizsgálja (Rudaš 2008. 149–161).

² Hóza 2009a.

³ Orcsik 2004.

A vajdasági magyar irodalom poétikai „egyenes vonal”-át köztudottan Szenteleky Kornél rajzolta meg. „A józanság egyeneseket húz...” – írta 1928-ban, *Bácskai éjjel* című költeményében. 1929-ben keletkezett *Isola Bella* című – a Vajdaságban csak posztumusz (1944, 1993) megjelent – regényében viszont Esti Kornél előképét teremti meg Szabolcs, a dekadens bácskai író alakjában, aki az „örömtelen lelkek [...] lomha, szenvtelen tájáról” (Szenteleky 1993. 187) menekül a szicíliai Szép Sziget világába – miként Esti Kornél a „világnyi” tenger felé. Nagy Abonyi Árpád Esti-alteregója nyugat-európai útjai után ugyancsak „poros, bácskai városba” érkezik haza, „amelyben már életükben is többször meghalnak az emberek” (Nagy Abonyi 2003. 91).

A közép-kelet-európai ember térélményének meghatározó motívuma a síkfeldő egyenes vonala: híján van a dél-európai vagy még délebbi vidékek domináns tenger-élményének, a vele összefüggő mitizáló világtapasztalatnak vagy határtalanság-élménynek, irrealitásokat befogadó valóságérzékelésnek. Az utazás ebben a jelentéskörben köztes létforma: más téralakzatok felé tartó mozgás. E mozgás irányát és kiterjedését mindig is „egyenes vonal”, az országút, később a vasút egyenes vonala határozta meg. A korábbi lóvontatású eszközöket 1825-ben (Magyarországon 1846-ban) a vonat váltotta föl. „Közép-Kelet-Európa történelmén jelölt és jelöletlen vonatok haladtak/haladnak keresztül” (Bence 2008. 77). „Mint aki a sínek közé esett...” – olvashatjuk az ismert versciklus nyitó költeményében a térségi létérzékelés ismert és sokat idézett sorát (Kosztolányi D.: *A szegény kisgyermek panasza*). (Az ismert Karinthy-paródia: „Mint aki halkan belelépett.”) Hasonló tér-/tájélmény manifesztuma az *Apámmal utazunk a vonaton*:

Apámmal utazunk a vonaton.
Hideg, sugáros, éji nyugalom.

A szunnyadó csöndesség lomha, mély,
de ébredez, hallucinál az éj.
[...]

A közép-kelet-európai utazás domináns eszköze a vonat. (Olykor – Kosztolányi Dezső, Juhász Erzsébet, Szathmári István opusában – a villamos, de más jelentéssel.) Emblematikus irodalmi példái közül (Petőfi Sándor 1847-ben keletkezett *Vasúton* című költeményétől Karafiáth Orsolya *nagypapa én és a keleti blokk* című verséig, a *Vesztglő vonatok a sötétben* és a *Bolond utazás* történetén túl) Juhász Erzsébet *Hátárregényének* számos „vonatozása” közül a metaforikus záróképet emelném ki, azt a jelenetet, amikor az üres Bécsi expresszen Gézi, Margit „nehezebb felfogású” fia váratlanul rohángászni kezd a folyosón. Az elbeszélő kommentár szerint: „...e pillanatban néhány évszázad mozgáspályája rajzolódik ki e Bécs felé száguldó vonat folyosóján, követhetetlen sebességgel reprodukálva néhai utak sokaságát, hogy ezt követően aztán mindez végképp átadódhassék a tovább már fel nem tartóztatható felejtés enyészetének” (Juhász 2001. 94).

Ezen a ponton válik nagyon fontossá gondolkodásunkban a Hózsá Éva által írt „Kosztolányi–Kiš összehasonlító szótár”: „Kosztolányinál a Karinthy-paródiából is jól ismert nyitó vers motívuma, a köztesség kifejezője. A sínek perspektívát nyitnak, ám össze is gabalyodhatnak: a sínek gombolyagja Kiš metaforája. Elrejtett centrális mag, amely legombolyítható, az achasvéruusi bolyongáshoz kapcsolható. Megszűnik a párhuzamosság, amint a csavargó utazik. Az apához mind a menetrend, mind a kaotikus eltűnés hozzátartozik. Kosztolányi kötetében az *Apámmal utazunk a vonaton* kezdetű vers az éji nyugalomba betörő benyomások, hangok, látványtöredékek megragadására törekszik” (Hózsá 2009a. 116). Hózsá szócikkből a „párhuzamosság”, vagyis a „menetrend szerinti utazás”, illetve a csavargás (kaotikusság) ellentéte emelhető ki mint a Kosztolányi–Kiš-diskurzus megértésének különösen fontos motívuma.

DANILO KIŠ ÁTSZÁLLÁSAI A (VAJDASÁGI) MAGYAR IRODALOMBA

Élet, irodalom címen megjelentetett interjújában Danilo Kiš „talmudi mű”-nek (Kiš 1994. 23) nevezi az apa (ill. Eduard Sam) *Menetrendjét*, a „kommentár”, a (lét) magyarázat értelmében. A Közép-Kelet-Európa (világ)terét behálózó egyenes vonalak (utak, vasutak) kaotikussága közötti rendteremtés szimbolikus igénye hozta létre – az egyenes vonalak szabdalta léttér átlátási kísérlete. Az interjúból: „Műve, a *Vasúti-, társasgépkocsi-, hajó- és repülőgépjáratok Menetrendje*, könyveim révén vált ismertté” (Kiš 1994. 26). Ugyanez a *Kert, hamuban* „apokrif, szakrális Biblia”-ként említődik, a „kijavítás”, „helyreállítás” tettére történő konkrét utalással: a *Menetrendben* a világ helyei közötti távolságok és elszakítottságok „emberi léptékűvé” válnak (Kiš 2004. 38. [1965], [1967: magyarul]).

Miként korábban szó esett róla: a térségi történelmet jelölt és jelöletlen vonatok szelik át. Eduard Sam (menet)rend-teremtő tétének célja a megjelölés általi átláthatóság állapotának létrehozása. A hiányok keltette kaotikusság helyett a rend visszaállításának igénye: „Egynéhány sikertelen üzleti vállalkozás után apám a vasútügyi minisztériumban helyezkedik el, ahol főfelügyelőségig viszi. Ennek köszönhetően egészen 1992-ig mindannyian ingyen utazunk az első osztályú fülkében, a kalauzok pedig úgy szalutáltak az apámnak, mint valami generálisnak.” (Uo.) Az apa életének legnagyobb paradoxona talán épp ez: az általa megnevezett és felismerhetővé tett vonatok (utak) helyett jelöletlen, a menetrendből hiányzó szerelvényen tűnik el. A rendezettséget szimbolizáló Menetrend helyett a Hiány értelmezi létét az irodalomban: „Azok a jelenetek pedig, amelyekben apám is ott van, afféle negatívok: hiányának lenyomatai. Én mind a mai napig úgy látom őt, amint éppen kocsi, fiákerbe, vonatra, villamosra száll. Folyton-folyvást várjuk és kikísérjük.” (Uo. 20.)

UTAZÁS ÉS MEGÉRKEZÉS

A megjelenített léttérben az elutazás és a megérkezés eseménye kiemelt, jelentéssel teli életmozzanat, aminek köszönhetően az *állomás* fogalma is tematizálódik a művészetben, sőt, a mindennapi életben is szakrális jelentéssel bővül: „az emberélet állomásai”. Irodalmi megjelenítései közül idézhetném, idemásolhatnám – hogy az irodalomközi diskurzusok körében maradjunk – azt a jelenetet, amikor Pacsirta elutazik és a szülei kikísérik az állomásra. Vagy: Nagy Abonyi Árpád *Budapest, retour*-jából azokat a képeket, amelyek akkor képződnek meg Esti Kornél tudatában, amikor hosszú emigráns időket követően – egy temetésre érkezve – az állomás felé közeledik a vonata. A *Tükörcselek* második Esti Kornél-novellájából származik ugyanakkor ez, a térségi létformát összegező elbeszélői kommentár: „Amint megpillantotta a kopott vasúti pályaudvart, elfogta a melankólia. Az állomás már kihalt folyosóján megállt egy pillanatra: szórakozottan böngészte a szakadozott menetrendet, mintha máris indulna tovább” (Nagy Abonyi 2003. 91).

HOGYAN ALAKULT ÁT KIŠ M. EDUÁRD MINT „VASÚTI ELLENŐR” IRODALOMMÁ?

Az irodalmi átszállások, átjárások és csatlakozások fentiekben értelmezett sora, rendje (menetrendje) után, nem tudom, hogy kell-e és lehet-e válaszolni a kiemelt kérdésre. Az a családtörténeti modell, illetve az enciklopédiaalkotás, amely Danilo Kiš prózáiról opusában műfajteremtő eljárásként funkcionál, a történelmi narratíva „jelenérdekű” műltra kérdésével, ennek poétikájával analóg mozzanatokat vet fel. A lényeg: a válságmodellálás lehetősége, az egyéni sorskérdések műltra vetítése. Az egyéni biográfia múltban való értelmezése. Danilo Kiš nem is tudjuk elképzelni másként, mint utasként, vonaton.

KIADÁSOK

- Dudás Károly 1996. Esti Kornél utolsó hazalátogatása = D. K. *Királytemetés*. Szabadka, : Életjel, 164–166.
- Juhász Erzsébet 1998. Után-utazás Esti Kornél fiumei gyorsán = J. E.: *Úttalan utaim*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 59–65.
- Juhász Erzsébet 2001. *Határregény*. Az utószót írta: Faragó Kornélia (91–101). Újvidék: Forum Könyvkiadó
- Kiš, Danilo 1986. *A holtak enciklopédiája*. Ford. Borbély János. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Kiš, Danilo 1994. *Kételemek kora*. Ford. Balázs Zita et al. Válogatta és az utószót írta: Bányai János. Újvidék – Pozsony: Forum Könyvkiadó – Kalligram.
- Kiš, Danilo 1994. *Lant és sebhelyek*. Ford. Balázs Attila et al. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó.

- Kiš, Danilo 2004. *Bašta, pepeo*. Beograd: Biblioteka Novosti.
- Kiš, Danilo 2007. *Gorki talog iskustva*. Priredila Mirjana Miočkinović. Beograd: Prosveta.
- Kosztolányi Dezső 2011. *Esti Kornél*. Tóth-Czifra Júlia–Veres András szerk. A befogadástörténeti fejezeteket írta: Veres András. A bibliográfiát készítette: Sárközi Évae. Pozsony: Kalligram.
- Lovas Ildikó 2005. *Kijárat az Adriára. James Bond Bácskában*. Pozsony: Kalligram.
- Nagy Abonyi Árpád 2003. *Esti Kornél Bácskában*. *Esti Kornél hazatér* = N. A. Á.: *Tükör-cselek*. Zenta: zEtna, 85–94.
- Nagy Abonyi Árpád 2008. *Budapest, retour*. Zenta: zEtna.
- Szenteleky Kornél 1993. *Isola Bella* = Sz. K.: *Nyári délelőtt. Egybegyűjtött novellák, regény*. Utószó: Bori Imre (271–280). Újvidék: Forum Könyvkiadó, 167–259.

IRODALOM

- Babić, Sava 2007. Kosztolányi Dezső és Danilo Kiš = Hózsza Éva – Arany Zsuzsanna – Kiss Gusztáv szerk. *Az emlékezés elevensége*. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön. Városi Könyvtár, Szabadka, 163–168.
- Bence Erika 2007. *A kert árnyéka*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Bence Erika 2008. Lentség és behatároltság. A vonat jelentésköre a közép-kelet-európai kultúrában = B. E.: *A XX. század metaforái*. zEtna, Zenta, 77–88.
- Csányi Erzsébet 1996. Az önfaló szöveg. Danilo Kiš *Fövenyóra* (1972) = Cs. E.: *A regény öntudata*. Forum – Uroboros, Újvidék, 61–88.
- Csányi Erzsébet 2010. Jeans mint stigma – szöveg és szöveg = Cs. E.: *Farmernadrágos próza vajdasági tükrében. A vajdasági magyar jeans-próza természetrajza*. Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium. Újvidék, 11–20.
- Juhász Erzsébet 1996. A tisztánlátás tébolya (Danilo Kiš *Fövenyóra* című regénye mint a „mitteleurópai groteszk” egyik reprezentatív műve; Passió és emberhecc (Danilo Kiš *Fövenyóra* című regényének egy fejezetéről); *A cauchemar* tükrkép-labirintusa (A „mitteleurópai groteszk” Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című kötetében); Spirálörvény és burjánzás (A formatudat Mészöly Miklós és Danilo Kiš prózájában) = J. E.: *Tükrképek labirintusa. Tanulmányok a közép-európai irodalmak köréből*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 109–140.
- Hózsza Éva 2009. *A novella Vajdaságban*. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék
- Hózsza Éva 2009a. A félelem álcái és arcai – A bennü(n)k beszélő világ (Danilo Kiš: *Korai bánat* és Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panasza*) = H. É.: *Csáth-allé (és kísértők)*. Életjel, Szabadka, 109–117.
- Hózsza Éva 2010. Nincs olyan Don Quijote, aki ne maradna egyedül. Kosztolányi *Esti Kornél*jának intertextuális mozgásai (Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*, *Esti Kornél kalandjai* és Esterházy Péter: *Esti*) = Csáyi Erzsébet szerk. *Alteregő. Alakmások – hamismások – heteronimák*. Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2010. 21–36.
- Hózsza Éva 2011. *Esti Kornél „átszállásai” a vajdasági magyar irodalomban (Korának vagy korunk hőse?)* = H. É.: *Melyik Kosztolányi(m)? Kapcsolatformálódások*. Életjel, Szabadka, 71–79.

- Milosevits Péter 1998. *A szerb irodalom története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Orcsik Roland 2004. Apokrifek. Esterházy Kiš archeológiájáról = Sághy Miklós–Tóth Ákos szerk. *Elmélet/Irodalom/Történet*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 205.
- Rosić, Tatjana 2008. *Mit o savremenoj biografiji – Danilo Kiš i figura pisca u srpskoj kulturi*. Institut za književnost i umetnost, Beograd
- Rudaš Jutka 2008. Esterházy versus Kiš = Csányi Erzsébet szerk. *jelHáló. Összehasonlító irodalomtudományi, nyelvészeti és médiaközi kutatások*. Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 149–161.

A MULTIKULTURALITÁS ÉS A TÖBBNYELVŰSÉG BALKÁNI MÍTOSZAI

A MONARCHIA-NOSZTALGIA

A *határregény* mint irodalmi műfajváltozat prototípusának a vajdasági magyar irodalomban Juhász Erzsébet (1947–1998) 2001-ben posztumusz megjelent – szerkesztői választás eredményeként: műfajmegjelölést tartalmazó – *Határregény* című alkotását tekintjük. A „határ” legkonkrétabb jelentése e regényszövegben országok közötti adminisztrációs vonalat jelent, másrészt a különböző identitások közötti távolságtartás képzeletbeli mezsgyéjét értjük alatta: történelmi képződmény és szellemi alakzat.

A *Határregény* a történelemről szóló beszéd hagyományos értelemben vett eljárásait (mint amilyen az ok-okozati viszonyoknak, a lineáris időrendnek és a különböző háttérnarratíváknak való megfeleltetés) a határ-fogalom metaforizálásával szervesíti. A történelmi regénynek azt a sajátosságát, hogy a jelen válságait múltbeli modellekkel értelmezi, a politikai határmódosulásokhoz kapcsolódó sorstörténeti mozzanatok elbeszélése és megjelenítése révén érvényesíti.

A regény család-, utazás- és Trianon-regényként is megszólítható. Az első és a második világháborút követő politikai határképződmények és -módosulások az elválasztás, a kirekesztés alakzataival avatkozik be a Patarcsics család sorstörténetébe: a családtagok elszakadnak egymástól, határokon belül és kívül rekednek, többszörösen átélik a haza- és az identitásvesztés elrettentő élményét. A politikai határokon túl képzeletbeli korlátokat is emelnek maguk köré: az elbeszélői látószöveget adó Emi édesanyja, Ella az érzelmek és a szeretet legkisebb jelét sem képes kimutatni családtagjai irányában; nála a festésbe való elmerülés jelenti a szellemi tevékenységben történő elzárkózás formáját. Az elbeszélt határtörténet-sort indító Angeline Nenadovits, aki 1910-ben egy egész napot villamosozott Újvidéken (előrevetítve ezt a sorsmozzanatot későbbi leszármazottjai életét illetően), legalább húsz évig nem mozdul ki a szobájából. Sajtos Sándor édesanyja a hallgatás burkát vonja maga köré, miután két fia is elesik a háborúban. A temesvári Rösch Lina tragédiája az érzelmi távolságok, illetve a (képzeletbeli) határok áthidalhatatlanságának érzetéből fakad: a térségi sorstörténeteket egy anekdota predesztinálja; Temesvárról megírták, hogy a Monarchia Szibériája, ahova meghalni hozzák az embereket, illetve „egyszer aki idejött, nem tudott többé elmenni innen. Vagy ahogy vesszük: elköltözni elköltözhetett ugyan, de csak a másvilágra” (Juhász 2001. 69).

A mű szövegvilága kisepikai alakzatokból: novellákból és anekdotákból szerveződik. A hét rövidtörténet a Patarcsics család – egész Monarchia területére kiterjedő, több nyelvi és kulturális kódot (szerb, magyar és bunyevác nyelvi attitűdöket, szerb–magyar, szlovák–magyar, illetve román–magyar nemzeti és politikai ellentéteket, asszimiláns törekvéseket, nyelvi-nemzeti önidentifikációs kísérleteket)

szublimáló – történetét elbeszélő családregegy fejezeteit alkotja. Legfontosabb jelentésszervező motívuma a határ. A határ e kontextusban politikai, kulturális és nyelvi elválásztottságot jelent. Az utazás a távolság és a határ áthidalásának, időleges feloldásának kísérleteként értelmeződik. A kibontakozó családtörténetekben a nyelv determináló erő: veszteségként és gazdagságként egyaránt megnyilatkozik. A regény legtagabb határait a Monarchia helyei (Újvidék, Szabadka, Szeged, Pozsony, Temesvár, Linz) alkotják, a monarchiabeli Magyarországhoz viszonyítva identifikálódnak.

A Monarchia-tudat mint többnyelvű identitástudat számos alakzatban és történetben jelenik meg a regény szövegvilágában: e helyütt a többnyelvűség kultúrájának két megnyilatkozását mutatom be.

A nyelvi és kulturális sokszínűség a temesvári Rösch család esetében a trianoni határmegvonásig gazdagságot jelent: intellektuális kacérságot és fölényt, amint elkápráztatják Sajtos Sándort, leendő vejüket a nyelvek beszélgetés közbeni összevissza keverésének képességével, ami nem az adott nyelvek (a német és a magyar) ismeretének a hiányából, hanem birtoklásuk ironikus fölényéből következett. Fanny méltóságos (Sajtos Sándor feleségének nagyanyja) e nyelvkeverésből valóságos „áriákat”, történetelbeszéléseket produkált. Maga Sajtos Sándor is hasznát vette édesanyja, Eichinger Amália német nyelv iránti honvágyának (beszédvágyának) – gyermekkorában ugyanis vele, mint legidősebb fiával, mindig e nyelven beszélt, s féltve őrzött német könyveiből vele olvastatott fel: a nyelv és az olvasás révén Sándor és édesanyja mások által kiismerhetetlennek tartott lénye között sajátos híd, a másik megértéséhez vezető út képződik. Ugyanez a Sándor panaszoja el Szabadkára került testvéreinek élete egyetlen – s a kommunizmus húzta szögesdróthatárok átjárhatatlansága miatt csak nagy nehezen létrejöhetett – látogatása során, miszerint lánya, Réka patáliát csapott, amikor megtudta, hogy az unokáival magyarul beszél, s azok elég jól tudnak magyarul, mire veje, Vasile oldotta fel a helyzetet megállapításával: „mindent el fognak felejtetni” (Juhász 2001. 89).

Patarcsics Miklós szabadkai családjában a nyelvi és kulturális kódok keveredése bizonytalanságot és zavarodottságot szült. Anyjuk, Bajić Cecília semmit sem tartott volna alávalóbbnál mint azt, hogy magyar nemzetiségűnek vallja magát. Idegenkedése egy családi anekdotára volt visszavezethető, miszerint apja, Bájics Márkó (Bajić Marko) megfélemlítette és ezáltal megszegényítette az őt „lerácozó” Rózsa Sándort. A vélhetően csekély intellektuális beleérzőkészséggel rendelkező Cecília mama a gyávának minősülő betyár történetéből vezette le magyar nemzetre vonatkozó karakterisztikáját: a gyávának vagy hősietlennek minősülés súlyosabb nemzeti hiányosságként mutatkozott meg számára saját „elfajzott szerb” mivoltánál, illetve az anyanyelv elhagyásának tetténél. Fiait, a magukat magyarnak valló Miklóst és Jánost sem a nyelv váltás, hanem a magyarként való önmeghatározás igénye miatt hibáztatta. Miklós feleségével, Sajtos Ilával mindezért soha nem tudott egyetlen szót sem váltani, lévén arról szó, hogy maga nem volt hajlandó egyetlen magyar szót sem kiejteni, Ila pedig semmilyen nyelvérzéssel nem rendelkezett, legfeljebb csak annyit szólt szerbül, hogy „dobordán”, „azt is muszájból, mint valami illetlenséget, ami szigorúbban véve már egyenesen káromkodásnak számít” (Uo. 60). Természetesen képtelen volt megérteni azt az identifikációs bizonytalanságot

és a magyar nemzeti önértékelés iránti életem át tartó vágyakozást, amely férje szerencsétlenségét okozta: a se bunyevác, se horvát, se szlovén nemzeti tudattal nem rendelkező férfi számára ugyanis a magyarság teljes megéltsége lett volna a „révbe jutás” vágyott célpontja. Némiképp túlzással azt mondhatnánk, 1944-ben, amikor Szabadkára bevonulnak az oroszok, ebbe a nemzeti-nyelvi létbizonytalanságba hal bele: pontosabban a halál megváltását választja az újabb önazonosság-csere vállalása helyett. Az orosz csapatok bevonulásával ugyanis az az iszonyatos sejtelme támad, hogy a több évtizedes bizonytalanságok és idegenségek miatti szenvedései most azzal tetéződhetnek, hogy ezután oroszoknak kell vallania magát. Rosszullétét követően „soha többet nem ébred fel erre a világra” (Uo. 63). A regényből nem derül ki egyértelműen, hogy az anya nyelvi és kulturális másság iránti ellenszenv milyen forrásból táplálkozik, csak sejthetjük, hogy a Monarchia-tudat hiányából vagy háritásából. Ezen a ponton, a Monarchia-nosztalgia nemzedékekre átöröklődő megnyilatkozásai kapcsán, egy gondolat erejéig vissza kell térnünk a bevezető bekezdésekben említett Monarchia-tudat jelenségére: az otthontalanná válás és az elvándorlás élménye etnikai értelemben determinált jelenség. A Patacsics család újvidéki tagja, Emi 1990-ben, amikor férje – a déli szemléleteket magában hordozó Boro, aki ily módon nem ismeri a Monarchia-nosztalgiát, s nincs peremlét-tudata – emigrál, úgy hagyja őt otthon, egyedül, hogy mindketten tudják, a későbbi csatlakozás terve (Emi még szoktatja magát a kivándorlás gondolatához, s majd később Boro után megy) hazugság: nem élnek többé együtt. Eminek az elbeszélő által beidézett véleménye szerint ezt, a benne és rokonaiban rejlő idegenség- és otthontalanság-érzetet a posztmonarchikus identitáshiány generálja: „Az a különbség kettőnk között, hogy Borónak van jövőtudata, nekem meg nincs, nem is volt soha. Ahogy hazám se igazából, csak szülőföldem. S mindez jobban összefügg mint ahogy át merem gondolni” (Uo. 16).

A hazátlanság és a kényszerű elszakítottág (az organikus egység hiánya) feloldásának egyik lehetőségét a Patacsics család tagjai az utazásban találják meg. Újvidékről indul az elbeszélés, hogy a bonyolult családtörténet szerteágazó szárait felgöngyölítve járja be a valamikori Monarchia helyeit, s a bécsi expresszen érjen véget egy groteszk, ugyanakkor szimbolikus tartalmakat felszínre vető csattanóval: a család egyik félkegyelmű tagja váratlan és öntudatlan futkosásba kezd a robogó vonaton, mint kit „valami ismeretlen, hatalmas erő rángatna ide-oda. Talán ugyanaz, amely felmenőit rángatta több emberöltőn át Graztól Szabadkáig, Szegedről az Isonzó völgyéig, Temesvártól Pozsonyig, Újvidéktől Aradig oda-vissza, összevisz-sza” (Uo., 94).

A HAZÁTLANSÁG TEMATIZÁCIÓI

„Kimondatott végre / váratott soká / van honnét szökni / de nincs hová...” – hogy Gulyás József 1970-es évek elején keletkezett *Végre* című négy sorosa nemzedékekre áthagyományozódó élmény, mi sem bizonyítja jobban, mint a szöveg romlása, ami szóbeli létformájára és az áthagyományozódás-folyamat szájhagyomány-jellegére utal. A vers eredeti változata:

Végre kimondhatod,
váratott soká:
van honnan szökní,
de nincs hová.

Vagyis több nemzedék számára is ez a vers fejezte ki azt a kettős hazátlanság-élményt, amely a Magyarország politikai határain kívül rekedt délvidéki (és feltehetően más határon túlra került) magyar individuum számára a határ mindkét oldalán egyaránt megképződik.

Juhász Erzsébet vizsgált regényében Emi perspektívájából láthatjuk be és érzékelhetjük a „nem lelé / Honját a hazában”, illetve a „Van honnan szökní, / de nincs hová...” vesszorokkal érzékeltethető hontalanság-érzet, a hazajelentések demisztifikációja visszás, visszfényes, ironikus esemény- és gondolati manifesztumait. Emiben a „hazánk” gondolat és tárgyasulása, az ország térképe kelt zavart. Egyrészt a nagyszülei és szülei elbeszélésében létezik egy „messzi Magyarország”-kép (Juhász 2001. 16), másrészt ott van előtte egy iskolai atlasz, benne annak az országnak a térképe, amelybe beleszületett. Késérő konklúziója, miszerint Magyaroszágnak (miután megismerte) „éppúgy nem volt köze a HAZÁNK-hoz, mint annak az országnak, amelybe beleszületett, s végül úgy szét-hullott, hogy máig is bizonytalan, hol vannak a határai, s meddig lesznek ott, ahol éppen vannak” (Uo.).

A nemzedéknyi idővel fiatalabb Lovas Ildikó prózájában ez az élmény hasonló módon reflektálódik: „Haza a magasban, bugyik és receptek útvesztőjében [az elbeszélő egyik megszégyenülés-élménye, amikor az anyaországban kigúnyolják nyelvhasználatát; női nadrágot kér bugyi, receptet mond vény helyett – B. E. megj.]. Melyik haza? Minden olyan bonyolult volt akkoriban. Egyik hazában sem volt megfelelő az anyanyelvem. Kurvaszar érzés, mondhatom” (Lovas 2005. 40).

Jung Károlynak a XX. század kilencvenes éveit életre hívta költészetében (*Barbaricum* [1991] *Mogorva Héphaisztosz* [2001]) is megképződik a hazafogalom kettős értelmű demisztifikációja. Egyrészt létezik egy haza, amely „kiköpi híveit a fagyba” (*Télvíz idején*), s ami már véletlenül sem azonos (hiszen „kőd, végzet, halál, háború” tiporja) az ősök szent hajlékával és a költészet csarnokait legitimáló intellektuális menedékkal, másrészt ott van az anyaország, az „egyetlen haza” (*Dal a hazáról*), amely szintúgy nem befogadó: „...ki érti a hontalan keserveit?” (*Dal a hazáról*). Megrendítően szép metaforában szublimálódik a hontalan ember érzésvilága: „Állampolgár voltam, álompolgár lettem / Pizsokszürke égbolt szétfolyik fölöttem...” (*Dal a hazáról*).

Amennyire nagy arányban jellemzi a vizsgált két verset az ismétlődés alakzata (a haza szó különböző jelentésben való variálódása), a Pilinszky-négysorosra ráíró *Változatok Pilinszky Négysorosára, Limányi anziksz* [Limán/Limány: újvidéki városhely] épp annyira él a kihagyás/elhallgatás lehetőségével. A *Plakátmagányban ázó éjjelek* [*Transscripcio et translatio textorum*] alcímű negyedik rész képv. vagyis az egymásba csúszó haza–hon–hajlék jelentéseggyüttes hiányát az áthúzás/törlés gesztusával demonstrálja. Kétnyelvűségével a kettős haza-dekonstruálódás történeit jelöli.

Ovo je Jugoslavija!
Ovo je Srbija!
Ovo je Vojvodina!
Ovo je Liman!
Ovo je zgrada!
Ovo je kerov kurac!

Ez (itt) Jugoszlávia!
Ez (itt) Szerbia!
Ez (itt) Vajdaság!
Ez (itt a) Limány!
Ez (itt egy) épület!
Ez (itt) a kutyék fasza!

A magyar változat utolsó sorának birtokos szerkezete („a kutyék fasza”) kissé enyhített tájnyelvi formának hat a szerb direkter és nyersebb közléshez képest: „kutya fasza” vagy „kutyafasz”.

Gondolom, nem én vagyok az egyetlen versolvasó, akiben a „fasza” rímhívó szó, a „haza” szót idézi fel.

Megrendítően ironikus (azaz a derű kesernyész ízével áthatott) Tari István-költmény jeleníti meg azt a maradó embertípust, aki a kertjét ássa, miközben országok s „trónusok omlanak” (Berzsenyi) le körülötte:

azon a napon amelyiken
egy új ország született
későn ébredtem
apámat és nagyszüleimet
emlegetve akik négy
országban éltek
le életüket úgy hogy a
szülőhelyükön maradtak
ahonnan nékem
sincs mehetnékem ki ősz fejjel
még csupán a második
országnál tartok
azon a napon amelyiken
egy új ország született
kertünket ástam
[...]
(Tari István: *Felülírva*)

A MULTIKULTURÁLIS ÉRTELEMBEN VETT HAZA SZELLEMI (ÉS VALÓSÁGOS) REKONSTRUKCIÓI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1996-ban jelent meg Juhász Erzsébet *Tükörképek labirintusa* című értekezése, ami a *Határregény* esztétikai alapvetése. E művében a Monarchia-tudat mint életérzés, válságmodell, másrészt mint létforma kerül megvilágításra. Juhász a Monarchia-modellt irodalmi modellként értelmezi, feltételezve egy, az együtt élő/élt népek „hasznos tudati tényezői”-nek kifejezésére alkalmas Monarchia-irodalom létét. A Monarchia e kontextusban „az állandóság világa fenntartásának óhaját foglalja magában”, fölbomlását követően pedig „a mindjobban eluralkodó irracionális erők ellenében menedék volta lesz hangsúlyos” (Juhász 1996. 15).

Herceg János *Módosulásokban* – az anekdota nyelvén és fénykörében – reflektál erre a jelenségre és életérzésre. A mű elbeszélte jelenében (a múlt század húszas–harmincas éveiben) egy fair play-t ismerő világ múltjára emlékeznek a szereplők, s amely időszak hozzávetőlegesen kétszáz évet jelentett a város történetében: „És mintha csakugyan ez lett volna a város hőskora, amelyet a piperkőc sánta gavallér [dr. Pataj Sándor az *Igazság* főszerkesztője] emlegetett nosztalgikusan, a kétszáz csekély esztendő, a török kivonulása után, Eisenhut *Zentai csatájával* a megyeháza nagytermének falán...” (Uo. 59). Herceg szubjektív narrátora (aki tulajdonképpen az önéletrajzi próza *énje* – bár Herceg e regényére a várostörténet meghatározás épp annyira ráilleszthető, mint a családtörténeti modell, vagy a művelődéstörténeti tabló képe) ugyancsak egy kettős időkezelés és horizontváltás eljárásával él, hiszen a megírás jelenében (a múlt század nyolcvanas évtizedében) az elbeszélte időre vetülő rálátási távlat is historizálódott, vagyis a múlt másságának jelentésközvetítő szerepe itt is létrejön. Az a jelen, amelyben az emlékező Herceg által megelevenített közéleti szereplők és városi kisemberek egy még régebbi világról és életformáról nosztalgiáznak, az – miként a regény címe is jelzi – a szellemi és a valóságos „(határ)módosulások” ideje is, amikor a hőskornak nevezett időszak életlehetőségei és pozitív töltetű szellemi tartalmai beszűkültek vagy ellentétükbe fordultak át. A megírás jelenéig eltelt majd hét évtized távlata azonban anekdotában és nosztalgiában oldotta fel a megjelenített időszak tragikumát, amelyben családok veszítik el egzisztenciájukat, otthonukat, s kerülnek át önszántukból vagy kényszerűségből az újonnan létesült határ túloldalára, s ahol az elbeszélő gyermekkora – a magyar nyelvű oktatás teljes megszűnésének eshetőségével – a kényszerpályára kerülés fenyegetettségével zárul, mégis – az elbeszélés logikája és nosztalgiája sugallja – abban az ellehetetlenült világban is volt valamilyen esélye a megmaradásnak, mintha – a megírás idejével ellentétben – lehetett volna még élni belőle, s lelki identitásmegőrző szerepe volt egy korábbi múlt másságának és nagy formátumú szellemi alakzatainak: olyan tetteknek, mint Kiss Józsefék – a maradiság és elszigeteltség határait/korlátait – megnyitó csatornájának, a „halálos táj”, azaz a mocsárláz veszélyeit megszüntető Türr-féle vízszabályozásnak/-lecsapolásnak, Juhász Árpád festészetének, Bosnyák Ernő mozijának, a kisvárosi írók, szerkesztők és műfordítók, szabadkőműves irodalomteremtők, tisztességes kereskedők, jókező mesteremberek és dolgos parasztok világának.

A XX. század második felében Gion Nándor regényírásában – az újra-konstituálódott vajdasági magyar történelmi regényben (legerőteljesebben a keletkezéstörténetileg több évtizedet [1973–2002] átívelő, *Latroknak is játszott* címen ismert tetralógiában) a nemzeti közösségek által együtt élhető (az egyszerre individuális–humánus és nemzeti közösségi térként megnyilvánuló) haza illúziója vész el a nagytörténelem, a II. világháború térséget is letaroló történései közepette. Különösen az 1997-ben napvilágot látott harmadik részben, az *Ez a nap a miénk*ben erőteljes ez, a hazateremtő, új Haza-alkotó, majd annak elvesztését, a hazafogalom dezillúzióját megjelenítő elbeszélői szólam. Amikor 1941 húsvétvasárnapján a magyar katonaság Szenttamásra érkezik, szinte visszhangszerűen ismétlődik és különböző történelmi/szakraális jelentésekkel kapcsolódik a haza(fogalom) rekonstrukciójának (az új Trója létrejöttének) története: „Ez a nap a miénk” – mondják az események résztvevői. A személyes sors történelmivé válását a mondat birtokjelölő alakja nyomatékosítja, a mutató névmás konkretizáló jelentéssel rendelkezik. Az elbeszélő-főhős Rojtos Gallai István kérdésére – Meddig fog tartani? – terelődik az emblemikus kijelentés elvontabb s a visszarendeződést a honfoglalás/hazateremtés történetével összakapcsoló jelentéssíkra. „Ezer évig. Ezer éve itt vagyunk, és itt maradunk még ezer évig” (Gion 1997. 12). Ugyanezzel a mondattal válaszol Török Ádám ironikus megjegyzésére („...ha ez a szép nap mégsem ezer évig fog tartani” [Uo., 24]) Rojtos Gallai is, hogy később konkretizálódjék a közbeszédben ez a kijelentés: „Az mondják, hogy ez a nap a miénk. Ismét Magyarország vagyunk” (Uo., 27). Később Rojtos Gallai az, aki előbb levonja a keserű tanulságot, majd metaforizálja a jelentéseket: „Kár, hogy a szépséges ezer év még négy esztendeig sem tartott” (Uo., 176). De hasonlóan fogalmaznak a módos szerb gazdák („Mit vétettünk az Istennek, hogy ilyen szar időket szakasztott ránk?” [Uo., 200]) és a németekkel történt beszélgetésnek is ugyanez a tanulsága: „Valamennyien tudtuk, hogy hamarosan vége lesz ennek a mocskos háborúnak. Nem úgy végződik, ahogyan mi szerettük volna, de mégis vége lesz” (Uo., 240).

A „mocskos háború” meghatározásnak jelentésképző szerepe van. Rojtos Gallai István történelmi tapasztalatának ez lesz lényegi tartalma: a faji-nemzeti türelmetlenségbe és ideológiákba torzult felszabadító háború ugyanis nem a tartós szabadság letéteménye, hanem egy még mocskosabb világ előidézője lesz. A narrátor interpretációjában: „Véget ért a háború, lelassult a világ forgása, de még forgott, és lassúbb járásában látszott meg igazán, hogy mennyire megcsúnyult ez a mi világunk, régebben sem volt túlságosan szép, néha azonban mégis sikerült lelkesebbre, jóságosabbra, sőt büszkére festeni, mert jó napok és jó évek is jöttek, amelyek elbirták a színezést, csakhogy a festék mindig olyankor fogy el, amikor a legnagyobb szükség lenne rá, és elmennek azok az emberek, akik otthon vannak a szép színek között, és időnként gyönyörű képeket tudnak festeni. Elmennek és szürke foltok maradnak utánuk. Elcsúfította magát a világ, nehéz lesz újból megszeretni” (Uo., 241).

A MULTIKULTURALITÁS ÉS TÖBBNYELVŰSÉG BALKÁNI MÍTOSZAI

A XX. század kilencvenes éveiben lezajlott balkáni háborúk mellett, hogy – álltörténelmével és együttélés-mítoszával együtt – szétvetették a titói Jugoszláviát, a térség különböző nemzetiségű lakosainak nagy hányadát kényszerítették otthonuk elhagyására, távozásra, belső migrációra, illetve az emigráció valamilyen formájára. E történetek az egységesség, azaz a jugoszlávság illúzióját és hamis mítoszt azáltal és oly módon is érvénytelenné tették, illetve leleplezték, hogy a térségben élő különböző nemzetiségű, nyelvű és kultúrájú etnikumok kollektív tudatformáiban a legeltérőbb módon csapódott le jelentésük, egymásnak ellentmondó, olykor paradoxális reakciókat váltva ki.

E jelentések a kilencvenes évek vajdasági magyar irodalmában, de az aktuális térségi szerb szub-, illetve tömegkultúra szféráiban is reflektálódtak. A nyolcvanas évek vége felé vált rendkívül népszerűvé pl. az a szerb sláger (szerzője – fontos, mert eltérő kulturális magatartásmintákat rejt – öslakos, vagyis vajdasági szerb), amely a belső migránsok, azaz az exjugoszláv térségben kolonizált szerbek (a kolonisták – miként a regionális magyar nyelvben nevezzük őket) többször is (mindkét világháború és a kilencvenes évek balkáni háborúi után) ismétlődő és életre hívott történetét szinekdochikus alapon azzal a vonattal azonosítja, illetve arra a közlekedési eszközre vetíti rá, amellyel ezek az „új honfoglalók” vándorlásuk célterületére, rendszerint etnikai alapon elűzött vagy megölt közösségek otthonaiba érkeztek. A „jebó te voz, koji te doneo” szólás így és ezért vált – elsősorban a vajdasági szerbek körében – a nem szívesen látott vendég jelölésére szolgáló stiláris alakzattá. Annak kiderítéséhez és megértéséhez viszont, hogy miért fogékonyabbak bizonyos népcsoportok (pl. a likai szerbek) a kolonizációs létforma iránt, nyilvánvalóan kulturális antropológiai vizsgálatokra lenne szükség.

1994-ben – vagyis a balkáni válság exkalálódásának idején – látott napvilágot Lovas Ildikó *Kalamáris* című novelláskötete, benne a – metaforikusan is jelentéses – *A vihar* című novellával, amelyben az aktuális jelen történéseit értelmező eltérő kódok, illetve kulturális értésminták több példájával is szembesülünk. Amíg a – hajdan gazdasági és kulturális fejlettségéről ismert – város; Szabadka, de bármely más bácskai-bánáti város lehetne – lakossága egy részének (többnyire az öslakosok) élete „mintha-valóság”-ba fordul, s ez a felismerés megrázó erővel hat rájuk, addig a jövevények és leszármazottjaik számára a lezárt határok közötti bezártság („Az utazás is egyik napról a másikra maradt ki az életünkől...” [Lovas 1994. 10]) egyáltalán nem nyomasztó érzés:

„Ijedten néznek össze a vihar elől a kapualjakban, vendéglőkben, idegen szobákban összeverődött emberek, valószínű, mondják, s rajtuk kívül senki sem tudja, mekkora erőbe telt kimondani e szót. Egész életüket kellett ez után a rövid szó után felülvizsgálni. Belemélyedni a mintha bonyolult világába, tisztázni a valóságot borostyánként behálózó mintha-valóságot” (Uo., 10).

„De kinek kell itt Európa vagy európaiak? Itt csak olyanok számára van hely, akik abban versenyeznek, hogyan tovább köpni a tóba, hogyan belevizelni a mólóról, hogy a nadrág szára ne legyen vizes, hogyan kacsáztatni meg a vízen az üres söröstuvegeket” (Uo., 12).

A titói Jugoszláviát jelölő „régi idők” nosztalgiája felett ironizál a *brikettregény* (Apró István: *Regénybrikett*) elbeszélője is 1993-ban, tulajdonképpen az országos „sorsváltó történetek” aktuális idejében: megvilágítva ezáltal a szépnak álmódott közelmúlt válságalkotó szerepét:

„TBT hangokat hall abból az időből, amikor még ezen a tájon is virágoztak a cseresznyefák és haragoszölden virítottak a lojalitás csanalasai. Aki kapart, annak jutott és minden új ház teteje legalább egy arasznyival magasabbra épült a szomszédénál, talán az akkortájt csipkébe vert verssort utasítása szerint: »a szarnak hegygé kell nőnie«. Egyesek már unokáik számára gúzulték össze a házra valót és legkésőbb ötvenévesen az első szívészélhűdést. Jutott darvadozásra a határon innen és túl, jutott a lenézésre, a felfuvalkodottságra. Régi szép idők! Értéke csak a pénznek volt és nem kellett semmi egyébbe (pl. nemzeti identitással, objektív történelemmel, natalitással stb.) bízni. A művészekedők is csak magukra vethettek, ha gyarapodás helyett hülyeségekre fecsérelték idejüket. Egyébként még a fecsérelés köztes hasznából is szépen lehetett darvadozni. Ha pedig valakit bekísértek a ballonkabátosok, nem kellett gondolkodni, jogos-e a vád, s hogy kinek van igaza. A cseresznyefák alatt felháborodva fogadtak volna mindenféle híresztelést koncepciók perekről, boszorkányüldözésekről. (Ha már bevitték, biztosan bűnös is volt, s különben is ki törődik vele!)” (Apró 1993. 15).

Ugyanez, a hősi múlt ködfátyolos nimbuszára és a demokratikussá kozmetikázott félmúlt műveltséghiányos perspektívtalanságára alapozott balkáni jövőképe képezi az *Angol pázsit*, Hornyik Miklós 1991-ben, vagyis a balkáni polgárháborúk kitörése előtt megjelent anekdotagyűjteményének (angol alcíme szerint „short stories”) poénképző alapját is. Lényegi – s az angol pázsit-anekdotát is – szervező motívuma az a gondolat, miszerint sem a nemzeti múlt hősiessége, sem kultúrájának nagysága nem vált meg a háborús katalizmáktól:

„Kiszemelünk magunknak egy földterületet, és megtisztítjuk a gyomtól. Fölássuk, s bevetjük fűmaggal. Aztán négyszáz éven át öntözzük, gondozzuk, nyírjuk a gyepszőnyeget. Ez az angol pázsit. [...] Természeti kincsekben bővelkedő, változatos szépségű ország [még létezett a jugoszláv államalakulat – B. E. megj.] lakói vagyunk, legszívesebben mégis angol útlevéllel utaznánk a világban, óceánjárón a déli tengerek felé, egyedül mészázva a földéletemre... Mi ennek az elvágyódásnak az oka? Kevés nálunk a kert, a pázsit? Kertünk és pázsitunk is elég van, de az említett négyszáz békeév hiányzik az idegenszerünkől. [...] E változatos szépségű országban minden együtt van, ami a szemnek kellemes: hegyvidék, folyamvölgyek, zöld erdők és sík mezők, kék tenger és igazi pálmák, de az európai fejlődés néhány évszázada hiányzik a magatartásunkból, a beszédmodorunkból, a környezet- és a munkakultúránkól. A mindennapi életünkől. Az elmúlt évtizedekben igyekeztünk megfelelni arról,

hogy a nyugat-európai országokban olyan szabályzók is működnek, amelyeknek nincs közük tőkéhez és kizsákmányoláshoz, s hogy a nyugati világ angol pázsit is: civilizációs értékszint” (Hornyik 1991. 54).

A Hornyik-anekdotát a recepció 1991-ben egy másik, akkor nagyon időszerű poénal toldotta meg: ezek szerint nem csak az a baj, hogy az európai civilizációs fejlődés kimaradt magatartás-kultúránk alakulásából, ezért nem gondozzuk kellőképpen pázsitunkat, de a pázsit egyszerűen nem bírja a láncfűtőket sem...

A különválasztott kultúra és civilizációs értékszint között e gondolati körben az a különbség, miszerint a kultúra kisajátítható és ideológiailag manipulálható, míg a civilizáció egyetemes érték, megosztható. Ezért működhet jól egy civilizációs értékeken alapuló nem nemzetállami konstelláció, mint pl. Svájc, s ezért eredményez ugyanakkor a hatalmas kultúrával büszkélkedő forradalmi Oroszország, majd a szovjet államalakulat és népei számára a nemzeti kulturális tartalom katasztrófát. A Hornyik által idézett Maugham-novella szereplője mondja egy, a portyázó lázadók által szétlőtt villamos padlóján hasalva, miután már megismerkedett az orosz művészetek és kultúra nagyságával, miszerint: „Ennek az országnak kevesebb művészetre lenne szüksége, és több civilizációra!” (Uo., 58).

A pannon térségben, amely a vajdasági magyar irodalom terét is jelenti, a multikulturalizmus s a reá épülő transzkulturális identitás eszméje a városi kultúra talaján nyert érvényt, s lelt követőkre. Mindenekelőtt Újvidékről tűnt úgy, hogy a balkáni térség Párizsa lehet, egy multikulturális karnevál és kavalkád színhelye, ahol a kultúrák megtermékenyítő keveredésének és minőségalkotó összefüggésének egyik legfontosabb alkotó elve a nyelvi átjárhatóság lehetősége, a városi polgárság többnyelvű identitása. (Pl. a falusi környezet tradicionális kulturális szerveződését és hagyománymegőrző irányultságát, zártságát többek között az említett identitás hiánya is generálja: a falusi közösségek ugyanis többnyire egynyelvűek.) Miként a közel múlt történetéből, a közben megképződött két évtizedes rálátási távlat nyújtotta értelmezői/érték- és konvenciaalkotói pozíciók révén tudhatjuk, az Újvidék-történet kataklizmatikus képpel zárul: a modern és multikulturális fellelővárnak képzelte város a balkáni nemzetállam sötét bugyraiban süllyed el, amit az elbeszélő egy még borzongatóbb és végletes, az irodalmi kultúrára vonatkozó reflexióval told meg és zár le. Az elpusztult multikulturális világ naiv polgára hontalan lokálpatriótává válik, léte örökösen peremvidéki, irodalmával a *senki földjéhez* tartozó. Ez azért is érdekes konzekvencia Végel esszéregényében, mert a szerző épp ahhoz, az általa posztjaltainak nevezett nemzedékhez tartozik, akik legtöbbet investálták a multikulturális jugoszlávság eszméjébe, s leginkább hittek az azóta már sokat vitatott és kifigurázott „tenger-metaphorá”-ban, a „nekünk van tengerünk” gondolatában. Újabb irodalmi reflexiói közé tartozik Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* (2005) című, a térségi magyar irodalom legismertebb tropikus alakzatát, a tenger-metaphorát tematizáló, s a reá épülő haza-illúziót dekonstruáló Vajdaság-regénye:

„Kifog rajtam ez a tenger-ügy. Meddig volt a bácskaiaknak tengerük, mikortól nincs, vagy fordítva és előlről. Annyiszor körbejártam, annyi felől. Megannyi apróságba, részletbe belelesve, hogy végül az egészből semmi ne kelljen.

Szarok az Adriára.

Végül kiderül, hogy Csáth oldotta meg a legelegánsabban: ott fejezte be, ott maradt, ahová tényleg tartozunk: a határon, sehol, a homokba fűrt fejünkkel.

Csakhogly a metaforák visszacsapnak. Fejbe vágnak, hálátlan dögök” (Lovas 2005. 267).

A tenger-metaphora a posztjaltai nemzedékek, így a *Symposion* folyóirat első nemzedéke életében és tudatában – a későbbi korosztályok perspektívájából úgy tűnik – nem volt más, mint a jugoszláv olvasztótégely egyenlőségmítoszának, kvázi testvériség-illúziójának tropikus megnyilatkozása. A megalkotása óta (Tolnai Ottó egyik interjújában hangzott el!) eltelt évtizedek során a jelölt korosztály képviselői különbözőképp értelmezték újra a jelenséget. Tolnai Ottó többnyire bagatellizálja egykori álláspontját, Gion Nándor visszavonta, Végel László továbbgondolta és újraértelmezte, míg mások (főleg a *Symposion* teoretikusai és kritikusai: Bányai János és Gerold László) esztétizáló/esszéisztikus kontextusban igyekeztek fenntartani a metaforát. A kulturális egyenlőség (a többségi–kisebbségi párbeszéd) illúzióját a többnyelvűség hagyománya táplálta a jugoszláviai/vajdasági irodalom vonzatkörében. Valójában csődje is a kollektív tudatformák (mint pl. az emlékezet) talaján generálódott. Ugyanis a kolonizált, vagy a déli szerb etnikumok, a likai szerbek, vagy a történelmi Szerbia térségéből származók emlékezetéből (akik a második világháborút követően a Vajdaságban települtek le, illetve a hatalmi/kulturális struktúrákban kaptak szerepet, s ezáltal az irodalmi diskurzusokba is beleszóltak) hiányzik az a multikulturális és tranzlingvális tapasztalat, amit a közép-európai térkonstellációban Monarchia-tudatnak nevezünk, s amelynek fontos összetevőit alkotják a többnyelvűség kódjai. Vagyis a symposionista nemzedék többnyelvűnek képzelt diskurzusa egyirányú maradt.

Végel idézett esszékötetében újraértelmezi ezt a jelenséget. „...arról van szó – írja –, hogy a történelem sohasem igazságos, ezt a leckét jól megtanulták Kelet-Európa sanyarú sorsú, traumatizált lelkületű, egymásra gyanakvó kis nemzetei. A szerbek nem ismerték ennek az állapotnak a baljós mélységeit, hiszen Szerbia valamelyest kivételezettként lépett a XX. századba, Európa üdvöskéje volt, a nagyhatalmak azzal tüntették ki, hogy rá bízták a néhai, javarészt megsemmisített Monarchia maradék örökségét, azzal a reménnyel, hogy Szerbia majd mértéktudóan, ésszerűen gazdálkodik vele. Olyan teher volt ez, amelyet mintaszerű értékke lehetett volna átnemesíteni. [...] Hetven évre visszatekintve mégis azt kell mondanom, hogy ezzel a feladattal Szerbia nem birkózott meg...” (Végel 2000. 17).

Ehelyett – a nemzetállami gondolkodás büvkörében – létrehozta a „bűnös Monarchia”-képet, illetve (más nemzeti utódállamokkal együtt) a Monarchia „a népek börtöne volt” vádját. Erről beszél az *Angol pázsit* anekdotázója:

„Annak ellenére, hogy az első európai nemzetiségi törvény Magyarországon született meg – 1868-ban –, korabeli feljegyzések szerint az Osztrák–Magyar–Monarchia a népek börtöne volt.

Miután Ferenc József mindent megfontolt, mindent meggondolt, és nyugodt lelkiismerettel a kötelesség útjára lépett, percekben belül önmaga alá roskadt a Monarchia, és életképes új államalakulatok tákolódtak össze a területén. [...] A Szerb–

Horvát–Szlovén és jogutódja, a Jugoszláv Királyság némi kezdeti bizonytalankodás után önnön államalkotó népei egy jelentős hányadának és népkisebbségeinek a jól berendezett börtönévé vált. [...] Újabb katonai összeomlások és politikai talajmozgások után a szocializmus egy ege alá sereglő délszláv testvérnépek és az itt létzenegő, kellőképpen megtizedelt, egyéb tekintetben azonban egyenjogú és egyenrangú nemzetiségek egyesített erővel megásták és lefektették az eszményi együttélés új, immár rendíthetetlen alapjait. [...] De valahol ismét hiba csúszott a számításba. A jelenkori jugoszláv sajtótermékek egybevető vizsgálatának eredményei szerint (ha ez eredménynek minősíthető) az új Jugoszlávia mindinkább önnön nemzetei és nemzetiségei börtönévé vált” (Hornyik 1991. 41).

Az exjugoszláv térségben a XX. század végén kibontakozott polgárháborúk aztán végérvényesen leszámoltak mind az együttélés monarchikus, mind szocialista illúzióival és hazugságaival.

Végel szerint a jót (ez esetben a multikulturalizmus eszméjét) nem lehet diktatorikus eszközökkel, kívülről rákényszeríteni a nemzeti közösségekre (Végel 2000. 17). A Hornyik által idézett Maugham-elbeszélés szerint pedig elsősorban civilizációs és nem kulturális kérdés: angol pázsit.

KIADÁSOK

- Apró István 1993. *Regénybrikett*. Brikettregény tizenkét kockában. Újvidék: Forum.
 Gion Nándor 1997. *Ez a nap a miénk*. Budapest, Osiris.
 Herceg János (1989): *Módosulások*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
 Hornyik Miklós 1991. *Angol pázsit*. Balkáni néprajzi kalauz. Újvidék: Napló.
 Juhász Erzsébet 2001. *Határregény*. Utószó: Faragó Kornélia. Újvidék: Forum.
 Jung Károly 1991. *Barbaricvm*. Fügák és más versek. Újvidék: Forum.
 Jung Károly 2001. Mogorva Héphaisztosz. Utazás a merőlegesen: hattyúdalok, el- és leszámolások. Újvidék: Forum.
 Lovas Ildikó 1995. *Kalamáris*. Újvidék: Forum.
 Lovas Ildikó 2005. *Kijárat az Adriára*. James Bond Bácskában. Pozsony: Kalligram.
 Tari István 2009. *Betakarják az eget*. Újvidék: Forum.
 Vasagyai Mária 2009. *Pokolkerék*. Újvidék: Forum.
 Végel László 2000. *Peremvidéki élet*. Újvidék: Forum.

IRODALOM

- Bence Erika 2007. *A kert árnyéka*. A vajdasági magyar irodalmi kontextus. Újvidék: Forum.
 Bence Erika 2009. *Másra mutató műfajolvasás*. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében. Budapest: Napkút Kiadó – Cédus Művészeti Alapítvány.
 Bence Erika 2010. A referenciális olvasás lehetőségei = *Tanulmányok*: Újvidék, 43. füzet, 15–29.
 Faragó Kornélia 2001. Utószó: Közép-európai határjáték = Juhász Erzsébet: *Határregény*. Újvidék: Forum, 95–101.
 Hanák Péter 1988. *A Kert és a Műhely*. Budapest: Balassi.

- Hózsá Éva 2004. Két határregény = H. É. *Idevonzott irodalom*. Szabadka: Grafoprodukt, 56–59.
- Hózsá Éva 2004a. A reprodukálhatóság értékei (a közép-európai utakon). Juhász Erzsébet: *Határregény* = H. É. *Idevonzott irodalom*. Szabadka: Grafoprodukt, 59–63.
- Juhász Erzsébet 1996. *Tükörképek labirintusa*. Tanulmányok a közép-európai irodalmak köréből. Újvidék: Forum.
- Toldi Éva 2010. Újvidék-narratívák = *Hungarológiai Közlemények*: Újvidék, 3., 90–99.
- Toldi Éva 2010. A másik megértésének stratégiái = *Tanulmányok*: Újvidék, 43. füzet, 93–103.

IZSAKHÁR ÚTJA

A BIBLIAI TÖRTÉNET JELENTÉSEI GION NÁNDOR PRÓZAIRÁSÁBAN

Izsakhárnak, Jákob Leától származó ötödik fiának története (*Mózes I. könyvéből*) nemcsak tematizálódik az 1994-es *Izsakhár*-regényben, hanem – mivel igen kevés szöveghelyen fordul elő említése a *Bibliában* – teljes egészében beidéződik, szó szerint beleíródik a Gion-regényben íródo regénybe, a „regény a regényben” szövegvilágába. Gion regényének – a recepció által egyértelműen író-alteregőként értelmezett – M. Holló János (vagy: M. H. János/M. H. J.) nevű főhőse ugyanis regényt ír Izsakhárról. Háromkötetesre tervezett művének – első kötetével készül el a történet végére – ugyancsak *Izsakhár* a címe, miként a primer Gion-regénynek is. A regények szövegvilágai és pretextusai alkotta viszonyrendszer igen bonyolult összefonódásokat jelent, metaforikus jelentésvonzatokat feltételez, amelyeknek szövedékét tovább bonyolítják a motivikus és szemantikai (olykor pragmatikus) kapcsolódások révén kialakuló szövegköziségek.

Gion Nándor az Izsakhár-témát negyven éven át fenntartja, lebegteti, újra s újra meg- és átírja. Horváth Futó Hargita a teljes Gion-opust értelmező értekezésében (Horváth Futó 2012) úgy véli, hogy az első, a *Symposion*-mellékletben megjelent Izsakhár-történet (*Issakhár*, 1964) a mitológiai témák iránt érdeklődő fiatal író teljesítménye. Az 1975-ben a *Sok az eszkimó, kevés a móka* című humorantológiában napvilágot látott *M. H. J. hintaszéke*¹ című kevésbé ismert Gion-novellában már M. Holló János az, aki regényírásról, sőt pontosan az Izsakhár-regény megírásáról gondolkodik: „...úgy tett, mintha meg akarná venni a hintaszéket, beleült, kényelmesen ringatózott benne, és az Izsakhár törzsről írandó vaskos regényén töprengett. M. H. J. megítélése szerint a tizenkét izraeli törzs közül Izsakhár törzsének jutott ki a legmostohább sors: földrajzilag és gazdaságilag felháborítóan elönytelen területre kényszerítették, a rá vonatkozó apai áldás egyenesen átokként hangzott, és az Ószövetségben ezenkívül alig ejtenek szót róla. Ezért határozta el M. H. J., hogy éppen Izsakhárról ír majd egy vaskos regényt, de sajnos a regényt sohasem gondolhatta végig, túl sokáig nem ringatózhatott a hintaszékben, mert az elárúsítók esetleg megorrolhattak volna rá. Legfeljebb az első száz oldalt gondolhatta végig

¹ Horváth Futó Hargita: „Gion Nándor a 70-es évek közepétől szerepelteti műveiben M. Holló János íróit. [...] M. Holló János először 1975-ben a *Sok az eszkimó, kevés a móka* című, *A magyar humoristák évkönyve* 75 című antológiában bukkant fel. [...] Az *M. H. J. hintaszéke* című novellát Gion Nándor nem építette be az *Izsakhár*-regénybe, Domokos Mátyás nem válogatta be az I. J. asztalosmester történeteit felölelő *Mint a felszabadítók* című elbeszélés-kötetbe, a recepció és a monográfiák nem tesznek róla említést” (Horváth Futó 2010b. 123). Az *Izsakhár* 1994-es megjelenését követően „M. Holló János a *Mint a felszabadítók* című elbeszéléskötetben írja tovább a történeteit.” (Uo.)

napjában egyszer a hintaszékben, az egész regényt viszont legalább négyszáz oldalra tervezte” (M. H. J. *hintaszéke*, 237). Horváth Futó Hargita² úgy véli, Gion ezt a novelláját nem építette bele az Izsakhár-regénybe. Megállapítása kompozíciós értelemben mindenképp helytálló. Viszont vannak határozott textuális és reflexív kapcsolódási pontok a két szöveg között. Az Izsakhár-regény – ha nem is szó szerint – elismétli az 1975-ös novella egy-egy mondatát: „...a rá vonatkozó apai áldás egyenesen átokként hangzott...” (M. H. J. *hintaszéke*, 236), illetve: „Átok volt ez az áldás, gonosz jóslat...” (Izsakhár, 2008. 476). „az Ószövetségben ezen kívül alig ejtenek szót róla.” (M. H. J. *hintaszéke*, 236); „Nem sokat szólnak róla, de ebből is látszik, hogy nehéz élete volt szegénynek. A törzsének helyét pedig igen szerencsétlenül jelölték ki” (Izsakhár, 2008. 487). Joggal hihetjük mindemellett azt is, hogy az idézett novellában „vaskosra” („legalább négyszáz oldalra”), a regényben háromkötetesre tervezett, és itt el is készült regény nemcsak a három kötet első része, hanem azonos azzal a száz oldallal is, amit M. H. J.-nek a hintaszékben ringatózva sikerül nap mint nap végiggondolnia. Az 1976-ban megjelent két Izsakhár-novella³ (pontosabban: kétrészes novella) létrejöttére az Ószövetség mítoszanyaga mellett Thomas Mann *József és testvérei* című műve hatott: Gion a hatvanas években két írást is publikált Thomas Mannról.⁴ Egy 1968-ban megjelent interjújában⁵ arról beszél, hogy elsősorban Thomas Mann írásmódja, „a szatírának alig észrevehető szövegbe-szövése” érdekelte. Az 1994-es novellisztikus kiképzésű Izsakhár-regényt (első fejezetébe beépíti a 76-os novella első részét) a bibliai, azaz Izsakhár korára jellemző és az elbeszélés aktuális idejét meghatározó létviszonyok hasonlósága indukálja, a két idő között kifejezett a metaforikus értelmű átjárhatóság. Ez az „összezsúszás” mind kompozíciós, mind jelentéses szinten létrejön a Gion-regény, illetve M. Holló János *Izsakhárjának világa* között. „[...] amikor M. H. J. [Gion Nándor – B. E. megj.] világában kitör a polgárháború, és a »nyugati országrészekben egyre többet lövöldöztek« (Izsakhár, 2008: 61–62), a bibliai világba is betör az égő szemű teve, és szintén nyugaton, Zebulon földjén jelenik meg. Az égő szemű teve, aminek a nyomában »lejöttek a hegyekből a martalócok, megölték sok birkapásztort, a nyájukat pedig elhajtották« (I. m, 63), a háború metaforája.” (Horváth Futó 2012. 51). Toldi Éva szerint a két világ folyamatos párhuzamba állítása révén az újkori háborús környezet (a kilencvenes években zajló balkáni háborúskodásnak) történelmi dimenziót nyer, „a két régényidő egymásra másolódik, a jelenben zajló testvérháború atavisztikus eredői a történelem előtti időben nyernek okozati megerősítést, mindkét világ abszurdá válik és groteszkbe vált, megteremtí az egymásba való átjárhatóságot, és ezáltal erősíti a másik és saját hitelességét” (Toldi 1997. 211). A *Mint a felszabadítók* (1996) című kötet keretelbeszéléseinek narrátora M. Holló János, akit mindkét elbeszélésben (*Szomorú langaléta néger*,

² Vö. az 1. sz. jegyzettel.

³ Gion Nándor: Izsakhár = *Híd*, 1976. 1., 32–43., illetve: Gion Nándor: Izsakhár, folytatás = *Híd*, 1976. 6., 700–710.

⁴ Gion Nándor: Thomas Mann, az esszéíró. *Symposion*, 1963. november 14., 11. p.; Uő: Félelemből származó humor. *Új Symposion*, 1966. 16. szám, 9., 10., 11.

⁵ Hornyik Miklós: Gion Nándor = *Szabálytalan napló*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981. 136–137.

Úriemberek a folyón) utazni (érkezni és elutazni), „csavarogni” látunk. Szilágyi Zsófia szerint nem egyértelmű, hogy a nyitó és a záró elbeszélésben megjelenő M. Holló János a kötet szövegeinek szerzője, hiszen ezeknek világában egy egyes szám harmadik személyben megszólaló elbeszélő ténykedik, aki ugyancsak lehet a többi novella megformálója (Szilágyi 2005. 200). Horváth Futó Hargita (Horváth Futó 2010b. 133) viszont határozottan amellett foglal állást, hogy M. Holló János, Gion alteregója a *Mint a felszabadítók*ban írja tovább az Izsakhár-regény történetét: a regény utóéletével szembesülünk, amikor a kötetzáró novellában az író saját regényét, vagyis az *Izsakhárt* forgatja, s erre a műre hivatkozva győzi meg a hajó papírjait vizsgáló nemzetközi ellenőrt, hogy egy híres íróval van dolga, akinek művét hamarosan angolra fordítják. „A kötet utolsó novellája és az Izsakhár-szövegek között intertextuális reláció áll fenn, ami befolyásolja az írások jelentésstruktúráját.” (Uo.) A jelölt elbeszélések és a két évvel korábban napvilágot látott regény között azonban nemcsak ez az explicit intertextuális kapcsolat áll fenn. A közvetlen utalásosság mellett a befogadó terében, az értelmezés szintjén is létrejöhetnek hasonló relációk. Amennyiben az olvasás és értelmezés folyamatába időrendet, egymásutániséget helyezünk, a *Mint a felszabadítók* első novellájában azt az M. Holló Jánost látjuk viszont, aki az Izsakhár-regényt a készülődő háború árnyékában írta, s aki az első kötet befejezését követően – feltehetően – elhagyta otthonát. A szemben levő házból katonai távcsővel kémlelő „ellenségének” mindenesetre azt írta fel egy papírlapra nyomtatott nagybetűkkel, hogy „IZSAKHÁR ELEMENT” (*Izsakhár*, 2008. 596) – amit a mi asszociatív befogadói gondolkodásunk jelentésátvitelként is dekódolhat:

„Felmutatta az ablakban a katonai távcső felé. Onnan hamarosan megjelent a kérdés:
VISSZAJÖN?

M. H. János igenlő választ mutatott fel:

VISSZAJÖN.

A távcsöves ember tovább érdeklődött.

MIKOR?

M. Holló János elhatározta, hogy erre a kérdésre még válaszol, de azután egy ideig nem fog társalogni a rosszindulatú és kíváncsi távcsöves emberrel. Nagy fekete betűkkel felírta a fehér papírlapra:

MAJD HA MAGASRA NŐNEK A LEVENDULABOKKOK!” (Gion 2008. 596).

A *Mint a felszabadítók* utolsó novellájában megjelenő M. Holló János önróniája, az írói szerepről alkotott szarkasztikus/szatirikus (ön)képe viszont a Gion⁶ által Thomas Mann nevéhez kapcsolt szövegalkotó eljárásra reflektál; M. Holló János alakjában testet ölt, beszédében pedig nyilatkozattá válik a Thomas Mann-i elképzelés.

Az értelmezés egyéb szövegekői tapasztalatokat is felvet a Gion-prózában belül. Pl. amikor az *Izsakhár* utolsó oldalain M. Holló János arról beszél, hogy a tragikus kimenetelű gránátbaleset után a pincébe nem térnek vissza a kóbor macskák (miután a „kis szakállas ember” majd másutt szervez szabadcsapatot), mert „nem szeretik a vér szagát”, ellenben: „A patkányok költöznek majd vissza. Azok biz-

⁶ Vö. a 4. számú jegyzettel.

tosan visszaköltöznek” (*Izsakhár*, 595), nem lehet nem gondolni a második világháború tragikus szenttamási eseményeit elbeszélő *Ez a nap a miénk* című regényre, amelyben a véres események (a partizánok megtorló akciói) ugyancsak pincében történnek. E regény végén is többször szó esik a patkányokról, egyszer Mudrinszki Ozrennek, egy helyi szerb aktivistának mondja Rojtos Gallai István: „Az új eszméken még érződik a hullaszag. Meg a patkányok szaga” (*Ez a nap a miénk*, 2007. 695), másutt meg Rézinek, a feleségének magyarázza, miszerint: „Az ember néha kénytelen patkánybajuszt növesztetni, hogy megmaradhasson embernek. A bajuszt bármikor leborotváltathatja” (Uo., 696).

BIBLIAI PRETEXTUS(OK), PARABOLÁK

Gion Nándor prózaírásában gyakori a *Bibliára* történő reflexió; a névszimbolikától a szövegidézetig megfigyelhetőek e szövegszervező eljárás változatai műveiben. Ezeknek a szöveghehelyeknek és eljárásoknak a vizsgálata egy másik, külön tanulmány tárgya lehetne, ezért e dolgozat keretében csak a két legeklebtársabb, a bibliai történet paratextusként értelmezhető példáját elemzem, vetem össze: az egyik a *Testvérem, Joáb* (1969), a másik természetesen az *Izsakhár*-regény.

A *Testvérem, Joáb* regény konkrét magyarázattal oldja fel a címében rejlő név jelentését, viszont egyetlen szóval sem reflektál bibliai pretextusára. A regénybeli történetben két embert hívnak Joábnak: „Joáb II-nek különben semmi köze Joáb I-hez, a városelnökhöz, és tulajdonképpen egyiket sem hívják Joábnak. De élt itt nálunk, a háború előtt egy Vanski Joáb nevű földbirtokos, aki rettenetesen gazdag volt, azt mondják, hogy dadogott, mert gyerekkorában leesett a székéről, és a küllők közé szorult a feje, azt mondják, hosszú forradás volt a homlokán, és dadogott, de ha beszélni kezdett, mindenkinek türelmesen végig kellett hallgatnia, akármilyen kínos volt is, nem szólhatott senki se közbe, mert Vanski Joáb volt a leggazdagabb ember a környéken. Most állítólag Joáb I és Joáb II a leggazdagabb” (*Testvérem, Joáb*, 2008. 132).

Ha a Joáb név önmagában állna, megelégedhetnénk a narrációs magyarázattal, de a név szintagmát alkot a „testvérem” birtokjeles megnevezéssel; a Joáb itt tulajdonképpen a „testvérem” értelmező jelzője. A „testvér” tropikus vonzat, a keresztény értékrend egyik alapmozzanata; a forradalmi mozgalmak éltették tovább, a jugoszlávság egyik kétes jelszavává devalválódott. A Joáb-történet aktuális idejében az egykori „nagy ember”, Török Ádám már a játékgár padlásán lakik, hajléktalan munkanélküli, akinek azonban naponta kétszer is ingyen étkezést biztosít Joáb II., a kocsmáros, egykori elvtársa/-testvére. „[...] Mi voltunk igazán csak nagy emberek. Földet osztottunk és házakat. A német házakból a városháza udvarába hordtuk a szép bútorokat, szőnyeget meg a képeket. A nép nevében. Éjjel-nappal dolgoztunk a nép nevében. Rengeteget dolgoztunk éjjel. Alig aludtunk valamit. Aztán egy éjszaka el kellett rohannom Joáb II-höz. És akkor láttam, hogy a szőnyegek és a képek ott állnak a szobájában. Sok szép szőnyeg és sok szép kép. Azt hiszem, akkor nagyon lármáztam, és többet nem gyűjtöttem semmit a városháza udvarára. A földosztás is befejeződött már akkorra. Aztán száraz leveleket

gyűjtöttem a parkban. Elég sokáig. Csodálkozott is az egykori cellatársam nagyon. Most viszont ingyen ehettek Joáb II-nél napjában kétszer. Ezt akartad tudni, igaz?” (Uo., 151). A „testvér” jelentései e kontextusban a „Káin-testvérség” jelentéskörét hozzák be az értelmezésbe (Bence 2009. 38), amit tovább árnyal és bővít ez irányban a játékgár udvarán történt események konnotációja. A játékgár munkásai ugyanis néma sztrájkba kezdenek, amikor két társuk megzavarodik benzingőzben – a munkavédelmi előírások (a káros anyagok elleni védelem) teljes hiánya miatt. A mereven álldogáló munkások előtt mondja el Török Ádám nevezetes beszédét (Hózsá 2004. 68) az álmokban és az eszmékben való „feloldódás” és „kiteljesedés” lehetőségéről, de a munkások egyszerűen megdöbálják az udvarra hordott játékbábukkal. A „keresztény testvérség” jelentéseire hivatkozik maga Török Ádám is, amikor az öt megszáno fiatalok, Tom és Kovács Pali megmosdatják és magához térítik a kútnál: „A szerencsétlenek vígasza, hogy szenvedéseikben társaik vannak. [...] Az ember örül, ha látja, hogy társai és testvérei vannak” (*Testvérem, Joáb*, 2008. 209). A fejtegetéseire érkező válasz nemcsak az eszmék devalválódásának definíciója, de a korszak körtörténeti diagnózisa is: „Akar a kutya a maga testvére lenni. [...] A mesékből ma már nem lehet megélni, erről igazán meggyőződhetett. Leszünk inkább annak a testvérei, aki naponta legalább kétszer megetet bennünket. Akár a Joábok testvérei is.” (Uo.) A megértés teljességéhez ezen a ponton okvetlenül szükségünk van a bibliai Joáb-történetre. Ha a hatvanas évek szenttamási közösségi ideálja nem a keresztény testvériség, akkor kik azok a Joábok – hiszen Kovács Pali általánosít – akikkel érdemes lepaktálni?

Joáb *Sámuel II. könyvében* szerepel, Sérújának fia, Dávid király bizalmi embere és hadvezére, akinek hatalma büvkörében számos öncélú visszaélést (főbűnt is) elkövet. Megöli Abnert, a Dávid királyhoz átpártolt izraelit, de – a Bethsabéval „paráznaságba eső” Dávid király kérésére – részt vállal Uriás, a férj alattomos elveszejtésében is úgy, hogy valójában lehetősége lenne egy becsületes embert megmenteni. Joábbal kapcsolatban szokás emlegetni az „aki karddal él, kard által vész el” szólást, hiszen Salamon király (*Királyok I. könyve*) végül kivégezteti.

A metaforikus kapcsolódásokon és névszimbolikán alapuló Joáb-parabola szerepénél sokkal egyértelműbb Izsakhár, Jákob Leától származó ötödik fia történetének beíródása Gion Nándor *Izsakhár* című, 1994-ben napvilágot látott, magyarországi letelepedését követő első regényébe. M. Holló János író – miként az már említést nyert – regényt ír a bibliai történetből, s mert a *Szent Írás* igen kevés helyütt említi Izsakhárt, teljes egészében be is másolja, kommentálja és értelmezi a bibliai szöveghelyeket. A történetre irányuló jelen érdekű „kérdezés”-nek (Bényei 1999) három kiemelhető mozzanata van, miként magának a történetnek is legfeljebb három jelentésbeli gócpontja: Izsakhár fogantatásának körülményei, Jákob Izsakhárra mondott áldásának jelentése, illetve Izsakhár törzsének utóélete. „Nem sokat szólnak róla, de ebből is látszik, hogy nehéz élete volt szegénynek” (*Izsakhár*, 2008. 487) – állapítja meg M. Holló János, mintegy indokolva a témaválasztás okát, Izsakhár sorsában az alávetettség/száműzöttség/kiszorultság léthelyzetét ismerve fel témaként. Később is úgy említi, mint kiről „keveset ír a Biblia”, illetve kivel „csúnyán elbántak a Bibliában” (Uo., 491). Izsakhár léthelyzetének értelmezése fontos kérdéseket vet fel. Vajon tényleg, az adott körülményekhez képest is

„nehéz élete volt”? Hiszen épp tőle tudjuk, hogy másoknak, apja testvéreinek, saját testvéreinek, pl. Rubennek („aki úgy fogant, hogy apánk más asszonyt hitt az ágyában” [Uo., 479]) sem jutott sokkal jobb sors osztályrészéül, s mindenkinek igen nagy gondot okoz a „kegyetlenné váló” szél, amely csontokat dermeszt és „homokot szór rossz, veres szemei[n]kbe”, (Uo). Ugyanúgy többértelmű – az egyébként vitatható jellemű és szerepű Jákob (hamissággal elorozza testvérbátyja elől az elsőszülöttre vonatkozó atyai áldást, sem feleségeit, sem gyerekeit nem részesíti egyenlő szeretetben és kiváltságban etc.) – áldásának jelentése. „Izsakhár erős csontú számár, a karámok közt heverész. S látja, hogy jó a nyugalom és hogy a föld milyen kies: teher alatt hajtja hátát, s robotoló szolgává lesz” – hangzik Jákob ismert áldása, amiről M. H. J. a következőképp vélekedik: „Átok volt ez az áldás, gonosz jóslat, egy haldokló öregember igazságtalansága, talán keserűsége vagy éppen irigysége. Ki tudja? Gonoszok lehetnek-e egyáltalán a haldoklók? A haldokló látnokok” (Uo., 476). M. H. J. főhőse, maga Izsakhár is elmeséli ugyanezt a maga szemszögéből: „Én nem kértem magamra áldást! Jogom van nem kérni, és ezért jogom van nem hinni benne. Nem hiszek az áldásban. Mondhatom ezt itt a karámok közt, ahol a barmok bűze melegít, és ahol álmodni lehet. Az álmodókból egyszer álmofejtők lesznek. Tudom én” (Uo., 478–479). Ugyanígy értelmezi saját fogantatásának történetét és sorsa alakulását is: „Áldanom vagy átkoznom kéne-e a mandragórabogyókat? Áldanom őket, bár néha átkozhatnám őket. Ó, nem az Álmofejtő miatt. A szél miatt, amely messziről jön, a tengerről, és mire ideér, kegyetlenné válik, megdermeszti csontjainkat, homokot szór rossz, veres szemeinkbe. Apánk sohasem heverészett a karámok közt.” (Uo.) Az apára vonatkozó utóbbi megjegyzés sem okvetlenül pejoratív értelmű jelzés, hanem a körülmények között kizárólag pragmatikus céloknak élő (tehát az álmodozást mellőző) ember meggyőződésére vonatkozik.

Választ keresve az „erős csontú számár” hasonlatba sűrített atyai átok/áldás jelentéslehetőségeire, utána nézve nemcsak szimbólumszótárakban, hanem állattani leírásokban és állattenyésztési szakkönyvekben, arra a következtetésre juthatunk, hogy a bibliai időkben a számár jelző nem lehetett azonos a mai pejoratív tartalommal. A számár ugyanis a róla kialakult sztereotípiákkal ellentétben nem ostoba és ütlegelést igénylő csökönyös állat, hanem igen kitartó, jó teherbíró képességű, jól alkalmazkodó, a megpróbáltatásokkal szemben ellenálló, kellő odafigyeléssel tanítható és idomítható állat: „...az »erős csontú« számár »későn érő« típus, de ha kívárujuk azt az érési időt, akkor nagyon hasznos, kitartó, robotoló egyedet kapunk, amely viszi a terheket a hátán és csak megy előre, amerre vezetik, rendületlenül!” (Internetes forrás: <http://www.hajnalcsillag.net/forum/index.php?topic=5693.0>)

ÖSSZEGEZÉS

A bibliai időkben tehát az „erős csontú számár” tartalmú jóslat nem okvetlenül átok volt áldás helyett Jákobtól Izsakhárra, miként az is benne van Mózes, illetve Józsué könyveiben, hogy Izsakhár leszármazottai Izráel tizenkét törzsének egyike lettek. Izsakhár törzsének léthelyzetét illetően mintha tévedett volna az elbeszélő („A tör-

zsének helyét pedig igen szerencsétlenül jelölték ki. Távol a tengertől és egyéb romantikus helyektől” [Izsakhár, 2008. 487]: „A Kánaánban történő letelepedés után a törzs Palesztina leggazdagabb földjeiből kapott, beleértve ebbe Esdraelon síkságát. Sok fontos hely volt Izsakhár határain belül a zsidó történelemben, például: Kármel, Megiddó, Dóthán (Dótán), Gilboa, Jezréel, Tábor és Názáret (Józs. 19:17–23).” (Internetes forrás: <http://scriptures.lds.org/hu/ga/11/40>) Ezek szerint az Izsakhár-történet Gion Nándor/M. Holló János regényeiben nemcsak a háborús analógiák metaforikus háttérnarratíváját képezi, illetve a történelmi hitelességet teremtő fő eljárásként funkcionál, hanem parabolisztikus történet arról is, hogy alávett helyzetből (a nem szeretett Lea fiaként, aki mandragórabogyóknak köszönheti fogantatását!) indulva, sívár életkörülmények közepette – kitartással, munkával, ha nem is mindig tökéletesen, de legalább erkölcsileg nem elítélhető módon, az álmok megvalósulásába vetett hittel – hogyan teremthetünk magunknak mégis elviselhető életet. Miként Izsakhár, aki sok munkával, levendulabokrok ültetésével tette termékennyé, kötötte le a sok szem- és más bajt okozó sivatagi homokot – pedig ő is megtehetné volna, hogy bajok idején háborúba küldi – ellenséget keresni – pásztoraít/népét.

KIADÁSOK

- Gion Nándor 1969. *Testvérem, Joáb*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Gion Nándor 1975. M. H. J. hintaszéke = Pintér Lajos – Szeles Károly – Szilágyi Károly szerk. *Sok az eszkimó, kevés a móka. A vajdasági magyar humoristák évkönyve*, 75. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 234–240.
- Gion Nándor 1982. *Testvérem, Joáb*. Utószó: Bányai János (141–149). Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Gion Nándor 1994. *Izsakhár*. Budapest: Kortárs.
- Gion Nándor 2007. *Latroknak is játszott*. Virágos katona. Rózsaméz. Ez a nap a miénk. Aranyat talált. Budapest: Noran.
- Gion Nándor 2008. *Börtönről álmodom mostanában. Kétéltűek a barlangban. Testvérem, Joáb. Börtönről álmodom mostanában. Izsakhár*. Fekete J. József: Bájosan együgyű köszobrok (599–617). Budapest: Noran.
- Szent Biblia. Azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár 1970. Bibliatársulat.

IRODALOM

- Bence Erika 2009. *Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében*. Budapest: Cédus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó.
- Bényei Péter 1999. „El volt tévesztve egész életünk!” Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján (Kemény Zsigmond: A rajongók) = *Irodalomtörténet*, 1999. 3. 441–466.
- Csányi Erzsébet 2010. Gion-replay. Szimulálás és újrarájátszás Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényében = *Tanulmányok*: Újvidék, 43., 30–40.
- Csányi Erzsébet 2012. A zsargonnyelvi kódválasztás poétikai vonatkozásai a vajdasági magyar farmernadrágos prózában = *Hungarológiai Közlemények*: Újvidék, 1., 85–92.

- Elek Tibor 2009. *Gion Nándor írói világa*. Budapest: Noran.
- Gerold László 2009. *Gion Nándor*. Pozsony: Kalligram.
- Hornyik Miklós 1981. Gion Nándor = *Szabálytalan napló*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 136–137.
- Horváth Futó Hargita 2007. Ahol „mindenkinek megvolt a maga története”. Gion Nándor családtörténete = *konTextus. Összehasonlító irodalomtudományi tanulmányok*. Szerk. Csányi Erzsébet. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 163–177.
- Horváth Futó Hargita 2010. A zene és a szöveg érintkezési pontjai a Gion-opusban. A zenei motívumok, a kétpólusú világrend és az erkölcsi magatartás metszéspontjai a *Testvérem, Joábban* = *Mediális átlekésítés. Zene – beszéd – irodalom*. Szerk. Csányi Erzsébet. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 95–101.
- Horváth Futó Hargita 2010a. Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában = *Tanulmányok*. Újvidék, 43., 115–124.
- Horváth Futó Hargita 2010b. M. Holló János, a Gion-próza alteregója = *Alteregó. Alakmások – hamismások – heteronímák*. Szerk. Csányi Erzsébet. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 123–137.
- Horváth Futó Hargita 2011. Agyagból formált „történetek” = *Létünk*, 4., 114–122.
- Horváth Futó Hargita 2012. *Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Hózsa Éva 2004. A beszédes Török Ádámok zárt tárgyalása = H. É. *Idevonzott irodalom*. Szabadka: Grafoprodukt, 68–74.
- Pomogáts Béla 2000. A bárányok hallgatása. Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényéről – egykor és most = *Hungarológiai Közlemények*, 2., 27–33.
- Szilágyi Zsófia 2005. Felgyűjtjük a világot? Gion Nándor: Mint a felszabadítók = Sz. Zs. *A féllábú ólomkatona*. Irodalmi mű-hibák. Pozsony: Kalligram, 199–205.
- Toldi Éva 1997. Kis délvidéki szappanopera. Gion Nándor: *Izsakhár* = T. É. „Összetartozó neszek”. Versről, prózáról. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 209–216.
- Utasi Csaba 2002. A fölény boldogsága = U. Cs. *Mindentől messze*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 107–111.

A LIMES JELENTÉSEI JUNG KÁROLY KÖLTÉSZETÉBEN

Jung Károly *Barbaricvm* című 1991-es kötetében az otthontalanná válás és a kifosztottság-élmény („a hontalan a hazában”-érzés) történeti válságmodelljei képződnek meg előttünk: az érett civilizációra (pl. Róma) törő barbár legendája, illetve a háború, a bornírt erőszak kultúráját tipró jelentősége. „S a limesszel szemben (ahol felérnek / a jajok az égig) a barbár áll lesben” (*Barbaricvm*).

Erős szövegközi szerveződések; egyrészt világirodalmi (Petrarca-szonett), másrészt XIX. századi költészeti hagyomány (pl. magyar ódaköltészet), valamint XX. század eleji versbeszédmódok és az 1991-es kötet megjelenítette barbaricvm-legenda kontextualizálják a *Mogorva Héphaisztosz*, a 2002-ben napvilágot látott kötet verseit.

TÖRTÉNETI ÉS VALÓSÁGREFERENCIÁK POÉTIKAI SZERVEZŐDÉSE

141

Hangsúlyosan reflektálódó poétikai hagyomány, népköltészeti versbeszéd-kultúra, másrészt saját korábbi költészeti opusának versvilága kontextualizálja Jung Károly 1991-ben *Barbaricvm* címen napvilágot látott verseskötetének referenciális utalásait, topográfia-megjelöléseit. A „suhanó angyal”-ként „szárnyal[ó]...idő”-ben (*A mérleg nyelve*) konkretizált a tér: Pannónia, ahol „a limesszel szemben [...] a barbár áll lesben” (*Barbaricvm*), de ugyanezekben a versvilágokban – „kibontva az emlékezetből” (*A mérleg nyelve*) – a nevet és égtáját egyaránt jelentő „Déli tájban” láthatjuk a „lapuló fellekvárat / A Duna menti magaslaton” (*A mérleg nyelve*), miként a „hullámzó gabonaföldek” [„...Kúnság mezein / Ért kalászt lengettel” – *Hymnus*] képe is nagyon nagy távlatát és hagyománysorát nyitja meg előttünk az időszembesítő/múltreprezentáló klasszikus magyar költészetnek. Kultikus vesszorokra reflektál a *Mogorva Héphaisztosz* című 2002-es verseskötet számos szöveghelye, pl. a *Dal a hazáról* című vers „nevenincs föld”-jét behatároló, a „Duna, Tisza, zöld / Kertek, rétek tájéka”-ként megnyilatkozó látványkép is [„S merre zúgnak hajjai / Tiszának, Dunának” – *Hymnus*].

1970-ben jelent meg Jung Károly – a neoavantgárdból építkező lírából a kilépést kompozíciós és technikai eszközökkel is érzékeltető (*A tartalommutató után más papírra nyomva jelent meg Mögött* című hosszúverse) – *Leng* című verseskötete, amelynek utolsó darabjaiban már hangsúlyosan jelen van a későbbi versek „tektonikus” időérzékelése, s a benne megnyilatkozó topográfiai konkretizáció. „...íme

hogyan haladnak-épülnek egymás felé-fölé-alá a rétegek / s még e tektonikus sor újabb vonzatokat lök elébed / visszatérsz önmagad rétegeibe...” – szólal meg a lírai beszélő a *Korsó alakú föld: Vajdaság* című versben, amelyben a *Barbaricum* történeti idejére és jelentéseire történő távoli utalás – „elvonultak erre a sokféle seregek” – is felsejlik. Hét évvel későbbi verseskötetének címadó versében, az *Ami nincs*ben is jelentést nyer mind a tektonikus rétegzettségű, múlt/jelen/jövő-képeket szublimáló idő, mind a történelmi múltra reflektáló „hadút”-(limes-)jelentés.

Ami maradt: a gyorsuló idő,
Valamint amott az út,
Akár a néma hírvívő,
Ki még látta a tanút.

(*Ami nincs*)

Amíg a *Barbaricum*ban a topográfia argumentáció, illetve a történelmi reflexió kódrendszere (Pannónia, limes, római cserépedény, hadút, rétor, Róma etc.), illetve a konkrét helymegjelölések (Gombkötő utca, Limány, Újvidék etc.) egy profán mitológiai, illetve folklór világérzékelés nyelvébe ágyazódnak, addig a *Mogorva Héphaisztosz* referenciái és térkódjai (Duna–Tisza köze, Limány, Erdőd, Pétervárad, Karlóca etc.) a keresztény világkép szimbólumrendszerébe (is) szervesülnek. „...a Megváltó hangját akarom hallani, ahogy ott repül a Duna fölött, ellebeg a csonka hídlábak mellett...” – olvashatjuk az *Erősz és Thanatosz* című (alcímében konkrét helynevet – *Két limányi anziksz* – hordozó) versében, a recepció szerint: „a ... kötet versei fölél Isten, az Úr, a Teremtő alakja magasodik. [...] a *Mogorva Héphaisztosz* költeményeiben a lírai én közérzete és létkérdései a görög és keresztény mitológia tér- és idődimenzióinak irányában tágul ki.” (Harkai Vass 2007. 25).

A LIMES MINT HATÁRVONAL- ÉS HADÚT-JELENTÉS A BARBARICVUMBAN ÉS A MOGORVA HÉPHAISZTOSZBAN

A szótárak szerint a *szó*, *limes*, eredetileg *ösvényt* jelentett; a Római Birodalom védelmét szolgáló *szárazföldi határvonal*-jelentés azonban a köztudatban összeforr a folyam menti védvonalat jelölő *ripa* fogalmával. Vagyis a Jung-versek megjelenítette Pannónia referenciális terében limes helyett a Duna mentén kialakított *ripa*-rendszerrel lehet szó – poétikai értelemben azonban nincs jelentősége, mert a limes a versek szövegeterében elsősorban egzisztenciális határhelyzetet és szellemi határvonalat jelent: a lét(köz)érzet alsó régióit, nulla fokát, véghelyzetet és hiányközérzetet. „Balga rómaiak, elárvelt és elhagyott követek, száműzöttek, hazavágó fegyveresek hagyták ott nyomaikat a limesen: cserépdarabokat, pénzérméket, romba dőlő falakat és őrtornyokat, s ezt a határvonalat, a Duna vonalán, átszelve Pannóniát, Jung Károly nem történelmi tényként, hanem egész költészetét átható egzisztenciális élményként kezeli. A rómaiak, a követek és zsoldosok, jól tudták, a limesen túlról a barbárok elkerülhetetlen veszélyt hordozó, rettegést termő, isten-

telen világa fenyegeti a magába omló birodalmat, pusztulást kínálva és ködbe vesző jövőt ígérve” (Bányai 1996. 179) – mondja a kritika a *Barbaricum*-könyvről. A *Barbaricum*-versben pedig: „S a limeszel szemben (ahol felérnek / A jajok az égi) a barbár áll lesben”. Az 1991-es kötet versei közvetítette kilátástalan jelen- és reménytelen jövőkép a *Mogorva Héphaisztosz* verseiben kifejtett, megvalósult valóságként nyilatkozik meg, amely világban már „üressé lesz”/lett a Duna és a Tisza között [a limes/ripa mentén] létesült „haza”, Pannónia, s ahol „zúgnak a [metaforikus értelmű] szelek”, „biztos a köd, végzet, halál, háború” (*Télvíz idején*).

A sánc, sövénykerítés (vagy köfal), cölöpkerítéses árok és meghatározott távolságonként elhelyezett őrtornyok (a földrajzi adottságoktól függően természetes akadályok: folyók és vizek) alkotta limes/ripa vidéke a valóságban is összekapcsolódik a Római Birodalom területén kiképzett úthálózattal, a (had)utak rendszerével, amelyek Rómát összekötötték a határőrvidékkel. De a limes-fogalom metaforikus értelemben, Jung Károly költészetében, a vajdasági magyar irodalom poétikai színterein, de az általában vett irodalmi köztudatban is összeforr a *hadiút*-jelentéssel, a „hadak vonulása” terének történelemképével, a háború/pusztulás/halál képzetkörével: „Mégis – mint köztudott – Róma / Felé sok utak futnak...” (*Fújnak a bőjti szelek*), vonuló „hadfiak” nyomában: „Minden szó mögött tátong a kárhozat / Nyomukban a ringyó: a történelem!” (*Vis inertiae*); „hadak / Vonultak, vonulnak ezen a tájon, / Lópaták robaja, vértzaj a lapályon” (*Hadak vonulása*); a limes/hadiút a pusztulás és a halál útjaként metaforizálódik: „népek jönnek, nyomuk fekete marad” (*Halottak napja, 1979*), „haszonelvűvé vált maga a táj is” (*Barbár csillagok*), „lopakodik már a sok sunyi sakál” (*Télvíz idején*).

A limes, a fal pusztulása a *Mogorva Héphaisztosz* verseiben a bornírt erőszak tisztította, de vétkei súlya alatt is menthetetlenül önmagába roskadó birodalom képzetével csúszik egybe:

Így ment veszendőbe Róma is.
A tegulákat sorra összetörték,
A szakadatlan pannóniai eső
Beszivárgott a falazat alá,
Alámosta a falakat, alapozást,
Amely sohasem lehet eléggé
Mélyre leásva.
(*Jóval később, Északon*)

„... egy világbirodalom vidéke volt e táj / Ahol két kard egy hüvelyben megférni
nem / Szokott, s édes ölü szajhák, meg gyöngyöző / Kacagás, meg testük bódító illata
segíthette / Végleg összeomlani a különben is beteg, rothadt / Országot” (*Hevenyészett sorok Prizkosz ürügyén*)

A LIMES ÉS A BARBÁR LEGENDA

Az érett civilizációra (pl. Róma) törő *barbár* legendája, illetve a háború, a bornírt erőszak kultúráját tipró jelentősége sokszorosan tematizálódik, reflektálódik Jung Károly címében is reflexív *Barbaricum* című verseskötetében, s hangsúlyosan fonódik össze a limes-lét tartalmaival. A címadó és nyitó versben élénk társulási vízió – miként azt már idéztük – a limeszel szemben lesben álló „barbár” képét idézi meg; a jövőtlen (civilizált) világ hőroszai „már csak a barbárok földjén” [mely már nem az övék] képesek „[kétes] jövőt nemzeni” (*A rétor válasza és kérdése*).

A barbár az ókorban a saját kultúrájától idegen, bárdolatlan, műveletlen közösségeket, a Másik meg nem értett nyelvét jelöli; az ógörögök perzsák ellen vívott háborújától kezdődően a kegyetlenség és a durvaság megnevezése. A barbár fogalma Jung Károly két verseskötetének világában magatartásmintát és szellemi hiánytartalmat jelöl: egyrészt az intellektuális értékrenden kívüli habitus, másrészt a civilizációs társadalmakkal szembeni történeti erőmozgások jelentéstartalmait fedi. Felidézi azt a kultúrtörténeti legendát, miszerint az isteni hatalom az érett civilizációk bűneit és belső romlottságát a „barbár” támadásával és pusztításával bünteti: „hazán [hollófeke]te átok” (*Barbár csillagok*). A magyar dezillúziós romantika ismert darabjait (pl. *Az emberek*, az *Előszót*) idézi fel a *Mogorva Héphaisztosz* két verse, az *Isten vetése* és a *Ha majd a harsonák*.

Ősz van. Évada lenne a vetésnek.
Ám Isten s ember magára maradt.
Könnyei hullnak az Úrnak, késnek
Élbe lép meztelen talpa. A halál arat.
(*Isten vetése*)

Az „emberfejekkel labdázó” végítélet látomása bontakozik ki előttünk a *Ha majd a harsonák* szövegvilágából:

Hiába menekülnek a gyilkosok és a cinkosok,
S hiába velük magunk is, iszonyú vezeklés,
A végítélet zűrzavarában a koponyacsont-darabok
Szüntelen crescendója, a lábszárcsont sípok

Töröksípos, zurlás, dobhártyatépő vijjogása.
(*Ha majd a harsonák*)

A limesen túlról az érett civilizációra törő barbár, miként a róla szóló legendákban, Jung Károly költészetében – a szellemtelen, kifejezetten erőszakos magatartás mellett – az „állatiaság”, a fajtalan, az ember alatti lét formáit is jelenti. A „bűzhödött barbár hordák” „világ / Véglebe”-ként megmutatkozó világa képződik meg előttünk (*Greens in Action avagy séta a domboldalon*), s a civilizáción túli világvégi látomásban „özönlő, bűzös ottomán hadak / Már valahol Zalánkemény felé tartanak”; s „Gyilkosok cibálják a harangkötelet / A lángoló toronyban” (*Etűdök és*

egyebek). Ugyane térben, de a „kései barbárok” világában (*Mogorva Héphaisztosz*) „ordasvicsoritás” hangzik, és „sok sunyi sakál” lopakodik egy metaforikus értelmű történelmi fagyban, télben (*Télvíz idején*). A történelem és vele együtttható eszme/idea ugyanakkor ringyó/ribanc/céda/némber/kurva képében antropomorfizálódik: „nagyfaszú, kan böjti szelek” előtt kapja fel „pendelyét” (*Fújnak a böjti szelek*). (Az Újvidék történetét író Érdújhelyi Menyhért – állítólag; legalábbis a térségi történelmi fikciós próza vélekedése szerint – „ronda és erősen szodomita” [Balázs 2008. 228] népként írta le a Pannóniába betörő gótokat, de ha a térséget belakó avar kori barbár törzsek, szármataik, jazigok, gepidák etc. civilizált kultúrák általi, illetve keresztény részről történő vizuális ábrázolásait vesszük szemügyre, ugyancsak feltűnnek rajta az állattá degradálás rekvizitumai: pl. a gótok és vandálokról készült metszetek.)

A LIMES-LÉT FORMÁI

A limes (metaforikus értelemben: a kultúra határvonala) védhetetlen és leomló falain túlról betörő, romboló barbár története, a kultúraellenes „vandal bölcsesség” (Berzsenyi Dániel) teremtette állandó veszélyeztettség-érzet a limes-lét („peremvidéki élet” [Végel László 2000]) sajátos formáit hozta létre: a rejtőzködésre és a kőborlásra (szökésre) hangolt/alapozott életformát, illetve egyfajta „senkiföldje”-kultúrát. E létkoordináták közepette legerőteljesebben a *haza*, a *szülőföld* fogalma demisztifikálódik, illetve a hozzá való kötődés formái térnek el a kultúrtörténeti értelemben meghatározottól. A „hontalan a hazában”-élmény klasszikus ódai hangjaira reflektál pl. a lírai én versbeszéde a *Hova lehet a költő Kelet-Európában?* című versben, amikor a szakrális értelmű *haza*, a „szent föld” képzete „maradék hazá”-vá minősül, miközben nemcsak arról van szó, hogy e világban hadat üzentek a „józan észnek”, hanem a klasszikus örökség is védhetlenségéről is a „taknyába zuhant” tömeg moraja [a „vandal bölcsesség”] ellenében: „A kóruson át is beszüremlenek a sortűzek:” (*Hová lehet a költő Kelet-Európában?*). Az „ősök földje” deszakralizációja érhető tetten a „Duna és Tisza között” létesült *haza* megnevezhetlenségének tényében is: „nevenics föld” mondja róla a beszélő, „maradó eszelős kőborok hazája” (*Dal a hazáról*), ahol az ember, az „(állam)polgár” „álompolgárrá” (*Dal a hazáról*) lesz.

Az én fizikai és szellemi kiszolgáltatottságának és veszélyeztettségének élménye a „veremlétbe rejtezés”, illetve a „szökés” manifesztumaiban nyer kifejezést: „Farkasokká lettünk immár, / Egymás odúját, ha van még ilyen / Messze elkerüljük” (*Helyzetjelentés A. D. 1979*), vagy: „Maradni ki mer? Elrejt most a verem” (*Hadak vonulása*) – olvashatjuk a *Barbaricum* verseiben. A *Mogorva Héphaisztosz* verseiben: „Sorra magadra hagynak szökő híveid – / Haza” (*Dal a hazáról*). Másutt: „Kallódnak a költők idegen helyeken / Hazájuk kiköpte őket a fagyba, a télbe.”, illetve: „Csonttá fagyva a földben zokognak az ősök, / Az ember, jószágá, kit végül magára hagyott.” (*Télvíz idején*).

A tragédiát a földön játsszák,
S le van szarva a dramaturgia;
Fáklyák lobognak, meg máglyák,
Agyam tépi e barbár liturgia.

(Isten vetése)

A „maradó [...] kóbor” létforma „eszélős” (*Dal a hazáról*) kettősséget rejt: „Ez a köztes vergődés az idő, mely megszakadt” (*Hova lehet a költő Kelet-Európában?*), illetve „Nézd, a csillagok! Hogy ragyognak a februári égen! [...] Csak hazáig / Nem vezet el már egyik sem. A költők már régen / Összecsomagoltak. Ki elment. Ki végül itt maradt.” (Uo.) A 2002-es kötet verseiben a távozóak a hontalanság-élménye nyer döbbenetes kifejezést: „Hazamenni, csak haza, hiába zúgnak a szelek, / Hiába biztos a köd, végzet, halál, háború, [...] Tán menti a vétet pesti fohász, kései ima...” (*Télvíz idején*).

LIMES- ÉS PEREM(-LÉT) MÁS TEMATIZÁCIÓI A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN

A vajdasági magyar irodalom talán legismertebb „hazátlanság” sora az „én menni külföld élet” – Domonkos István *Kormányeltörésben*-jének (1971) kultikus sorai a „téves csatatéren” – levés kényszerű állapotáról. Ugyancsak nagyon ismert szöveg-helyei ennek az irodalmi reprezentációnak és szellemi térnek Gulyás József *Végre* című verse a „van honnan szöknünk, de nincs hová” gondolatával a múlt század 70-es éveiből. A Domonkos-versre [„én lenni / elnökök vezérek”] is reflektált Tari István *Felülírva* című költeménye:

azon a napon amelyiken
egy új ország született
a gazdátlan
váló vesztes háborúkra a
mezők szobraira a
tehenekre meg
egy vezérkarra gondoltam mely
folyton díszsortüzet ad
le önmagára

(*Felülírva*)

Juhász Erzsébet *Határregény* (2001) című könyve műfajt teremtett a vajdasági magyar irodalomban a határ-/peremlét valóságából és élményvilágából. *Peremvidéki élet* (2000) című esszékötetében Végel László a térségi létforma kulturális attitűdjének tekintve azt, beszél a peremvidéki ember „senkiföldjén” szerveződő irodalmáról. 2008-ban jelent meg Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című nagyregénye, ahol a szöveg alapú tapasztalaton nyugvó, beszédformákból építkező történelmi nagyregény konstrukciójába szervesülten látjuk viszont a limes-történelem „tektonikus” idejének eseményeit és jelenségeit; a limes sáncait – egyes feltételezések,

pl. Erdűjhelyi Menyhért szerint – „egymás ellen ásó” (Erdűjhelyi Menyhért szerint a sáncokat „főképp pogány szarmaták ásták, emelték, ácsolták, méghozzá időszámításunk harmadik századában. Tették ezt védelmül ellenségeik, a pogánynál is messze pogányabb, rémmesékbe illő, »ronda és erősen szodomita« gótok ellen” [Balázs 2008. 228]) szarmaták, jazigok, gepidák, vandálok és gótok világát a Római Birodalom peremvidékén, hogy Pannónia limesekkel védett (pusztulás)történetébe végül „hajmeresztő üvöltéssel” bevágtasson a mai amerikai filmipar „number one”-ja, az állati tulajdonságokkal felruházott, „emberbőr ostorával vadul csapkodó, csendes elmélkedésre emberi habitusánál fogva nem túl alkalmas Attila...” (Uo. 9). Ősünk őse. „Nyomukban a ringyó: a történelem” (Jung Károly: *Vis Inertiae*).

KIADÁSOK

- Balázs Attila 2008. *Kinek Észak, kinek Dél: vagy a világ kicsiben*. Budapest: Palatinus.
 Juhász Erzsébet 2001. *Határregény*. Újvidék: Forum Könyvkiadó (Utószó: Faragó Kornélia).
 Jung Károly 1970. *Leng*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
 Jung Károly 1977. *Ami nincs*. Újvidék: Forum Könyvkiadó
 Jung Károly 1991 *Barbaricum. Fűgák és más versek*. Újvidék: Forum Könyvkiadó
 Jung Károly 2002. *Mogorva Héphaisztosz. Utazás a merőlegesen: hattyúdalog, el- és leszámolások*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
 Tari István 2009. *Betakarják az eget*. Újvidék: Forum Könyvkiadó
 Végel László 2000. *Peremvidéki élet*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

IRODALOM

- Bányai János 1996. A fogat szorító csend versei. = Uő: *Kisebbségi magyaróra*. Újvidék: Forum Könyvkiadó 179–182.
 Harkai Vass Éva 2007. „Kegyetlen, komor férfikor” (Jung Károly: Mogorva Héphaisztosz) = Uő: *Tolsztoj és Kierkegaard Berlinben*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 23–28.
 Hózsa Éva 2004. A választalan világ kérdezője. = Uő: *Idevonzott irodalom*. Szabadka: Grafoprodukt, 74–79.
 Utasi Csaba 2007. Az ezredvég rettentő ragyogása. A hatvanéves Jung Károly költészetéről. = Uő: *Ráadás*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 146–152.

A BARBÁR LEGENDÁJÁNAK TEMATIZÁCIÓJA BALÁZS ATTILA *KINEK ÉSZAK, KINEK DÉL* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

A barbár fogalma az általunk jelölt értelmezési keretben magatartásmintát és szellemi tartalmat jelöl: egyrészt az intellektuális értékrenden kívüli habitus, másrészt a civilizációs társadalmakkal szembeni történeti erőmozgások jelentéstartalmait fedi. Felidézi azt a kultúrtörténeti legendát, miszerint az isteni hatalom az érett civilizációk bűneit és első romlottságát a „barbár” támadásával és pusztításával bünteti. Ezt a jelentést tematizálta XIX. századi magyar ódaköltészetünk, a klasszikus modern líra és a kilencvenes évek költészete a vajdasági magyar irodalomban is, miként a klasszikus és a posztmodern prózairodalomban is narratívákat képez.

Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című regénye elbeszélői alapkonstrukcióját, összefoglaló jelentésszálát is ez a legenda alkotja. Az elbeszélésnek ezt a perspektíváját szimbolizálja a regény nyitó mozzanata, amikor Alapy György várkapitány letekint a keresztyény értékekkel azonosított civilizáció védbástyájára, azaz a pétervárad vár lőtornyából a pogányok által megszállt, egyébként is barbár legendákkal övezett tájra.

ALAPY GYÖRGY DEMONSTRATÍV TEKINTETE ÉS AZ ELBESZÉLŐI LÁTÓSZÖG

A fő- (*Kinek Észak, kinek Dél*) és a „vagylagos” – azaz lehetséges (azonos vagy hasonló jelentésű) – változatot jelölő alcím (...*vagy a világ kicsiben*) egyaránt látószöveget, az elbeszélés vagy a megértés perspektívájára vonatkozó utalást ad közre, amit az első bekezdésben kifejtett szereplői pozíció, Alapy György pétervárad várkapitány tekintete demonstrál, tesz térbelileg és képileg érzékelhetővé. Alapy György számára, miután a török által romba döntött, Magyarországot védő utolsó végvár, Pétervárad „legmagasabb tornyába vette be magát halálra szántan, mert hogy is lehetett volna másképp, mint hősiesen” (Balázs 2008. 7), úgy tűnt, „mintha egy pillanatra megállt volna az idő [...], így lehetősége nyílt még egyszer körülnéznie a magasból” (Uo.). Ez a demonstratív tekintet – reflexív értelmezői szinteken – a múlt elbeszélhetőségének, a történeti narratíva megképződésének alapmozzanatát szimbolizálja: az elbeszélés jelen ideje és az elbeszélt múlt közötti rálátási távlat (az elmúlt idő) képezte distanciát.

„Minél nagyobbra növekszik egy regény váza, annál nyilvánvalóbban kitetszik történeti jellege” – írja erről a távlatról Northrop Frye *A kritika anatómiájában* (Frye 1998. 265). Ugyanerről, a múlt időt szublimáló tekintetről olvashatjuk mássutt: „A »krónikás« egyetlen tekintetbe vonja a különböző időket és eltérő helyszi-

neket, egymás mellé kerülnek a középkortól és a XXI. századig terjedő időszáv-
 vesített, kétségtelenül valóságos történelmi háttérrel bíró figurái és a mindennapok
 kisemberei” (Fekete 2011. 7). „... a *Kinek Észak, kinek Dél* elbeszélője fenntartja
 az igen erőteljes narrátori jelenlétet, reflexiók és önreflexiók sorával szembe-
 szelíti az elbeszélte történetet” (Toldi 2010b. 97). Toldi Éva az elbeszélőnek „az igazi hősök
 után kutató szerény krónikásuk”-típusú (Balázs 2008. 148) reflexióira utal, amikor
 ugyancsak „a krónikás” jelenlétét hangsúlyozza a vizsgált regényben.

A múlt elbeszélhetőségének szempontjából ezek a reflexiók további informá-
 ciókat tartalmaznak, hagyományokra utalnak, illetve narratívákat mozgósítanak.
 Ilyen jelentést képez a jelenre kérdező s a múltban modell értékű történetet ke-
 reső, hagyományos elvű történelmi elbeszélésben a múlt hősiességének mássága:
 az „igazi hősök” (Uo.) keresésének/elbeszélésének szempontja, továbbá a krónikás
 szerep háttérnarratívák – a Balázs-regényben ennek legjellemzőbb példája Érdújhe-
 lyi Menyhért történelemkönyve, Újvidék-monográfiája – általi legitimálódása. De
 ugyanez a motívum – a történelem elbeszélhetőségének fikcionális (White 1997),
 illetve szövegtapasztalaton (a másik elbeszélésen) alapuló természete – teszi két-
 ségessé is a múltprezentáció lehetőségeit, s irányítja figyelmünket a „többféle tör-
 ténelem” Hayden White-i (Uo.) elméletére, illetve a történelem interpretációkban
 megnyilvánuló létének ankersmiti (Ankersmit 2004) tételére, ezeknek a Balázs-re-
 gényben is megnyilatkozó jelenségeire. Szembetűnő sajátossága pl. a nagyelbeszél-
 ésnek, hogy „a múltra vetett tekintet” szűkülésével, vagyis a közelmúlt felé való
 közeledtével miként változik a történelmet értelmező és elbeszélő krónikás beszéd-
 módja, s a történetírói hagyományra vagy a kollektív történelmi emlékezet formái-
 ra (pl. legendák, történeti mondák) való hivatkozást hogyan váltja fel a szubjektív
 emlékezés (pl. Picspang tanár úr visszaemlékezései), a magánmitológia, illetve a
 szóbeliség különböző formáira (egészen a pletykáig, illetve a társasági beszédfor-
 mákig) történő hagyatkozás.

A többféle vagy kettős elbeszélői látószög hangsúlyozása – „aligha van abszolút
 Észak, és abszolút Dél” (Balázs 2008. 229) – a főcím mellett több bekezdést kitevő
 reflexiók révén is egyértelművé emelkedik. Már jócskán „benne a történetelbeszélés
 folyamatában”, a nagyelbeszélés felénél olvashatjuk pl. a következő magyarázatot:
 „Természetesen – ha közelebbről vesszük szemügyre ismét, némi elmefuttatás lep-
 lezetlen szándékával – akárcsak az Északé, úgy érdekes a Dél fogalma is. Utóbbiról
 általában azt gondoljuk, hogy tőlünk délebbre melegebb van, ősszel arra vonulnak
 a kék hátú fecskék, és ott, ha nem is okvetlenül nyomorúságosabb körülmények
 között, de mindenképp máshogyan élő emberek laknak. Nem beszélve arról, hogy
 néhol északabbra található a melegebb fertály. A Balkán esetében ugyanakkor az
 Észak és a Dél még a Kelet fogalmával terebélyesedik. Tán csak azért, hogy annál
 bosszantóbb legyen megtalálni az utat – akár kifelé, akár befelé” (Uo., 313).

A három részre tagoló nagyregény („szerteágazó krónikánk” [Uo., 229]) első
 két fejezetének címe látvány-analógiák révén metaforizálja a kettős szempont elbe-
 szélői eljárását. A térségi történelmet a honfoglalás előtti idők legendáitól napjain-
 kig „bejáró” első fejezet a *Duna partján Gibraltár* címet kapta és a jelölt képhez
 (Gibraltár mint két kultúra határmezsgyéjén helyet foglaló kapu, híd, vagy „átjá-
 rás”) hasonló földrajzi pozícióban elhelyezkedő Pétervárad történetét meséli el, míg

a *Duna partján Athén* című második fejezet természetyszerűleg Újvidék (öslakosai köddé vált víziója szerint: Duna menti Athén) perspektívájából láttatja a történelem térségi alakulásfolyamatát. A vár és a város közötti természetes határ a folyó, a Duna (az elbeszélés menetét is szervező topográfiai elem), amelyen – továbbfűzve a harmadik rész címe sugallta asszociációt – a valós teret, de leginkább az időt imagináriussá tevő (a közelmúlt látószögét biztosító) *Boldogok hajója* siklik. Fekete J. József e harmadik fejezetcímbe egy középkori szerző, Sebastian Brandt költészeti művére (*Bolondok hajója*) történő utalást sejt (Fekete 2011. 9), de az asszociációs lánc a márquezi nagyelbeszélésen (*Szerelem kolera idején*) átal, egészen a biblikus időkig (*Boldogok a lelki szegények!*) és azon túlra, az ógörög idők argonauta-legendájáig visszavezethető: „A Duna nagy pétervárad kanyaráról legkorábban azok a Fekete-tengerből ide felmerészkedő ógörög hajósok regéltek sokat...” (Balázs 2008. 229). Maga a regény is többször reflektál rá, de recepciója is taglalja a Budapest párhuzamot az elbeszélés geokulturális meghatározottsága szintjén, míg az elbeszélő az Andrić-analógiát egyértelműsíti: „Ivo Andrićtól, a térség Nobel-díjas, a legutóbbi eseményekben erősen megrongált szobrú, horvát gyökérszálú (?) szerb írójától származik a kesernyés megállapítás, amely szerint senki se tudja, aki nem tapasztalta meg: mit jelent két világ peremén születni és élni. Egyiket is, másikat is megismerni és megérteni, anélkül azonban, hogy valamit is tehetnénk azért, hogy ez a két világ megmagyarázza egymást, és közeledjék egymáshoz” (Uo., 315).

AZ IDEGEN ÉS A MÁS ELEM

A többszemponút és -hangút elbeszélésstruktúra jellegéből következően legfőbb metaforái is többértelművé válnak: a *folyó*, a *híd* és az *út* összekötő elem éppúgy lehet, mint az elválasztottság metaforikus (és valós) alakzata, illetve toponímiája. A Duna hajózhatóvá tétele, vagy a római időkben kiépített utak sem csak és elsősorban a közeledés lehetőségét, hanem a másik (az idegen) leigázásának és eltiprásának esélyét adják meg: hadút vezet végig a tájon, míg a Bácska területét két irányból is keresztülszelő, egymást két helyen is metsző – korábban vitatott eredetű, mára bizonyítottan római – sáncokat is „tudatosan egymás ellen ásták” (Uo., 229.) az itt élő avar, jazig vagy gepida törzsek, mert „nincs teljesen igaza játékos magyar költőnknek, Weöres Sándornak, midőn azt foglalja versbe, hogy hát a hettita. Milyen különös nép a hettita, mert azt hiszi minden hettita, hogy minden ember hettita. Merthogy a mellékelt ábra tanúsága szerint aligha hiszi, hitte ugyanezt példának okáért minden avar, zajig vagy gepida. (Hogy minden ember avar, jazig vagy gepida.)” (Uo.) Más források, többek között a nevében is többszörös (szül. *Ellinger*, másként *Melhior Erdujhelyiként* megnevezett, de az elbeszélő által sokszor csak *É. M.-ként* emlegetett) Erdujhelyi Menyhért szerint a sáncokat „főképp pogány szarmaták ásták, emelték, ácsolták, még hozzá időszámításunk harmadik századában. Tették ezt védelmül ellenségeik, a pogánynál is messze pogányabb, rémmesékbe illő, »ronda és erősen szodomita« gótok ellen” (Uo., 228).

Az idegenre és a Másikra irányuló, fölről lenéző és lekinsnylő *tekintet* (mint az ugyancsak soknevű és származásában is összetett legendát magáénak mondó Alapy

György, a péterváradi erődítmény védbástyájából az előtte elterülő világra – szimbolikusan az egész térségi történelemre rávetülő, a regényt indító tekintete) sokszor képződik meg újra és újra a térségi krónika sokszálú történetképződése folyamán. A térséget, vagyis a Duna péterváradi szakaszát legkorábban meglátogató trákok is az „akkori hitükben–világképükben nincstelen, ám derék tejevő meg kancafejő népekként létező barbárookra voltak kíváncsiak: Szkíta és más vidékek igazságos, lósajtevő, kirajzott vándornépeire” (Uo., 229). Az idegenre vetülő tekintet szükségszerűen hozza be a „barbár” legendáját a történetelbeszélésbe. A barbár az ókortól kezdődően a saját kultúrától idegen, bárdolatlan, műveletlen közösségeket, a Másik meg nem értett nyelvét jelöli; az ógörögök perzsák ellen vívott háborújától kezdődően a kegyetlenség és a durvaság megnevezése. A vidék, amelynek történetét beszéli el a *Kinek Észak, kinek Dél*, a Barbaricum/Barbaricum területét jelenti a Római Birodalom ún. limesén.

A *barbár* jelensége ezekben a legendákban a szellemtelen, kifejezetten erősza-
kos magatartás és testi rútság mellett az „állatiság”, a fajtalan, ember alatti lét for-
máit jelenti. Az Érdúj helyi Menyhéltre hivatkozó elbeszélő a szarmaták „szodomi-
ta” mivoltát hangsúlyozza. Mind Pétervár, mind Újvidék (ez utóbbi esetében: az
őstelepülés, Óvidék) keletkezéstörténeti legendája a *barbár* eredeti jelentésén túli,
a Duna árterületének mocsaras ingoványos talajából kinőtt mitikus képzeletvilág
jelenségeivel is összefonódott; az ide érkező trák hajósok pl. najádokkal (fél-
ember/állat, fél-ig tündér lényekkel) találkoznak, a folyó áradásaiban megsemmisült
Óvidék őslakossága pedig e legenda szerint egy emberré lett, de számlálábakkal
rendelkező szépséges tündér és Avakum Avakumovics kecskeszarvú révészfiú le-
származottai. (Ha a térséget belakó, pogány kori népek civilizált vagy keresztény
részről történő ábrázolását vesszük alapul, szükségszerűen felbukkannak ennek,
vagyis az állati mivoltát hangsúlyozó megjelenítésnek a rekvizitumai.) Pétervár
keletkezéstörténeti legendája pedig a jajigok csikasszá változott Vokura sámánjá-
nak egy Rómából érkezett Péter nevű remete általi megöletésének történetén alapul.
A regényben: „A környéket őrző római katonák – maguk is innen-onnan jött, min-
denfelől összeverbuvált, lelkükben nagyon egyszerű, többnyire nagyon babonás
emberek – félelemmel teli szívvel hallgatták a csikasszá változott, háborodott lelkű
sámán kibékíthetetlen vonyíkolását, kaffogását a teliholdra, és a világ összes pénz-
zéért se merészkedtek volna oda megpróbálni elpusztítani. Annyiért sem, nem hogy
annak az egyre vékonykább zsoldnak a fejében, amely maga is elfogyott lassan,
akár a hold, és nekik menniük kellett új gazdát keresni. Vokura viszont maradt, s
még évszázadokig ott acsarkodott mindenkire, aki arra járt. Egyszer meg is táma-
dott egy szerencsétlen tifuszos vándort holmi óriási, sánta farkas képében, és annak
belét a köldökén kirántva menten szétépte az egész embert. Pogányságához nem
fér kétség, s ki tudja, meddig garázdálkodik még ott utolsó vérszomjas, habzó szájú,
torzonborz, vandál baromként, ha Péter remete meg nem öli jókora keresztjének ki-
hegyezett, megélesített végével, meg nem nyúzza, bőrét ki nem teríti a barlangban,
s rá nem fekszik” (Balázs 2008. 11).

A Barbaricum-legenda a vajdasági magyar irodalom lírai opusaiban is kifejezést nyer. Jung Károly *Barbaricum* című 1991-es kötetében az otthontalanná válás és kifosztottság-élmény („a hontalan a hazában”-érzés) történeti válságmodelljei képződnek meg előttünk: az érett civilizációra (pl. Róma) törő barbár legendája, illetve a háború, a bornírt erőszak kultúráját tipró jelentősége. „S a limeszel szemben (ahol felérnek / a jajok az égig) a barbár áll lesben” (*Barbaricum*); „Mégis – mint köztudott – Róma / Felé sok utak futnak, keres // Is hát magának ki-ki menedéket / Ballangók, gazok, sodródó dudva / Útjából, idegen koszt, meséket / Áthágva, kezét zsebébe dugva.” (*Fújnak a böjti szelek*); „Mi már tudjuk, megtanultuk: hadak / Vonultak, vonulnak ezen a tájon, / Lópaták robaja, vértzaj a lapályon, / S olykor lovaink is felhorkannak. // Maradni ki mer? Elrejt most a verem. / Kit ne riasztana a hadak vonulása?” (*Hadak vonulása*).

A *Kinek Észak, kinek Dél* is felveti – Róma perspektívájából – a barbár pusztítások „bűn miatt bekövetkező égi bosszú” jelentését (Uo., 9). (Klasszikus magyar lírai örökségünk legjelentősebb alkotásai, a *Hymnus* és a *Szózat* világban is jelentést képez a büntetés e, tatár [„kutyafejű” – a regényben is!] s török dúlás formájában bekövetkező változata.) A „barbárokkal iszonyatosan sokat bajlódó Róma” (Uo.) pusztulástörténetében az állati tulajdonságokkal felruházott, „hajmeresztő üvöltéssel bevágató, emberbőr ostorával vadul csapkodó, csendes elmélkedésre emberi habitusánál fogva nem túl alkalmas Attila...” [Uo.] jelenik meg – de a barbár szövetségen alapuló birodalma és a maga vesztét is ez, fajtalan primitivizmusa okozza, a gúnyos római vélekedés szerint „megbokrosodott lova rúgta agyon, amikor hágni próbálta” (Uo.). Az Attila-legenda – az elmozduló elbeszélői pozíciók révén – többször is felmerül (más perspektívákból természetyszerűleg) a regényben, többek között az amerikai filmipar „number one”-jaként, ahol „félelmetesen rút, pogányul szőrös, vadul vicsorgó, kiszámíthatatlan és istentelen dúvad. A vadak legvadabbika” (Uo., 98).

Az idegenre rávetített becsmérő, barbár (állat)képzetek többnyire a Másik nyelvének, kultúrájának és észjárásának meg nem értéséből erednek. A térségben feltűnő korai magyarok „ugarul ugattak” (Uo., 243) – más közösségi kultúrák szemzőgéből „értve”, pontosabban meg nem értve. (A kései/mai értelmező tudatában szükségszerűen idézve fel a Trianon utáni államhivatalokban a kisebbségivé degradált nyelvek tiltását jelző: „Ne ugass!” feliratot.) Alapy György híres tekintete a „fergeteges török dúlás”-t előrevetítő „fekete galamb”-képében (Uo. 31) éppúgy az istentelen Gonoszt (másutt: „síklamlós és kelgyószerű» Rosszat” [Uo., 33]) fogja be, mint ahogy a Pétervárادت legyőző Ibrahim beglerbég szolgái Alapyban a „gonosz sárkányt” vélik felismerni, s hiába is hegyezik a fülüket, nem értik, nem tudják eldönteni, hogy milyen nyelven kegyelmez meg Alapynak (interpretációjuk értelmében: „lelki torzszülött”-nek [Uo., 31.]) és maroknyi csapatának a nagyvezír.

A Római Birodalom limes-vidékén létrejött Barbaricum-történet, a barbárság legendája, az újabb kori nemzetkarakterológiák színterén szükségszerűen csúszik egybe a Balkánról alkotott legendákkal. Ezekben sokszor a „»förtelmes, gyermekfáló, farkasokkal focizó és medvékkel öklöző« Balkán” (Uo., 314) képe jelenik meg – az ókori Barbaricum-történet barbár állatképzeteit hívja életre. Alapy György nézését idézi fel az a tekintet is, amellyel – az elbeszélő ironiája értelmében – Ady Endre tekint le „Párizsba telepített Bakonyának, francia földre átábrándozott magyar hegycsúcsának a legtetetéről” (Uo., 311), operett-országnak nevezve a szörnyűséges királygyilkosság színteréül (1903: Draga Mašin és I. Alexander Obrenović király brutális lemészárlása!) szolgáló Szerbiát, világát pedig „félbarbár”-nak (Uo.) ítéli meg. „A Balkán ugye furcsa szó – fűzi tovább a gondolatot az elbeszélő. – A *balkanizálódás* fogalmát megjegyezte immár boldog és boldogtalan széles e világon szerte, s használja is olyan társadalmi folyamat megjelölésére, amelyben nem csupán a gazdasági hanyatlás érzékelhető erősen, hanem az emberek közötti viszonyok eldurvulása úgyszintén. Valamiféle romlást, rothadást, újbóli primitivizálódást, visszavedlést igyekszik jelenteni, és gyakorta olyanok szájából röppen ki, akik maguk sincsenek távol ettől, ugyanakkor halvány fogalmuk sincs, mi rejlik mögötte: igazából hol kezdődik, hol ér véget, s honnan ered az ajkukra szitokszóként tolult baljós kifejezés: *Balkán*” (Uo., 313). Néhány sorral később, mintegy nyomatékosítva a vázolt megítélés bizonytalanságát, a következőket mondja ugyanerről: „Mondani se kell, milyen nehéz pontosan meghúzni kissé képlékeny Balkánunk fizikai határait, nem beszélve szellemi terének maradéktalan feltérképezéséről” (Uo.).

Érdekes, hogy az objektíve ironikus elbeszélői hang ezeken a szinteken hogyan válik inkább kesernyéssé, olykor dühödtt sértődötté. Mert igaz ugyan, hogy a Balkánon „alapvetően az egykori bizánci uradalommal elterjedt ortodox, továbbá a török hódításokkal meghonosodott, később konkrét nemzeti hovatartozássá lett mozlím vallás mentén sorakoztak fel az emberek, s néznek ismerős mód farkasszemet egymással, mikor olyan idők jönnek”, s hogy tényleg „mintha nem túl mélyen pihenne a csatabárd, és sokaknak akárha nem jelentene semmiféle kényelmetlenséget pusztán heverni” (Uo., 314), azért ezek mégis a balkáni mitológia kliséi, valamit az a – Másik nyelvének és kultúrájának meg nem értéséből fakadó – türelmetlenség, ami miatt a „világ másik, önmagát pókhendiségig kulturáltabbnak tekintő nyugati, északnyugati része nem érti, hogy ott, a Keleten, Délkeleten másképp jár az emberek agya, miként a nap is az égen” (Uo., 315).

A regény, pontosabban a történelmi regény perspektívájából (a múlt elbeszélhetőségének és a jelenre irányuló válságmodelláló szerepének kérdése felől) ítélve meg a dolgot, a barbár–balkáni legenda nem világalkotó modell, lévén arról szó, hogy keletkezésüket tekintve épp nyelvi–kulturális különállás létrehozta érthetlenség/értetlenség-modellek. Ha a történelmi regényre mint a múlt másságára vetített jelen érdekű kérdés műfajára tekintünk, akkor a barbár legendák tematizációja nemcsak hogy nem vezet el semmilyen egyértelmű válaszadás lehetőségéhez, de a végtelenségig sok szempontúvá és ezért bonyolulttá, szerteágazóvá teszi az el-

beszélést; mint az ezeket az elbeszélői perspektívákat címmé emelő: *Kinek Észak, kinek Dél*. Ezért, s nem az elbeszélői rálátási távlat szűkülése és maisága miatt nem történelmi regény Balázs Attila regénye.

KIADÁSOK

Balázs Attila 2008. *Kinek Észak, kinek Dél: vagy a világ kicsiben*. Budapest: Palatinus.
Jung Károly 1991. *Barbaricum. Fűgák és más versek*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

IRODALOM

- Ankersmit, Frank R. 2004. *A történelmi tapasztalat*. Ford. Balogh Tamás. Budapest: Typotex Kiadó.
- Bence Erika 2009. *Másra mutató műfajolvasás*. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó Kft.
- Bence Erika 2011. *A múlt horizontja*. A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Fekete J. József 2011. Balázs Attila. „Észak – Délvidéken” = *Ami átjön*. Magyar olvasókönyv. Szabadka: Életjel, 6–13.
- Frye, Northrop 1998. A kritikai anatómiája. Ford. Szili József.
- Toldi Éva 2010. A saját és idegen tapasztalatának néhány aspektusa a mai vajdasági magyar irodalomban = *Kultúrák határán I*. Szerk. Bányai Éva, Bukarest–Sepsiszentgyörgy: RHT Kiadó, 117–131.
- Toldi Éva 2010a. Újvidék-narratívák = *Hungarológiai Közlemények*, 3., 90–99.
- Toldi Éva 2010b. Az egyetlen történet labirintusában (Balázs Attila: *Kinek Észak, kinek Dél*) = *Forrás*, 6., 91–104.
- Toldi Éva 2010c. A Másik megértésének stratégiái = *Tanulmányok*, 43., 93–103.
- Toldi Éva 2011. Az identitás toposzai = *Hungarológiai Közlemények*, 3., 54–64.
- White, Hayden 1997. *A történelem terhe*. Ford. Berényi Gábor et al. Budapest: Osiris Kiadó

Történelmi regény – „csatornaregény”. A történelmi regényről szóló mai gondolkodásunknak is részét képezi a történelmi múlt kiválasztott eseménye, illetve korszaka „utánképzésének” Arany János-i (Arany 1982. 548) gondolata, amelyhez – mint az eposzi funkciók átvállalásának sajátossága¹ – a történelmi esemény népek sorsát meghatározó jelentőségének, a korviszonyok emberek sorsában tükröztetett kifejezésének hagyományos elvárásrendszere kapcsolódik. Vasagyi Mária *Pokolkerék*² című regénye a 18. század végének társadalmi-történelmi viszonyait, emberi-közösségi tartalmait és eseményeit jeleníti meg; az így „utánképzett” korviszonyok közepette a Habsburg Birodalom déli peremvidéke, azaz tájékunk emberének életét és jövőjét megváltoztató/megalkotó történéseket, a Ferenc-csatorna építésének eseményeit beszéli el. A regény a történelmi elbeszéléssel szemben támasztott hagyományos műfajkonstituáló elvek (az „időstruktúráknak a természetes időrendhez illeszkedése”, az „ok-okozatiság elve”, „az alakformálás illeszkedése a történelmi személyiség közmegegyezésszerű képéhez”, a „háttérnarratívák felőli verifikálhatóság” [Török 2001. 250]) sorának éppúgy megfeleltethető, miként a történelmi reprezentációt más szempontokhoz kapcsoló mai értelmű gondolkodásnak. (Ezek szerint a történelmi regény a múlt eseményeire vetülő látásmód [horizont], a történelemről szóló beszéd műfaji transzformációk és diskurzusok révén létrejövő sajátos változata, ahol az esztétikai törvényszerűségek által utánképzett múlt bizarr térben és széttrött időszerkezet révén megképződő eseménysort jelöl; alapvetően

¹ A bahtyini szemléletet kultiváló elméletek szerint a regény műfaji konstituálódása a mítoszi világállapottól, illetve annak műfaji megnyilatkozásától, az eposztól való eltávolodás mentén jött létre. A magyar regény esetében ez – a naiv eposz hiánya miatt – specifikus léthelyzetet jelent, hiszen a 18–19. század fordulóján, a nemzeti öntudat létrejöttének korában, egy olyan műfaj iránt keletkezett igény, mely a születendő nemzeti közösség (új világ) és hősei (héroszai), illetve a róla szóló beszéd (az új világ/új Trója horizontja) egységét teremti meg. A magyar történelmi regény ezért az eposz funkcióit átvállaló és átlényegítő műfajként definiálódik. Imre László: „A XVIII. század második felének és a XIX. század első felének eposzaiból tehát bizonyos törekvések (e nemzet jövőre érdemes voltának a múlttal való demonstrálása) átkerülnek a történelmi regénybe, természetes azonban, hogy csak igen korlátozott számú formai elem módosult továbblétezésének kíséretében. A kérdés az új műfaj, a történelmi regény felől úgy vetődik fel, hogy mivel az új műfajok többnyire egy vagy több régi műfaj transzformációjaként jönnek létre, a magyar történelmi regény esetében nagyobb súlya az (antik s az időben közvetlenül előtte járó magyar) eposzi hagyománynak, mint az orosz vagy francia történelmi regény esetében” (Imre 1996. 144).

² Vasagyi Mária: *Pokolkerék*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2009.

fikcionális természetű beszéd [„ezerszinű album”³], szövegek tapasztalatába épül bele⁴.) Egyrészt a hiteles történelmi tények, események és személyek felvonultatásával a hagyományos értelemben vett történelmi regény konstrukcióját mutatja, másrészt metaforikus-képi struktúrák – a látomásos leírás, a víziókat interpretáló beszéd eljárásai – révén bizzar térbe és időbe helyezi át a történetelbeszélés folyamatát; a történelemtől szóló beszéd mögött tökéletesen működik a háttérnarratívák valóságosságát imagináriussá oldó fikció.

A vajdasági magyar irodalomban létrejött a „csatornaregények”-nek (a Ferenc-csatorna építését tematizáló, történelmi narratívákat érvenyesítő művek) egy kisebb vonulata, kezdve Molter Károly *Tibold Mártonjától* Majtényi Mihály két – eltérő esztétikai kvalitásokat mutató – művén át Bordás Győző *Fűzfásip* és *Csukódó zsilipek* című művelődéstörténeti aspektusokat érvényesítő regényeiig, amelyek természetesen sem tematikai, sem poétikai szempontból nem képeznek egymásnak megfeleltethető narratívát, ugyanakkor szerveződésük középpontját azonos térbeli motívum, a Ferenc-csatorna képezi. Vasagyi Mária új regénye helyét is kijelölhetjük e sorban – a műfajnak mint szellemi alakzatnak azt a sajátosságát is figyelembe véve természetesen, miszerint úgy illeszkedik sorokba és rendekbe, hogy rögvést el is tér tőlük, azaz módosít a korábbi konstrukciókon. Az elmondottak értelmében nem tűnik eredménytelen vállalkozásnak a *Pokolkerék* valóságazonosító, azaz referenciális olvasása. A dolgozat ennek az olvasási stratégiának az eredményeit tárja fel.

Egy teremtettség nyelv referenciái. A napló(regény) elé fűzött jegyzet szerint a közvetítő elbeszélő (a kései leszármazott) által közzétett, s folyamatos jegyzetekkel ellátott, 18. végű francia köznyelven íródott, de számos más (pl. szláv, német, latin, török, ófrancia, provanszál, spanyol és olasz) nyelv szavaival és kifejezéseivel tűzdelt, magyar nyelvű szövegekkel keveredő napló egy Lothár nevű budai, a déli vármegyékben (pl. „Reg faluban”) is birtokokkal rendelkező francia-német (a naplóban többször is „franc”-nak szólítják, volt szabadkőműves pályatársa franciául, azaz „mire apám tanított volt, az édes nyelven szolt” [Vasagyi 2009. 38] hozzá, más helyütt pedig arról szerzünk tudomást, hogy „fölpiperézett francoknak” [47] tolmácsolt) származású nemesember alkotása. A fikció értelmében a naplót közreadó jegyzetíró/szerkesztő szépapijáról van szó, akinek így fennmaradt feljegyzéseit felfestvére, „a valenciai opera magánénekese”, egy „nápolyi félvér szakácsnő” gyermeke juttatta el hozzá, mint „nyoma veszett” (Uo., 5) apjuk hagyatékát. A könyv létrehozásában részt vállalt egy harmadik személy is, a Freya Gutenbergnek nevezett párizsi nyelvészprofesszor, aki a kevert nyelvezetű napló érthetetlen (feltehe-

³ A Jókai Mór történelmi regényeinek hitelességét megkérdőjelező szemléletek egyik kifogása: „A História az ő számára főként erkölcsi-nemzeti példák tárháza, amellet ezerszinű album...” (Nagy 1999. 18).

⁴ Háty János *Dzsigerdilen* és Láng Zsolt *Bestiárium Transylvanie* című regényét vizsgálva állapítja meg a kérdéssel kapcsolatban Török Lajos: „Ezek a megfigyelések egyrészt a történelemtől való beszéd eredendő fikcionalitásának kritériumát helyezik stratégiájuk poetológiai centrumába. Olyan sajátosságok ezek, amelyek az elbeszélésfolyamat és az elbeszélt történet közegében visszajára fordítják azoknak a kódoknak a funkcióját, amelyek a történeti reprezentáció elvéhez kötődő olvasásmódok számára korábban biztosítani látszottak a történelmi megismerés hermeneutikájának elvi érvényesíthetőségét” (Török 2001. 246).

tően ófrancia, illetve más régies tájnyelven íródott) szövegrészeit franciára alakította, s az erről készült magyar fordítást az eredeti szöveggel egybevetette, minthogy fiatal korában Pesten és Göttingában tanulta a magyar nyelvet. Már ebben az első bekezdésben is annyi részletező és bonyolult adat szerepel a hitelesítés érdekében, hogy a nem hivatásos olvasó „beleegyező attitűdje” könnyen működésbe jön, s hihetelt ad a napló valódi létezéséről szóló közlésnek.

A naplóregény 18. század végi magyar köznyelvet imitáló nyelve – feltehetőleg – nincs szinkronban a magyar nyelv korabeli grammatikai állapotát feltáró nyelvtörténeti kutatások eredményeivel, azaz egy képzelt, teremtet, nem létező magyar nyelv. Komolyabb nyelvtörténeti tanulmányok hiányában – bár a mai értelemben vett (művelődés)történeti regényről szóló elképzelésünknek megfelelően – textuális alapokra vetíthetjük rá, s az összehasonlítás eredménye az a felismerés, miszerint a *Pokolkerék* nyelve régiesebb, mint az utánképzett történelmi korszak irodalmának (pl. Kármán József *Fanni hagyományai* című szentimentális napló- és levélregénye) aktuális nyelve; a nyelvújítás előtti késő barokk heroikus regények világát idézi nyelvhasználatában. Sőt, kritikusai vélekedések⁵ szerint még a korszak népszerű gáláns-heroikus regényének, Mészáros Ignác *Kártigámjának*⁶ (1772) nyelvénél (melyet ötödik⁷ kiadásában Henrich Gusztáv „darabosnak” ítél) is bonyolultabb, régebbi nyelvállapotokat tükröz. Az állítólagos napló (az autentikus elbeszélő, Lothár szóhasználatában: diárium) közreadója, a kései leszármazott, az érthetőség kedvéért szótárt ír és kapcsol a törzsszöveghez. Toldi Éva véleménye szerint: „A nyelvi jelentéshiányt a regény végére illesztett szótár hivatott kitölteni. A nyelvi szerkezetek régiségét a szótár nem tudja kiküszöbölni, s a rekonstrukció nem éri el célját: gyakran olyan szavak is bekerülnek a magyarázandók közé, amelyek a mai regionális köznyelvnek is részei” (Toldi 2009. 68). E megállapításokhoz két ponton fűznék észrevételt. Az egyik, miszerint az utánképzett korszak magyar (fordítás)irodalmában egyáltalán nem szokatlan a szótárirás jelensége. A vérmes nyelvújító Barczafalvi Szabó Dávid⁸ pl. kénytelen szótárt mellékelni Miller-fordításához, a *Szigvárt klostromi történetéhez*. Olyan mértékben egyénítette/ újította/alkotta ugyanis a magyar irodalmi és köznyelvet, hogy annak már a korabeli megértése is kétséggé vált. Márton László sokat idézett felfogása értelmében a magyar regény hiányzó „első félideje” (a késő barokk regény) utólag is megírható. A *Pokolkerék* egy ilyen típusú vállalkozásként is értelmezhető: a barokk regény formai alakzatainak széles skáláját alkalmazza a halottnak hitt szereplő feltűnésétől az eltűnt szöveg előkerülésén át az álruha, a helycsere, a félreértés motívumáig. Másrészt úgy vélem, a napló nyelvé

⁵ Toldi Éva: A káosz riadalma = *Híd*, 2009. 8. 67.

⁶ Mészáros Ignác: *Buda várának visszavételekor a keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű kisasszonynak ritka és emlékezetes történeti, melyeket némely különös feljegyzésekből magyar nyelvbe foglalta Bodóbaári és Nagylutsei Mészáros Ignác*, Pozsony.

⁷ Uő, *Kártigám*. Regény. 5. kiadás, Bevezetésekkel és jegyzetekkel Heinrich Gusztávótól (3–22), Budapest, 1880.

⁸ Johann Martin Miller *Siegmart*. *Eine Klostersgeschichte* című regénye 1776-ban jelent meg. Barczafalvi Szabó Dávid általi magyarítása/fordítása 1787-ben Pozsonyban látott napvilágot. Barczafalvi Szabó Dávid, *Szigvárt klostromi története*. Első-Második Szakasz. Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által. Pozsony, 1787.

szótára elsősorban nem archaizmusai, hanem többnyelvűsége szintjén értelmezi, „állítja jelentés szolgálatába”⁹: az utánképzett korszak és emberének multikulturalizmusát, ilyen alapokon nyugvó világértését, s e látásmódját kifejező többnyelvűségét prezentálja. A különböző társadalmi rétegek és kultúrák együtthatását, keveredését feltételező 18. századi létformára a naplóíró Lothár is többször reflektál: „Mert irgalmatlan passionnal mételyezetten mindenféle figurák gyűltenek össze otthonomban, kapun surrantató princeps, szűrszabó, ripacs, halottmosó, kalóz, tollnok, jöttek inkognitóban püspökök, hercegek és grófok és nyomukban ugrabugra gnómok, és betoppannak volt hóhérok és aufklérista spílerék ugyancsak, kiknek majdan fejét vevék ugyanazon kártyás bitók, ámde asztalomnál még szép békében verék együtt a blattot, jöttek krózosok és koszos patvaristák, mind egyazon szenvedelemtől fertőzött póri és királyi vér, és fészkenben, mit orcátlanul a Józanság Birodalmának nevezének, kortyolgatva a szerémi bor legsűrűbbjét birtokuk, asszonyuk, nyájuk, házuk, kincses oltáruk elblattolák, ámde jöttek ösmét s velük újabb cimborák, ánglusok és taljánok és francok és török vérből valók és messzi spánok, és hogy az birodalmomban az asztalt körülülék, a játékban magam is elvegyülék, hahogy szerencsém jónak tartám” (Vasagyi 2009. 25).

Sorsfordító történelmi esemény(ek) az emberi viszonyrendszerek tükrében. A Ferenc-csatorna építésének eseményei ismert „nagy történetet” alkotnak a térségi kollektív emlékezetben: Vasagyi azokat a tartalmakat emelte be az elbeszélésbe, amelyek a magyar jakobinus és a vele összefüggő szabadkőműves mozgalommal kapcsolják össze. Ezt a csatornaadásnak az a történetelege indokolja, illetve támasztja alá, miszerint az – időközben kitört háborúskodások miatt – elvont katonaság helyett rabokat, köztük politikai foglyokat (a francia forradalom résztvevőit, illetve magyar jakobinusokat) vezényeltek a munkálatokhoz. Majtényi Mihály *Császár csatornája* című 1943-ban megjelent regényében ez a mozzanat teljesebben a levert jakobinus mozgalom térségi legendájává. E momentumokra történeti és irodalmi szövegek – maga a vizsgált naplóregény – is reflektálnak. Káich Katalin¹⁰ vonatkozó kutatásai a történelem mindenkor hatalom- és ideológiafüggő megítélésére irányítják a figyelmet; Laták István idézett írása („A munkaerőt a csatorna kiásásához a jobbágyok adták és – a rabok. A föld rabjai és a kazamaták rabjai, elsősorban politikai foglyok. Politikai fogoly bőven van... szerte a Monarchiában. A Martinovics összeesküvés leleplezése után számuk csak megsokasodott. Ezek ásták a csatornát Bácskában. [...] Kiss József mint szakember, nagy alkotó volt, de egyúttal legnagyobb munkásnyűzója és rabszolgahajcsára is korának” [Káich 2001.

⁹ Bényei Péter szerint a történelmi regény „legfontosabb jellemzője, hogy a történelmi múlt megfelelő szerzői stratégia által kiválasztott történéseit vagy egy korszak átfogó, általános jellegzetességeit különböző szervező eljárásokkal, nyelvi-poétikai eszközökkel »újraírja«, »utánképi«: egy esztétikailag megalapozott és csak belső szükségyszerűségeinek engedelmeskedő kompozíció részévé teszi azokat. Ez döntően meghatározza az utánképzett történelmi tények, események irodalmi folyamatban betöltött szerepét, hiszen nem azok vizsgálása vagy értelmezése, hanem esztétikai funkcióba helyezése, valamilyen jelentésadás szolgálatába állítása a történelmi regény célja” (Bényei 1999. 441).

¹⁰ Káich Katalin: *Császár csatornája*. Bosnyák István szerk. *Nagy mesélünk ébresztése*. Újvidék, 2001. 37–43.

41]) a szocialista társadalmi rend véleményét tükrözi. Káich ezzel Koch József¹¹ sokkal árnyaltabb véleményét állítja szembe, amely a csatornaásásról mint fizetett munkalehetőségről beszél, ugyanakkor nála is találni utalást arra, miszerint „magas rangú politikai foglyok is használtattak volna a csatorna ásatási munkálatokra”, illetve arra vonatkozóan, hogy „a francia forradalom által a mi monarchiánkban is keletkezett háború miatt” (Káich 2001. 42) a Ferenc császár által ígért katonák nélkülözhetetlenné váltak.

A „megnyitott kazamaták” („Comes de Soro generális, temesvári várparancsnok 1794 júniusában elrendelte, hogy a kazamatákat ki kell üríteni” [Majtényi 1943]) történetét viszi tovább Majtényi regénye, illetve a *Pokolkerék* is. A naplóbeli idő-bejegyzésekből tudjuk, hogy az elbeszélő Lothár 1797. március huszadik napján érkezik meg fogolytársaival (rabszállító szekéren; Majtényinél gyalog, négyes sorokban – egymáshoz láncoltan gyilkos és politikai fogoly – érkeznek a kazamaták rabjai kijelölt helyükre) a csatornaásás helyszínére, feltehetően valahova a szigetekre épült Czoborszentmihály (a regényben: Óborszentmihály), illetve a Mosztonga (a regényben: Sáringa) mocsaras vidékére. Naplójának első bejegyzései azonban korábbi történésekre és évszámokra utalnak. Lefogatását követő kínvallatása során ártatlannak vallja magát, tagadja szabadkőműves mivoltát, illetve „Laczkovits kapitányhoz fűződő barátságát” (Vasagyí 2008. 7). Elmondja ugyanakkor, hogy ott volt „a kivégzésen”, „a nép tengerének a bevérzett mezőre gyűlt tömegében”, s hallotta a „pallos zuhantását s a fejek földre dobbanását” (Uo., 6). Vallatása során tagadó válaszára („ich bin kein Freimauer” [7]) elébe helyezik a listát, amelyen nevét „a páholy tagjai közt világosan látá” (Uo.) A rabszállító kocsiban vele utazó rabtársai közül a gráci Hentesről megtudjuk, hogy azért taláztatott vétkesnek, mert a „lefejezettek egyikével” komaságban volt, míg a török származású budai Fodrászt azért tartották két évig megfigyelés alatt, illetve ítélték el később, mert Hajnóczy viceispán haját heti két alkalommal „bodrozá” (Uo.). A kivégzés, a bevérzett mező, a lefejezettek, Lackovits és Hajnóczy név szerinti említése, illetve utazása során felvetülő emléke, miszerint régbéli birtokán a budai franciskánus könyvtét tanulmányozta, mind-mind olyan referenciák, amelyek a naplóíró Lothár, illetve a Ferenc-csatorna történetét direkt módon összekapcsolják a Martinovics-összeesküvés, a magyar jakobinus mozgalom, illetve az európai szabadkőműves mozgalom történetével. Ugyanakkor arra az általános érvényű, s a korszak vészterhes világát kifejező tudásra épül, miszerint a Martinovics-összeesküvés leleplezését követően elegendő volt csak a résztvevők valamelyikével ismeretségben lenni a bűnössé nyilvánításhoz. (Ez a tudás jelenik meg pl. Márton László *Minerva búvóhelye*¹² című, s Batsányi János linzi száműzetés-történetét elbeszélő regényében is, ahol Batsányiról derül ki, hogy vád alá helyezése csupán azon a tényen alapult, hogy „személyesen ismerte Martinovicsot” [Márton 2006. 94].) Lothár naplója egy másik helyütt, évekkel későbbi bejegyzésben is visszatér a szabadkőműves-páholyok létre, amikor is a „güblis

¹¹ Koch József: *A Ferenc-csatorna*. In: Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulatának Évkönyve, 1. évfolyam. 1885. 3. 29–31. (Káich 2001. 42.)

¹² Márton László: *Minerva búvóhelye*. Pécs, 2006.

házba” tolmácsnak invitált elbeszélőtől arról érdeklődnek a „fölpiperézett francok”, hogy „ki volt ki járt Béts ama páholyába” (Vasagyi 2008. 47).

A Ferenc-csatorna ásásáról szóló minden (történeti és szöveg)forrás – kivéve a Káich által idézett Latákat – a csatornaépítő Kiss fivérek intrika és igazságtalanság által történt leváltásáról tesz említést. Kalapis Zoltán kutatásai arra derítettek fényt, miszerint a „robbanást egy névtelen feljelentés váltotta ki”, amely „hanyag ügykezeléssel, pazarló költsékezéssel vádolta Kisséket”, ugyanakkor arra is rámutat, hogy a két, egyébként kiváló inzsellér „meggondolatlansága és könnyelműsége elég sok terhelő adatot szolgáltatott ellenfeleinek” (Kalapis 2001. 101). A Kissék ellen szövetkező irigység és intrika történetét építi a csatorna-elbeszélésbe a Majtényi-regény, s ezt a jelentést közvetíti felénk a Lothár-napló is: „Az Inzsellér az építmény késéséért és az ásópénz elpengetéséért és a sok elhullott vérért nyilvánosságos orcázással szégyenítetten családokozástól letipratva süstörge a güblis házban, s hajtogatá: [...] cserbehagyatva lenni annyi, mint halálra ítélt folyóként kiszáradni, mire nyomdokában lépegetve azzal vigasztalám, hogy hamar munka ritkán jó, s hogy az újsütetű ingenerusok ügyis csakcsupán szájongának az Chenal plánumán, csúf bukásuk várható az vízzabolási munkán” (Vasagyi 2009. 56). A regénybeli ficció az eseményre vonatkozó kutatásoknak arra a Kiss József-i életművet jellemző konklúziójára rimel, miszerint „emberként és szakértőként is meghurcolták [...], nagyságát végül is nem lehetett tartósan megtépní, az elkészült csatorna és a megváltozott bácskai táj őt dicséri” (Kalapis 2001. 101). Ugyanakkor a „meg nem értett zseni”-nek épp a felvilágosodás szellemi aurájában fogant ideálképére irányítja a figyelmet.

A természetes időrendnek és az ok-okozatiság elvének való megfeleltetés eljárása. A *Pokolkerék* történelmi regénykonstrukcióját hitelesítő elbeszélői eljárások közé tartozik az idő múlásának folyamatos jelölése, illetve a történések datálása. Az időjelzés a Gergely-naptár ünnep- és emléknapijainak megnevezése, illetve a régi magyar hónapnevek kiemelése révén történik, ritkább esetben arab számos vagy betűleírásos dátumozással. A vérmezei kivégzés (1795. május 20.) jelenetének beemelése az első viszonyítási pont a naplóban, amelyhez viszonyítva, kronológiai és kauzális rendben bontakoznak ki előtűnk a megjelenített események. Ennek alapján tudjuk, hogy Lothárt, akit a kivégzésre összegyűlt tömegben felismernek a spionok, csaknem kétévi bujkálás után sikerül csak elfognia, vallatásra fognia és elítélnie valamiféle gyorsított eljárás során a császári titkosszolgálat embereinek. A csatornát ásó raboknak az ásonyélre vésett üzeneteit is leggyakrabban dátumjelölés kíséri. Egy ilyen „vésés” naplóba történt bejegyzése tudósít bennünket arról is, miszerint Lothárnak – feltehetően bohém életmódja, majd bujdosása miatt – csak 1797-ben, már raboskodása idején, három esztendővel születésüket követően jut tudomására ikerfiainak létezése. Toldi Éva idézett elemzése szerint: „A naplóíró természetszerűleg nem látja át saját életének legalapvetőbb szituációit sem, nem tudja azt sem, mi cselekvésének mozgatórugója. Kiszolgáltatottságának ez is eredője. Naplója mindinkább erről tanúskodik, magát az időt beszéli el” (Toldi 2009. 70). E világerzékelésnek megfelelően a napló hemzseg a különböző datális bejegyzésektől, időjelölő eljárásoktól. A Gergely-naptár ünnep- és emléknapijainak kiemelése a szenvedéstörténetnek az idő múlásával érzékeltetett végeláthatatlanságát érzékelt-

ti, ugyanakkor magát a szenvedést is a jelentés szolgálatába állítja, hiszen a naptár önmagában is mártírtörténetek, szentté és boldoggá nemesítő tettek, önfeláldozások háttérstruktúrájára épül.

A referenciális olvasás az időmegfeleléseknek mint a hagyományos értelemben vett történelmi regényt konstituáló elemeknek a relativitására is rámutathat. Ha pl. összevetjük a naplóbeli időjelölést a csatornaásás történetének valóságos kronológiájával, természetsszerűleg nagy eltérésekre figyelhetünk fel. Lothár bejegyzése szerint az Inzsellért végérvényesen „Skolasztika napján, ezernyolcszázadik februárban a Nap estének utolsó órájában” (Vasagyi 2009. 57) távolították el az építkezésről. A valóságban Kiss Józsefet ennél sokkal korábban, már 1797. október 20-án leváltják posztjáról. (Analog példaként hozhatjuk fel Márton László több regényét is [pl. *Testvériség I–III.*, *Minerva búvóhelye*], amelyekben a természetes időrend hasonló önkényes kezelésével találkozunk, de az eljárás legtávolabbi példáinak keresésében akár a Jókai-opusig, a Jókai-féle elbeszéléshagyományig visszamehetünk.) Mindez arra mutat rá, hogy a történelmi hitelesség nem elsősorban a valóság tényeinek való megfeleltetés révén, hanem a mű esztétikai eljárások által teremtettsé belső világa törvényszerűségeinek függvényében jön létre.

Kvázi földrajzi és növénynevek. A *Pokolkerék*ben egyetlenegyszer sem íródik le a „Nagy Folyam” (Uo., 13) neve, ugyanakkor a naplószóveg tartalmazta nagyszámú toponima, illetve a topográfiai leírások sokasága alapján egyértelműsíthető, hogy a Dunáról van szó, annál is inkább, hiszen bármely irodalmi mű, így a *Pokolkerék* befogadása is szükségszerűen működésbe lépteti jaussi értelemben vett olvasói „elvárási horizont”-unkat, azaz – ez esetben – a csatornaregény tartalmainak megértése sem előzetes ismeretek hiányában történik; földrajzi és történelmi ismeretekkel rendelkezünk a Ferenc-csatornáról (a regényben Nagy Chenal). Amellett, hogy a tulajdonnév morfológiai analógiák révén képződött, előzetes tudásunk működik közre abban is, hogy a Sáríngának nevezett kisebb folyót a Mosztongával azonosítjuk. Ha ilyen módszerrel olvassuk pl. a következő részletet, minden eleme referenciális jellegűvé válik: „Nem-é az leend itt is, majdan véget ér a rigolage és kifutványaival egyetlen mederbe szorítottan a Sárínga megszűn, s azzal a Nagy Folyammal párhuzamban délnek futó folyóba sodródva a vizet ímigy lennebb, majdan a torkolatnál ama folyamba visszakeblezi a Nagy Chenal” (Uo.). A Sárínga-Mosztonga analógia működtette referenciális mozzanatok segítenek bennünket több, első látszatra fiktiivnek tűnő helynév és földrajzi objektum valóságosságának feltárásában is. A napló első fejezeteiben Lothár arról számol be, hogy egykori – kártyán elprédált – birtoka, Reg falu mellett, s a birtokon keresztülfutó (általa is szabályozni próbált) Sárínga mentén haladnak el az ásás helye felé közeledve. Ez a Reg ma nem létező helynek tűnik első látszatra, s régi helynévtárakban¹³ sem található név. A Mosztonga folyásának irányáról és (hajdani) árterületéről viszont vannak ismereteink, egészen régi írásos feljegyzéseink. Először 1256-ban említik okiratok Úz néven. 1497-ben szabályozzák a medrét Bácsnál. Váradai Péter (1450?–1501) bácsi püspök

¹³ Iványi István: *Bács-Bodrog vármegye helynévtára I–IV.* Szabadka, 1907; Papp György – Rajslil Ilona: *Bácskai helységek* Pesty Frigyes 1864. évi kéziratos helynévtárában. Tótfalu, 2006.

így ír erről 1497. április 22-én, Báthori Miklós váci püspökhöz küldött levelében: „Bizony, nehéz munkát végeztünk a mindenható Isten dicsőségére; a király öfelsége meg a többi urak, akik megtekintették, hihetetlennek és nevetségesnek találták – de buzgalmunk mégsem fog lelohadni. Ha a természet nem akadályozza meg, akkor a Mosztonga a Dunával s a Duna a Mosztongával fog társalkodni; ha viszont rebelliskedik: amennyiben szükséges lesz, s Isten még élte, mi is azt a gyógyszerzt vesszük elő, amit vett az, ki béklyóba verte a Földrázót.”¹⁴ Jól látható Marsigli 18. századi térképén. Nebojszki László¹⁵ *Illancsi pillantások* című tanulmányában a következő adatokra bukkantam: „Ezen [mármint Marsigli térképén – B. E. megj.] a mai Illancsból két párhuzamosan induló víz látható: Matias (Máté)-bara és tőle keletre Almarca- (talán inkább Almasca- , azaz Almáska-) bara, amelyek délre a mai szerbiai Kollut magasságában Mostonca(Mosztonga)-bara néven egyesülnek és Bács térségében torkollnak a Dunába. Bara a szláv nyelvben többfélet jelenthet; itt olyan, nádas vízpartú, hosszan elnyúló mocsaras tavak és mélyedések láncolatáról lehet szó, amelyek dél felé mutató csekély esésükkel levezetik a terület vizeit és kapcsolatban vannak a Dunával.” Ha a térképen követjük a Mosztonga medrének nyomvonalát, láthatjuk, hogy a mai Zombor környéki települések közül több olyan falu is van, amely Kolut helység magasságában helyezkedik el, s amely az egykori Mosztonga bara mocsaras árterületéhez tartozhatott, ezáltal azonosítható Reg falu történetével: az egyik – mai nevén – Bácsbéreg, a másik Regőce. A két helynév kiválasztását természetesen a „reg” névelem is indukálta.

A Pokolkerék törzsszövegében, illetve a hozzá fűzött szótárban az Óborszentmihálynak nevezett Czoborszentmihályon kívül három ma is létező bács-bodrog vármegyei, illetve jelzett helységnév fordul elő a csatornatörténetben: Szentiván (magyar neve ma is ez; szerbül Prigrevica), Kernyenzis, azaz a mai Kerény (szerbül: Kljajićevo) és Ruhrév (e sorok írója nem talált rá vonatkozó mai adatot!). A napló hemzseg a helység-, tó-, fok-, határész- és dűlőnevektől: Görgély, Pangár, Punruvetuk, Csipcsó (csicsói lápos), Reméd, sivolyi híd, Rossztó, palácsi és ruvatuki rét, Pipe-rés, Kosbor rét, Szöllőce, Gyepes stb. A csatorna nyomvonalát az elbeszélő bele is rajzolja naplójába, amit a közvetítő és szerkesztő elbeszélő a következőképp olvas le: „A csatorna plánumtól eltérő rajza következik, a térkép alján feltüntetve Sáring bal partján Punruvatuk Ráncossal és Csipcsó, e helyről – a folyót nem érintve – észak felé folyik a csatorna Sápérdig, onnan Mutusnál keletnek fordul, majd Csalányoson át Lételnek, Játszórétnek, Senkiláttanak, Tüskésnek, onnan délnek, a Pusztaságnak, Gyepesnek, ahonnan kelet felé kanyarodik a vízvonal a cifra nyomtatott nagybetűvel jelzett Túlnai Törvények Terének mezejére...” (Uo., 47). Hasonló leírását tapasztaljuk a Sáringnak nevezett Mosztonga folyamirányának is: „...mondám is töstént a Fodrásznak folyónk nevének változását, hogymint forrásánál egykoron Sár lön, s szép vize Klárinál lennebb malomkerék-sustorgásról úgy ömerszik mint Sári, Piperes zöldkékes limbusánál jó a tetszése a víznek és

¹⁴ A vonatkozó levélrészlet Bori Imre *Ezredéve itt* címen kiadott szöveggyűjteményéből származik. (Forum, Újvidék, 2001. 47.)

¹⁵ Nebojszki László: *Illancsi pillantások*. www.termeszetvilaga.hu/termeszetvedelem/illancsi.html

a benne hajlongó sűrű sárhajfény-csillárcsilláról neve lőn Sáring, Pákaszélestől már csolnakot horda, és a hajóvontatók vezényletére használtatott e név: Sááá-riín-ga, Óborszentmihályon magát átfodrozza serengős Sáronga, ám Görgélynél mélyhénárú és szürkebarna, ottan már Saronga, majd a fekete víz neve rövidüle hol fölhőre harangoznak: Sarong a punruvetuki halmoknak alatta” (Uo., 18). E nevek az írói névadás eljárásai révén jöttek létre, a képzelet és a lelemény termékei. Ugyanakkor a névalkotás nem lehet független az író környezetélményeitől, illetve történeti-földrajzi tudásától. Ezért van, hogy bizonyos nevek, illetve névelemek mégis azonosíthatók, megfejtethők, vagy hasonlóságot mutatnak létező toponimákkal. Piperés/Piperás Pesty Frigyes helynévtárában szerepel Piperi alakban (Papp–Rajslí 2006. 242), a mai Sikara (Zombornál) egykori nevéként. (A regényben egyébként a Sikár név is előfordul.) A sokszor megjelenő Csipcsó/Csicsó névről feltételezzük, hogy a ma is létező Csicsóvi szállásokat körülvevő és bajkúttal megszentelt rétről van szó. Ugyancsak a Pesty-helynévtár Zombort leíró adattára révén valószínűsíthetjük, hogy a regénybeli Karakória a mai Nenadić-szállások déli részét jelöli, amit hajdan Karenkóriának neveztek. Csak találgathatunk (ugyancsak az idézett helynévtár alapján), hogy Görgély azonos-e az egykor Gyurgyinnak nevezett Zombor környéki Obzirral. Az egyik – a regényben viszonylag gyakran megnevezett – mocsaras területről (Pangár) viszont biztosan tudjuk, hogy a térségi köztudatban ma is élő elnevezésről van szó: Zombor nyugati, a Mosztonga mentén elterülő területét hívják ma is Pangarának, Pangárnak. (Erre vonatkozó – névetimológiai – adatot Vasagyi egy másik szövegében is találhatunk. Ez a Végre megtaláltalak drága egyhasi testvérem, Cvi! című novella, amelyben a következőket olvashatjuk: „Pangara – apánk filológiai és nyelvtörténeti kutatásai alapján – e helységnév őgörögből eredő magyarázata annyit jelent, mint Gara felé vezető út...”¹⁶)

A napló részben a népi gyógyászat, másrészt a csatornatörténetre rávetülő csoda-kultusz, illetve Hekaté-mítosz elemeiként szinte ugyanannyi növénynevet sorjáz, mint helynevet. Amikor a feltehetően stimuláló erejű gyökerektől és növényektől (Hekaté növénye a mérgező hatású sisakvirág!) vizionáló Lothár belép Hekaté „puszpángos kert”-jébe, „aszfodélosz sietett az égnek, és rózsák szirmosulának a küszöbnek előtte, és liliomféle fehérle ezerszám” (Vasagyi 2008. 19). Valamennyi róla szóló lexikoncikk és leírás kiemeli a sisakvirág erősen mérgező hatását.

A Hekaté-kép és a Rouage. A Sáringának nevezett Mosztonga oly módon is tematizálódik a regényben, hogy a hozzá kapcsolódó csodakultusz (a regényben: „hol a Szent Szűz jára, mert ott sétála köztünk Istenfia Anyja” [Uo., 13]) Hekaté sötétség-kultuszával szervesül. Lothár előtt megjelennek az istennőhöz kapcsolódó lunáris jelképek, pl. Hekaté hintaja, kereke, kutyái stb. A két mítosz jelentései a csatornatörténetről alkotott legendákban csúsznak egybe: az új meder leomló partjában isteni büntetést vélnek felismerni a környéken élő emberek; a csatorna („Nagy Chenal”) isteni rendet megbolygató sátáni alkotmányként (Hakaté vizeként, Sztűx folyóként, Léthe vizeként) tudatosul bennük, mely a szent folyó pusztulását eredményezi. A naplóban többször is említésre kerül egy festmény („Föstmény”), amelyen Hekaté veti szét fátylát a vidék felett, s amelyen a Nagy Kerékmű (a Roua-

¹⁶ www.zetne.org/zek/folyoiratok/67/vasagyi.html

ge, Hekaté kereké) látható – a műszaki érzékkel megáldott Lothár előtt ez a kép jelenik meg, amikor az ásókerék kidolgozásán és tökéletesítésén fáradozik. A Hekaté-festmény valóságosságával e sorok írója¹⁷ többször is foglalkozott vonatkozó kutatásai során – referenciális eredmény nélkül, azaz sok más ábrázolás¹⁸ mellett nem talált egyetlen olyan festményt sem, amely a regénybeli leírással („És béhozá az Föstményt a szolgál és a leplet róla föllebbentette, és szilfáknak tövében ott ült volt Hekaté, és fátylát a marton szétteríté, s hol a kelme fűhöz ére támadtanak ottan apró vizek, ahajt meg halmoknak mögötte a Rouage-t látám háromszáz paddal és kétannyi lábítóval...” [26]) és adatokkal (1479; Fiorenza; a cím egy része: Hekaté... s a festő nevének három betűje: ...rdo) megegyező volna.¹⁹ Vasagyi felhasználja regényében az ismert Czobor-anekdótát²⁰ is, ez azonban – az eltérések miatt – inkább csak bonyolítja, mintsem felfedi a rejtélyt. Sokkal fontosabb eredményre vezet a mítosszal összefüggésbe hozott Rouage, a regénybeli Nagy Kerékmű referenciáinak vizsgálata. A Ferenc-csatorna történetével foglalkozó kutatások, illetve ezeknek publikációi²¹ ugyanis rendre kitérnek arra, miszerint az ásás munkálatainak felgyorsítása érdekében több korabeli találmányt, elsősorban Kempelen Farkas találmányait is hasznosították. Kalapis Zoltán *Egy „udvari” zseni a VIII. századból: Kempelen Farkas* című művelődéstörténeti tanulmányában tényfeltáró közlésre találtunk: „Neki [Kempelen Farkasnak – B. E. megj.] tulajdonítjuk azt a kezdetele-

¹⁷ Bence Erika: Többes kötődésben = B. E. *Másra mutató olvasás*. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében. Bp., 2009. 93–103.

¹⁸ Háromarcú Hekaté egyik leghíresebb ábrázolása egy márványszobor, mely jelenleg a Leideni Múzeum kiállításában látható. Hekatét a vadászok, pásztorok és halászok védelmezőjeként tisztelték, ő a hármas útkereszteződések és az utak vándorának védelmezője, a Boszorkányok Úrnője. Imádatának legkorábbi nyomait a mai Törökország délnyugati részén fedezhetjük fel. Korai ábrázolásai álló nőalakot formáznak, mindkét kezében fáklyával. Az i. e. 5. század végén egy athéni művész, Alkamenész faragta meg Hekaté Epipürgidia néven elhíresült szobrát, melynek a leideni Hecate Triformis egy római kori másolata, s melyen három nőalak áll egymásnak háttal. A szobor kb. 70 cm magas, keletkezésének ideje i. e. 27–i. sz. 395 közé tehető. Két nő gránátalmát, a görög alvilág jelképét tartja a bal kezében, jobb kezükben pedig fáklyát hordoznak. Mindegyik figura fején polosza, valamiféle lapos fejdísz látható, melyet gyakran láthatunk görög istennő ábrázolásokon. A szobor azért is nagyon nevezetes, mert valaha Rubens tulajdonát képezte. Még egy róla készült portrén is szerepel, ez a festmény jelenleg Szentpétervár Ermitázsának gyűjteményében található. http://pwh.freeblog.hu/archives/2008/12/28/Haromarcu_Hekate_szobra/

¹⁹ E sorok írója 2010. november 22-én telefonon keresztül folytatott – mintegy végső lehetőségként – eszmecsere-t a szerzővel, s konkrétan rákérdezve tudta meg, hogy nincs ilyen Leonardo-festmény.

²⁰ Czobor József, a család híres gavallér, tékozló és utolsó sarja, aki pályázva a császár utáni első címre, örökösen vetélkedve Tarouca osztrák gróffal, egy alkalommal arra fogadott ezer aranyban, hogy melyikük jelenik meg drágább öltözetben az udvari bálon. Tarouca gróf (a regényben Lothár) arannyal átszőtt bársony öltözetet öltött magára, s úgy tűnt, meg is nyeri a fogadást, amikor Czobor József (a regényben Óbor Kúnó) széttárta mentéjét (a regényben bundáját), s alatta láthatóvá vált, hogy a felbecsülhetetlen értékű festményből varratott magának mellényt (a regényben a bunda bélése készült belőle). De: a valóságban is megtörtént esetről tudjuk, hogy egy Correggio-festményről volt szó. S noha Correggio is festett Hekaté-témájú képeket, a regényben a festmény létrejöttéként jegyzett évben (1497) mindössze négyesztendő lehetett (Bence 2009. 101–102).

²¹ Pl. Kalapis 2001.

ges kotrógépet vagy kanalas exkavátort, amelynek leírását a fiatalon elhunyt Teleki Domokos hagyta ránk [...]. Ő 1794-ben, bácskai körutazása során Kiss Józsefnél, az épülő csatorna »érdemes Directoránál« szállt meg, aki aztán el is kalauzolta az épülő verbászi zsiliphez, »a készülő cataraktához«, majd Kiss Gáborhoz is átment Kúlára, ahol a csatornát »egy jó darabig a Földet ásó Machinával (melyet hat lovak húztak) ásták ki« (Kalapis 2001. 97).

A valóságazonosító olvasás tanulságai. A bevezetőben célul kitűzött olvasás lehetőségei, s a dolgozatban prezentált eredmények több fontos következtetés alapjául szolgáltak a 20–21. század fordulópontján konstituálódott új történelmi regény (történelmi fikciós próza) műfajalkotó, hitelességet konstruáló elemeivel kapcsolatban. Ezek szerint: a történelmi regény hihetőségének (az utánképzett korszak hitelességének) foka nem a valóságreferenciáknak való megfeleltethetőség fokától függ, hanem a poétikai eljárások és eszközök által teremtett mű szuverén világának belső törvényszerűségeitől. Másrészt: épp a felkutatott referenciák érvényének relativitása miatt gondolhatjuk úgy, hogy a 19. századi alapokon nyugvó 20. századi történelmi regény a műfaj transzformálódott, megváltozott formája: legközelebb lényegéhez a pszeudovalóságos tényregény megnevezéssel kerülhetünk.

Új magyar barokk regény. Már utaltam arra, miszerint a 20. század végén, a 21. század elején konstituálódott új magyar történelmi regény, amely a hagyományos értelemben vett műfajkonstituáló elvek közül a történelmi háttérnarratívák verifikációját intertextuális vonzatkörben, azaz a másik regényben, illetve valamely elbeszéléshagyományban ismeri fel, a (legalábbis a romantika értékképzetei értelmében) „hosszú hallgatás korának” nevezett barokk kort és irodalmát újraalkothatónak, kitölthető intervallumnak képzeli el. Nyelve és látásmódja (pl. a barokk látás nagyszerűsége!) alapján Vasagyi Mária *Pokolkerék* című kisregényét is e beszédrendbe, stíluskörbe és világértési tapasztalati körbe helyezhetjük – talán az egyik bizonyítékeként annak, hogy az egyes stílusok, korok és világlátások nem érnek évszámok jelölte korszakhatárokkal, statikusan véget. Hogy az irodalom alakulástörténete – ha van ilyen – csakis hálózatos szövevényként képzelhető el.

KIADÁSOK

Majtényi Mihály 1943. *Császár csatornája*. Budapest.

Márton László 2006. *Minerva bűvőhelye*. Pécs.

Vasagyi Mária 2009. *Pokolkerék*. Újvidék.

IRODALOM

Arany János 1982. *Összes művei, X. kötet (Prózai művek I.)*. Sajtó alá rend. Keresztury Mária. Budapest.

Bence Erika 2009. *Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében*. Budapest.

Bényei Péter 1999. „El volt tévesztve egész életünk” Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók = Irodalom-történet*, 2009. 3. 441–466.

- Bori Imre 2004. *Ezredéve itt. Újvidék.*
- Imre László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban.* Debrecen.
- Kalapis Zoltán 2001. *Lentségi arcképcsarnok.* Újvidék.
- Káich Katalin 2001. Császár csatornája = Bosnyák István szerk. *Nagy mesélőnk ébresztése.* Újvidék, 37–43.
- Márton László 1999. *A kitaposott zsákutca, avagy a történelem a történetekben.* M. L. *Az áhítatos embergép.* Pécs.
- Nagy Miklós 1999. *Jókai Mór.* Budapest.
- Nebojszki László é. n. *Illancsi pillantások.* www.termeszetvilaga.hu/termeszetvedelem/illancsi.html
- Papp György – Rajsli Ilona 2006. *Bácskai helységnevek Pesty Frigyes 1864. évi kéziratosa helynévtárában.* Tótfalu.
- Toldi Éva 2009. A káosz riadalma = *Híd*, 2009. 8. 83–71.
- Török Lajos 2001. A történelem félreolvasása. Jókai Mór: Erdély aranykora = Szegedy-Maszácz Mihály – Hajdu Péter szerk. *Romantika: világkép, művészet, irodalom.* Budapest, 242–259.

VIRTUÁLIS IRODALOMTÖRTÉNET – VERSEK TÜKRE

FENYVESI OTTÓ: *HALOTT VAJDASÁGIAKAT OLVASVA*

IRODALOMTÖRTÉNETEK ÉS „IRODALOMTÖRTÉNETEK”

A magyar irodalom létformájáról alkotott gondolkodás változatos szintetizáló elképzeléseket hozott létre a régebbi századok írói jegyzékeitől és életrajzi breviáriumaitól kezdődően a 20. század fejlődéstörténeti és olvasásszociológiai, illetve ideológiai alapozottságú/terheltségű koncepcióin át a „folyamatosan történő eseményként” (Szegedy-Maszák 1995) vagy „töréspontok” (Márton 1999) mentén létrejövő alakulástörténeti vízióig terjedően. Ezek könnyen dokumentálható összefoglaló szándékú irodalomtörténeti koncepciók valamely irodalom életében. Az irodalmak belső alakulása azonban folyamatosan létrehoz és működtet alternatív eljárásokat és virtuális szintéziseket is önnön történeti-poétikájának megalkotásában. Ezek kevésbé egyértelmű, de jól kivethető és tettenérhető jelenségek irodalmunkban.

A történeti poétikai/virtuális irodalomtörténeti szemléletek reciprocitására jó példa a *Nyugat* irodalomtörténete – gondoljunk akár Szerb Antal, akár Schöppflin Aladár magyar irodalomtörténetére –, amely köztudottan Babits Mihály esszéírására (*Petőfi és Arany, Az ifjú Vörösmarty, A férfi Vörösmarty* etc.) íródott rá. A 21. század elejéről pedig a Márton László regénytörténeti koncepciója („a magyar regény hiányzó első félideje” [Márton 1998. 238]) és a regényírása közötti összefüggéseket hozhatjuk fel; Mártonnak azt a felfogását, miszerint a 18. század végén hiányzó regényfejlődés, a késő barokk heroikus-gáláns magyar regény utólagosan pótolható, utánírható. A *Testvériség-trilógia* (2001, 2002, 2003) ilyen értelemben egyszerre „regényfolyam” és a 18. századi magyar barokk regény történetére reflektáló alkotás. Ugyanílyen módon érthető tetten Márton László *Minerva búvóhelye* (2006) című regényében a klasszicizmus és a romantika irodalmi diskurzusa.

Fenyvesi Ottó *Halott vajdaságiakat olvasva* (2009) című verseskötete egyértelműen Bori Imre *A vajdasági magyar irodalom [rövid] története* című, 1975-től 2007-ig hat kiadást megért szintézisére íródik rá – követve annak kronológiai rendjét a „jugoszláviai” irodalom előtörténetétől a legújabb kori vajdasági magyar irodalomig. Az *irodalom élete* című – Bori Imre halála kapcsán íródott – 2004-es versében Fenyvesi már reflektál ezekre az összefüggésekre: „Csordultig telt / könyvek, történetek, irodalmak. / A kéklő cigarettafüstben kopasz apostolok / vitaikoznak a polcokon”. (Fenyvesi 2004. 1232), illetve a (vajdasági) magyar irodalom történetéhez fűződő kapcsolatának „olvasás alapú” meghatározottságára. E szempontból verseskötetének mind a fő-, mind az alcíme jelentős- és műfajalkotó argumentumokat tartalmaz. A lezárult („*Halott...*”), térbelileg („...*vajdaságiakat...*”) behatárolt életműveket újraolvasó („...*olvasva*”) poétika lényegét az alcím kulcsszavai – „*versek, átköltések, másolatok*” – mutatják meg: a versalkotás palimpszeszt eljárásait nyomatékosítják.

A vajdasági magyar irodalom történetének (újra)olvasása létrehozta versciklus huszonkét „darabból” áll, amelyet a címkötő (bevezető) vers és a szerzőről, Fenyvesi Ottóról szóló (lezáró) jegyzet fog közre. „Első könyv” – utal az alcím kiegészítése a vállalkozás volumenére. Egyértelműsíti számunkra, hogy egy irodalmi reprezentáció (a vajdasági magyar irodalom) olvasás alapú (olvasónapló; mint pl. Szerb Antal irodalomtörténete a hagyományból) történetének alternatív (szépirodalmi) változatát olvassuk, amelynek további „könyvei” várhatók. A történetalkotás virtuális/alternatív jellege és lezáratlansága is a magyar irodalomtörténet-írás újabb tendenciáira (pl. „a magyar irodalom történetei”) reflektál: „Különböző hagyományok létét tételezi föl, és tartózkodik különböző korszakok egyértelmű kijelölésétől” (Szegedy-Maszák 2007). Épp ezért érezhetjük manipulativnak a *Halott vajdaságiakat olvasva* kortárs recepciójának azokat a kitételeit, amelyek a Fenyvesi-vers terjedelme és az újraolvasott opus jelentősége között tételez fel összefüggéseket. Fenyvesi líriko-epikai beszélője választásával nem minősíti az „újrarendelt” és „újraírt” szövegeket; nincs tehát jelentősége a palimpszeszt (a beemelés és kitörlés) terjedelmének, s annak sem, hogy – miként azt egyes kritikai allúziók láttatni igyekeznek – Fenyvesi lírai alanya melyik újraolvasott opust érzi magához legközelebb (Harkai Vass 2009; Bányai 2010). Nem jelentésszerű mozzanat tehát az sem, hogy Herczeg János opusa „nem kap túl nagy teret” (Harkai Vass 2009. 113). A Fenyvesi-szöveg ugyanis nem terjedelmével, hanem intenzitásával, sűrítettségével hat; a címadó vers mellett épp a Herczeg-opusra íródott költemény a kötet képileg és szemantikailag is legbonyolultabb, a térségi kisebbségi irodalmi reprezentáció egyik legjelentősebb metaforáját, „a hiány” (Hózsá 2004. 89) jelentéseit változatos eljárások révén működtető szövege. A modern irodalomtörténet-írás sem hierarchikus/kanonikus rendszereket, hanem belső alakulásfolyamatokra, fontos jelenségekre, mozzanatokra figyelő, „változatokban élő” nagytörténeteket alkot, amelyekben – a sztereotip gondolkodás meghatározásaival ellentétben – egy-egy (esztétikailag) kevésbé jelentős opusnak is lehet történeti-poétikai szempontból fontos történetalkotó jelentése – feltéve, ha az irodalom alakulástörténetét „szövedék”-ként és nem életművek sorozataként fogjuk fel.

A VAJIDASÁGI MAGYAR IRODALOM ÖNREFLEXÍV METAFORÁI

Az „átköltés” és a „másolat”, illetve lehetséges változatai, az „újraírás” és az „utánmondás” poétikai eljárása bonyolult szövegvilágokat eredményez, amelyekben az eredeti szövegek, verstörések és -sorok elválaszthatatlanul egybecsúsznak a befogadó/olvasó lírai én versbeszédével. A *Halott vajdaságiakat olvasva* önreflexív szövege szerint a versalkotás folyamata „halott költők versei”-nek „maszatolása”, „szellemidézés”, „versben kitorászás” és „vidám improvizálás”. A lírai beszélő saját lét- és versbeli helyzetére vonatkozó vallomása szerint önnön létezése szekunder jelenség, (irodalom)története mások művei által nyer formát:

[...]

Verseitekkel kelek és fekszem.
Összemosódó képek,
bizonytalan gazdátlan hangok,
egy-egy borostás arcél.
Lerombolom önmagam,
hogy általatok létezzen.

[...]

(*Halott vajdaságiakat olvasva*)

Ugyane folyamat történet(újra)alkotó/-mondó jellegét emeli ki, amikor a versírás mozzanatokra lebontott eljárását tárja elénk költeményében: „[...]Szavakat vezérelni. / Szavakat tölteni értelemmel. / Majszolni valaki zsiroskenyerét[...]” (*Halott vajdaságiakat olvasva*). De az újraértelmezés igénye sejlik fel az „irodalmat torpedózni” szándékában, illetve az irodalomban történő „értelmerkés” („Értelmetlen volna az egész hercehurca?”) gondolatában is.

A vajdasági magyar irodalom története újramondását meghatározó alaphangot a kötet mottója, a szabadkai *Renaissance* folyóirat 1920-ban napvilágot látott vezércikkének részlete adja meg, míg a címadó vers záró soraiban az újramondás (a lírai én) „posztmodern” léthelyzetére történik utalás: „Posztmodernül öszülünk. / Nyaljátok ki a szívem” (*Halott vajdaságiakat olvasva*).

Mind a mottó, mind a címadó vers a vajdasági magyar irodalom legismertebb önreflexív metaforáját, a sár képzetét hozza működésbe: „Ennek a sok környékbeli mocsárnak gőze megfeküdt a lelkeket. Más törekvés számára nem termett itt egyéb, csak megölő közöny vagy egy elegáns sajnálkozó gesztus!” (*Részlet a szabadkai Renaissance folyóirat vezércikkéből, 1920-ból*). A *Halott vajdaságiakat olvasva* is ezeket a motívumokat idézi meg a vajdasági magyar irodalom történetéből és görgeti végig a ciklusegészen, miközben „halott költőket hajszol” a Szentelky-líra képeit megnevező lírai beszélő:

Bácskai éjjel az Olümposz alatt.
Szentelky szíváci biciklije.
Fényük hunyt házak.
Néptelen falvak. Hálóban alvó pókok.
Jöttment eső agyunk latin negyedében.
Huszonkét sor világlíra.
Oda-vissza írás. Vers-klip.
Nagydoboz, kisdoboz, zenedoboz.
Öt évig rádió. Felrobbant éden.
Fekete majális.

(*Halott vajdaságiakat olvasva*)

A költemény tükrözte, s a térségi magyar irodalmat átható „bácskaiság/sár és por” képzet analóg példái a Szentelky-opus mellett/előtt/után is tettenérhetők irodalmunkban – akár elfogadjuk kanonizált kezdetként 1918-at, akár – miként Fenyvesi

Ottó alternatív irodalomtörténete – a politikai határokat mellőző történeti-poétikai szemlélet értelmében határozzuk meg a vajdasági magyar irodalom kezdeteit. Ily módon a Fenyvesi-versciklus diskurzusban áll nemcsak az újrarendelt opusokkal, hanem a sár-metaphora „ősfarmájá”-val, amely köztudottan Papp Dániel novelláskötetének (*Tündérlak Magyarhonban*, 1899) első bekezdéseiben nyer önreflexív irodalomjelölő formát, de a kelet-európai irodalmi létmetaphorák irányában is utat nyit. „A kisorosz mezőkön, ama vizes, mocsaras lapályon, ahol a világon a legszomorúbb az ősz, és a legkorhadtabbak a fűzek, egy híres nyugati egyszer megrúgta a földet: »Micsoda sár, micsoda sár! – mondta. – S ezek a bolond lengyelek ezt a sarat hazának hívják!« [...] De ugyanez [ti. »a mi otthoni mezőink« – B. E. megj.] a szép, szelíd tájék ősszel szintén átváltozik olyan fekete tengerre, mint a volhyniai haza. S ha én a művelt nyugatit olyankor levinném hozzánk, hát akkor bizonyosan nekem is így szólna ő: »Micsoda sár, micsoda rengeteg sár! S ön ezt a sáros országot Tündérlaknak hívja!«” (Papp 1980. 5). A *Renaissance*-mottóban: „Aki velünk jön, annak nem adhatunk csak szomorúságot. Annak sokára lesz még tündéri az alkonyat és illatos a világ.” (*Halott vajdaságiakat olvasva*, 5) Szentelekynél: „[...] a felhős ég alatt csoszognak a fanyar arcú emberek. Örömtelen lelkek ögyelegnek a csúnya, sáros utcákon a nyirkos falak mentén, valaki tán hurkot készít magának a padlásgerendán” (Szentelek 1993. 187). Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* című regényében: „Körös-körül Sárszeg laposan, lepényszerűen terpeszkedett el a homokon” (Kosztolányi 1983. 9), illetve a *Halott vajdaságiakat olvasva* című költemény újrarendelte *Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska* című Kosztolányi-versben:

Itt félve jár az úri kisgyerek.
virágok, nyiszlett emberek.
Egy távol torony ferde lángolásba.
Méreggel mart, fehér, virágos orcák.
Lánggal ríktó selymek, rác mennyország.
Nehéz aranypénz a lányok nyakán,
mindegyik oly finom és halavány.
A trombiták estente mint a szörnyek
egy vörös korcsma-ablaktól rőfögnek.
Trágár tivornya, részeg és tunya.
Sír a beteg és méla, szláv duda.
Most reszketek. Azt mondják, hogy mulatnak.
Sípít a síp, csörömpöl minden ablak,
boros az asztal, véresek a kések,
az ördög is föl pántlikázva lumpol,
festett leányok lesnek a zsalukból,
s én meghalok, ha egyszer odanézek.
(Kosztolányi Dezső: *Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska*)

„A „*mocsaras lapály*”/„*mocsaras gőz*” lelket megülő világa mellett a „józsanság egyenesei” is létértelmező metaforaként működnek e világban, miként a megidézett *Bácskai éjjel* című Szenteleky-versben is: „*Szabályos sorokban zsendül a vetés / a józsanság egyeneseket húz...*”, illetve „[...] *most ültetem el a téboly / mákonyos, magtalan, tündérszép / virágait / a hasznos, trágyás, egyenes, / bácskai barázdáit*” – mondja lírai beszélője. A Bácskát átszelő út/vasút egyenesvonala Fenyvesi Kosztolányi-költeményében éppúgy feltűnik, miként a Jaszi-bara környékén összefutó „rossz szagú utak” (*Halott vajdaságiakat olvasva. Laták István*), illetve az európai történelem Bácskából induló halálvonatai:

Achtung! Achtung!
 Isten áldja magukat!
 Hol itt a logika, hol az igazság?
 Vége a világnak. Vége a gondolatjelnek.
 Vége a nappalok által kergetett éjeknek.
 Zsúfolásig telt az emlékek háza.
 Indul a leólmozott pokolvonat.
 Indulnak a deportáltak.
 Topolyáról a halálgyárba.

Achtung! Achtung!
 Isten áldja magukat!
 (*Halott vajdaságiakat olvasva. Radó Imre*)

Idevonzott irodalom című tanulmánykötetében Hózsá Éva a „hiány szociográfiájá”-nak műfajváltozatairól és formáiról, illetve a vajdasági magyar irodalmat átható „tündérlak-effektus” működéséről beszél: „...a hiány-kategória [...] felfogható annak, ami adott helyzetben nincs, annak, ami az író-én feszültséget teremtő hiány-nézőpontjából fakad, sőt a minimalizmussal is összefonódik” (Hózsá 2004. 89–93). Herceg János opusának megszólító ereje is a „hiány szólamai”-ban rejlik, annak a folyamatnak a megragadásában, amely egy múltba vetített ideálisnak gondolt, szellemi/metaforikus értelmű létállapot („tündérhon”, „tündérlak”, „tündérvölgy”) eltűnéséről szól: Fenyvesi Herceg-palimpszesztjét is az „eltűnés poétikája”¹ hozza létre.

¹ Átvett szókapcsolat – több forráshelye és előfordulási módja (pl. „eltűnés esztétikája”, az „eltűnés könyvei” etc.) lehetséges, leginkább a 70-es, 80-as évek underground irodalmával kapcsolatban használatos meghatározás.

Csak a kőangyalok maradtak.
 Az elvadult celtiszek, a bogyfák
 és a honfoglaló Belgrád Áruház.
 Eltűnt a hajnalban karikázó péklegény.
 Eltűnt a fenyves, a vizesember, a mázoló,
 eltűntek a nagy keblű kofák és a tréfamesterek.
 A teljesség igényével élni akarók.
 [...]
 (Halott vajdaságiakat olvasva. Herceg János)

OUTSIDEREK ÉS HALOTTAK

Sajátos jelensége Fenyvesi Ottó alternatív (verses) irodalomtörténetének, hogy a térségi (jugoszláviai/vajdasági) magyar irodalom „atyjaként” emlegetett Szenteleky Kornélról nem írt verset. Pontosabban nem a ciklus többi darabjához hasonló komplex versalakzatok formájában. Ugyanakkor a Kosztolányi-életmű mellett épp a Szenteleky-opus hat legerőteljesebben létrejöttére. Olyan érzésünk lehet, hogy esetében a palimpszeszt, azaz a kitörlés és újraírás teljességéről/totális változatról van szó: a Szenteleky költői és irodalomszervezői habitusa elválaszthatatlanul egybecsúszik a vajdasági magyar irodalom egy-egy fejezetét újraolvasó és -alkotó lírai beszélő szólamával; írói létének és befogadástörténetének egészével képez háttérszólamot a szövegvilágokban. A *Halott vajdaságiakat olvasva* több kritikusa is fontos eljárásként kezeli Fenyvesi Ottó vizsgált versciklusának belső diskurzusát, azt a mozzanatot, miszerint az egyes költemények is újraolvassák és továbbmondják egymást. Az idézés számtalan példa-lehetőségét (pl. a *Milkó Izidor* című vers Kosztolányi-allúziói, a Dettre-vers Szentelekyre és a couleur locale vitára történő utalásai, a György Mátyásról szóló költemény Dettre János halálát idéző sorai etc.) az intermediális kapcsolódási pontok kijelölésével bővíthetjük, tágíthatjuk a multimedialis párbeszédnek irányában, többek között a térségi magyar/és nem magyar filmkultúra („*Duna menti Hollywood*”, „*Égbe mennek az irodalmi szekértáborok*”) alkotásaira, illetve a szerző-én életművének a rock and roll kultúrával való együtt-hatására történő reflexiókkal.

A *Halott vajdaságiakat olvasva* szintézisalkotó elve és kulcsfogalmai is a *halál* jelentésvonzatai köré épülnek. A vajdasági magyar irodalom történetének szép-irodalmi alternatívája olyan (térségi) életrajzi almanach, sorstörténeti breviárium, amelynek darabjai között az outsider-lét témái és a halál változatai képeznek összefüggést. Boldog Zoltán a „közös sírhelyre olvasás” (Boldog é. n., internetes forrás) eljárását azonosítja a könyv létrejöttében, Bányai János szerint a kötet szerzője „sírkertben áll” (Bányai 2010. 88). Egyértelmű, hiszen a címadó vers lírai alanya is nyomatékosítja: a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom sírkertjében.

Itt jártatok.
Nem vagytok már. Eljött értetek
Vajdaságba a halál.
Mikes Flóris, Szenteleky,
György Mátyás, Tanács István [sic!]
Thurzó Lajos, Dóró Sándor,
Tóth Feri, Podolszki,
Herceg és Sziveri.
Hinni akarok nektek.
Hogy megérte.

(*Halott vajdaságiakat olvasva*)

A kötet valamennyi versét életrajzi jegyzet, a tematizált opus alkotójáról szóló „sorstörténeti” vázlat vezeti be. Azt az illúziót kelti ezzel a könyv szerzője, hogy létezik egyfajta térségi (vajdasági) magyar sorstörténet. Mindenesetre közös vonásuk az outsider-létforma, az a végigvitt gondolat, hogy a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalmi kultúra teremtoi és alkotói Szenteleky Kornéltól Juhász Erzsébetig bizonyos értelemben kívülállók: forradalmárok, moszkovita/kommunista internacionalisták, a szocialista társadalmi rend ideológiai csapdájába jutottak, félrevezettek, meg nem értettek, a társadalom peremére kerültek, számkivetettek/száműzöttek, emigránsok, deportáltak, eltűntek/elveszettek, elítéltek, szenvedélybetegek – valamennyien halottak.

AZ ELTŰNÉS MITIKUS IDEJE

A kötet utolsó életrajzi jegyzete Fenyvesi Ottóról szól, amelyet műveinek (2009-es) jegyzéke egészít ki. Vagyis „beleírja” magát az általa alkotott virtuális vajdasági magyar irodalomtörténetbe úgy, hogy az életrajza mögötti vers hiánya a kötetegészre mutat. A vajdasági magyar irodalom „sírkertjé”-ben áll. „Emigráns underground outsider”: vajdaságiként már „nem létező”. Vagy pedig a vajdasági magyar irodalom „halott”; legalábbis válságban van.

A válság mint állapot „hiányként” – hiányállapotként is értelmezhető. „*Már nem tudom miben és kiben bízunk. / Szarnak a verse, válságban a líra*” – határozzák meg a kötet első verssorai ezt a létállapotot. Majd később – mintegy konklúzióként – a vajdasági magyar irodalom(történet) újraírásának mint a válságból való kivezetés lehetséges változatának igényét és gondolatát fogalmazza meg a lírai beszéd: „*Bevezettek az irodalomba / én meg kivezettek benneteket. / A válságból, a lírából.*” Mert: „*A szponzorokat úgysem érdekli / az új érzékenység és a rock and roll. / A világraszóló nagy maszatosódsi közepette / szarnak a verse*” (*Halott vajdaságiakat olvasva*). Természetesen vetődik fel a kérdés: hova [vezet ki] a lírából? Hózsá Éva idézett tanulmányának egy megállapítása lehet válaszunk alapja: az eltűnés mitikus idejébe.

„A szülőföldjén veszélyhelyzetet, veszteséget, bizonytalanságot, ingatagságot meg tapasztaló szerző-én a múlthoz, az emlékekhez fűződő szülőföld- és család-mi-

toszba, a fohász, az ima gesztusába, a mitológiai motívumokba mélyed bele, ily módon keresi nemzeti és lokális identitását, kialakul mindez egy tágabb nemzetállam keretében, illetve annak felbomlása következtében, amely megteremtette a maga kizárólagos monymítoszatát” (Hózsza 2004. 89).

KIADÁSOK

Fenyvesi Ottó 2004. Az irodalom élete. *Híd*, 9. 1232.

Fenyvesi Ottó 2009. *Halott vajdaságiakat olvasva. Versek, átköltések, másolatok*. Első könyv. Zenta: zEtna – Basiliscus

IRODALOM

Bányai János 2010. Versbe szedett arcképek (Fenyvesi Ottó: Halott vajdaságiakat olvasva). = *Költők(k), könyv(ek), vers(ek)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 85–88.

Boldog Zoltán é. n. A közös nyughelyre olvasás. *Irodalmi Jelen*. <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-1000/boldog-zoltan-kozos-nyughelyre-olvasas-fenyvesi-otto-halott-vajdasagiakat-olvasva#sthash.5O1kNuN5.dpuf> (Letöltve: 2013. december 7.)

Bori Imre [1975] 2007. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

Harkai Vass Éva 2009. Holt költők, emlékezet, (élő) hagyomány (Halott vajdaságiakat olvasva) = Uő. *Sárszegről délre – négy portré*. Topolya: Lavik 92 – Timp, 110–115.

Hózsza Éva 2004. *Idevonzott irodalom*. Tanulmányok, esszék, kritikák. Szabadka: Grafoprodukt.

Kosztolányi Dezső [1925] 1983. *Aranyárcángy*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Márton László 1999. *Az áhítatos embergép*. Pécs: Jelenkor Kiadó.

Papp Dániel [1899] 1980. *Tündérlak Magyarhonban*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Szegedy-Maszák Mihály 1995. Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata = Uő: „*Minta a szőnyegen*.” *A műértelmzés esélyei*. Budapest: Balassi Kiadó, 11–24.

Szegedy-Maszák Mihály főszerk. 2007. *A magyar irodalom története I–III*. Budapest: Gondolat.

Szenteleky Kornél [1929] 1993. Isola Bella = Uő: *Nyári délelőtt. Egybegyűjtött novellák, regény 1923–1933*. Utószó és jegyzetek: Bori Imre. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

Az ünneplőbe öltözés rituáléja. Szakrális értelemben az ünnep találkozás a szenttel. De hétköznapi, profán jelentésében is tartalmazza a sorsmeghatározó eseményhez kapcsolódó rítus elemeit (Balázs 2013). Gion Nándor Szenttamás-regényeiben (a *Latroknak is játszott* tetralógia darabjaiban) a tiszta, ünneplő ruhát öltés rituáléja kíséri az emberélet sorsfordító eseményeit. A második világháborúról szóló *Ez a nap a miénkben* (1997) hangzik el, méghozzá Török Ádám szájából, hogy „a férfiaknak szép öltözékben illik meghalni” (Gion 2007. 610). Ünneplőbe öltözve adja fel magát a csendőröknek a zsidó Lusztig Márton, hogy ne Török Ádámot vigyék el; ünneplőt öltenek a bátor, tisztességes férfiak, amikor a partizánok a község házára hurcolják őket, ahol a biztos (kín)halál vár rájuk. Rituálisan készülődik, megborotválkozik, öltönyt és fehér inget vesz magára Rojtos Gallai István is, amikor érte jönnek. Sőt, maga a törvényen kívüli Török Ádám is hasonlóan jár el, mielőtt feladná magát a partizánhatalomnál, és búcsúzóul meglátogatja Rojtos Gallait (aki megmenekült a kivégzéstől!): „Olyan tiszta, vasalt és jól öltözött volt, mint a szép halál, aki a legmélyebb álmában ragadja el az embert. [...] Sötétszürke télikabátban, fekete öltönyben, fehér ingben, fekete kalappal a fején és fényesre suvickolt csizmával a lábán állt a konyhaajtóban, és mosolygott. Kezében a kutyafejű sétapálcáját tartotta” (Uo., 658).

Nem tudom, visszavezethető-e ez a felfogás közösségi tradíciókra, de a szintén szenttamási Végel László *Neoplanta, avagy az Ígéret Földje* című regényében is jelentésalkotó mozzanat az ünneplőbe öltözés rítusa. A második világháborút követő partizánhatalom létrejöttének idején a szerb Lazo Pavletić, a regény egyik mesélője – feltehetően rossz előérzettől és lelkiismereti okoktól hajtva –, vacsorára hívja legjobb barátait és frontbéli bajtársait, a magyar Novák Jánost és a német Oswald Ottót. Mindketten fehér vasalt ingben és fekete nadrágban jelennek meg. Ez lesz – Lazo Pavletić nevezi annak évtizedekkel később! – az „utolsó vacsora”-juk. Bajtársait ugyanis éjszaka elhurcolják, s a katolikus temető jeltelen tömegsírjában végzik – nem kizárt, bár sohasem bizonyosodik be, hogy épp Lazo Pavletić adja fel őket és végez velük hűségét bizonyítva az új karhatalom előtt.

A bevonulás rituáléja. Lazo Pavletić apja az első világháborúban mint az osztrák hadseregbe besorozott horvátországi szerb katona szokik át a szerb regimethez. Bátorságával az őrnagyi rangig tornázza fel magát, és egy lovas bandérium élén lovagol be 1918-ban Újvidékre – meglátása szerint az Ígéret Földjére: „Délcegen ült a nyeregben, nem tudott betelni a rendezett város látványával, megigézték a gyönyörű, elegáns hölgyek, akik csókjaikat hintették a bevonuló katonai menetoszlop felé, az ízlésesen öltözött úriemberek, akik egyik kezükben sajtóterméket szorongattak,

a másik kezükben sétatbotot tartottak” (Végel 2013. 44). Idősebb Lazo Pavletić – akkor még nőtlen fiatalember – úgy véli, a helyieket elsősorban a ruha teszi mássá, semmiben sem hasonlónvá a földijeikhez. A kulturális identitás hagyományáról, emlékezetéről és különbözőségeiről nincs tudomása. Ezért „ő is olyan szeretett volna lenni” (Uo., 45), s hogy ezt elérje, „ruhát vált”, beöltözik annak a magyar katonatisztnek a ruháiba, akinek a megüresedett házát elfoglalhatta, rituálisan tisztálkodik, ami esetében a „bemosakodás” eljárását jelenti. „Olyan érzés vett erőt rajta, mintha újjászületett volna. Ettől kezdve minden áldott nap kiillatosítva, ünneplőben hagyta el a házat. Már ébredezett benne a vágy, hogy igazi újvidéki lakos legyen. Olyan úriemberré vedlik, mint a kisasszonyokat kísérgető gavallérok. Megmutatja milyen átalakulásra képes!” (Uo., 2013. 59). (Az ifjabbik Lazo Pavletić – a sors fíntorának tartja az elbeszélő! – „1941-ben ugyanerről a kilátóhelyről ő, az utód mustrálta végig a honvédek bevonulását” [Uo., 265]. Ugyanakkor meglepődik, azon, ahogy a már tapasztalt és nagybeteg édesapja, a valamikori „felszabadító” kommentálja az eseményeket: „Nyugodj bele, fiam, boldog-boldogtalan meghódította már ezt a várost. Ne törődj vele! Nekünk, fiákereseknek csak az a fontos, hogy az urak tisztességesen viselkedjenek a bérkocsiban. És ne sokat lövöldözzenek” [Uo., 266]).

Az Ígérlet Földjének látszó/láttatott Újvidékre az új hatalom mindig különös parádéval vonul be. A rituálé ugyanaz, sokszor a szereplők is, csak helyzetük és hovatarozásuk változik. Ennek emblematikus története Török Miklós apjához fűződik, aki kétszer foglalt helyet ugyanazon az erkélyen két különböző katonaság ünnepélyes újvidéki bevonulása alkalmából. Állítólag mindkettőről készült egy fénykép. Az elsőt rejtegette a család. Török Miklós apja a honvédek bevonulását ünnepli „Bocskai felöltőben, a második sorban, magasba tárt karokkal a szónok mögött áll” (Uo., 251). A második fénykép a városi múzeum falán függ: „[...] azon szintén a nagyapa látható. A második sorban ugyanazon az erkélyen görnyedten ácsorog. A szónok magasba emelt karral üdvözlí a bevonuló partizánokat. Mögötte a nagyapa, homlokára tolt, vászonból készült partizánsapkával a fején amelyen ötágú vörös csillag díszelgett” (Uo., 251). Amikor ez utóbbi hatalom fegyveresei érte jönnek, az öreg is „gondosan felöltözött” annak ellenére, hogy a parancsnokuk toporzékkolt, „hogy ne húzza az időt, úgysem menekül meg” (Uo., 256). Hasonló gúnyos megjegyzéseket tesznek az *Ez a nap a miénkben* megjelenő pribékek is. Rojtos Gallainak mondja például egyikük: „Fehér ingben is megáshatja magának a gödröt. Igaz, a fehér ing összekoszolódik, de a föld alatt ezt senki sem látja” (Gion 2007. 631).

A mindig fekete öltönyt és keménykalapot viselő elbeszélő Lazo Pavletić is jelentésszerű szerepet tulajdonít az öltözetnek és a vele járó magatartásnak. A város kulturális állapotának változásait is ezen keresztül méri fel és értékeli: „A vasárnap délutáni sétakocsikázást szerettem leginkább, amikor az utasokat a Csillag Szállodától hazáig szállítottam. [...] Ünnepi fuvarok voltak. Ők voltak az utolsó újvidéki úriemberek, akiknek dukált, nem utolsósorban imponált, hogy a vasárnapi családi ebéd után fiákerrel kocsikázzanak haza. Tudtak élni, megadták a módját. Ilyen kuncsaftból mára egyre kevesebb maradt, mert sajnos, kihalnak a régi újvidékiek. Vég nélkül jönnek az újak, a régiek pedig azon keseregnek, hogy kivesznek az őslakók, miközben senki sem hajlandó tudomásul venni, hogy mindnyájan jöttek meg valyunk” (Végel 2013. 27).

Az identitás átalakulásának sajátos változatát jeleníti meg Bujdosó Döme. *Bibliát* szorongató, fehér inges-gatyás-subás (ál)prófétaként lép az olvasó elé. A „sárga veszedelem”-ről és a világ végéről prédikál; a Csillag Szálloda ivójában Lazo Pavletićtel diskurál. Különös barátságuk alapmotívumaira az elbeszélő csak több évtizeddel megismerkedésüket követően jön rá; mindketten súlyos titkot takargatnak és kölcsönösen ismerik egymás rejtegetnivalóját. A korábban is fehér ingben, fehér gatyában járkáló, a második világháborúban temetőcsőszként szolgálatot teljesítő Bujdosó Döme a kirívó szépségű és kihívóan viselkedő özvegy Brunner Hilda (SS-tisztként szolgáló férje a boszniai harcokban esik el) oldalán „ruhát vált”: „Az újdonsült férj galambszürke öltönyben kísérette Hildát. Fedora kalapot hordott, és ezüstmarkolatú sétatálcával lófrált” (Uo., 111). A sváb származású Brunner Hilda azonban hiába vált férjhezmenetele révén nevet, nemzeti identitást, majd várja a partizánokat is virágsokorral, egy éjszaka nyoma vész. A pletyka szerint elbűvölte a partizánokat is, akik Belgrádba vitték, ahol egy szerb tábornok, majd egyenesen a marsall szeretője lett. A valószínű igazság azonban az, hogy Hilda is a temető jelöletlen sírjai egyikében végezte, méghozzá a férje jelentette fel és saját kezűleg ásta meg a felesége sírját. Valószínűleg ezt tudja róla Lazo Pavletić, akiről pedig a gatyás-subás temetőcsősszé visszavedett Bujdosó terjeszti azt, hogy saját kezűleg lőtte föbe barátait.

A távozás díszkrét bája. Újvidék 20. századi történelmét természetszerűleg hatalom- és ideológiacserék jellemzik. Az új hatalom rendszerint nagy csinnadrattával érkezik, legyilkolja a másik táborba (nemzeti vagy vallási közösségbe) tartozókat és másként gondolkodókat, majd megrakott teherautókkal távozik. Erről beszél Lazo Pavletić szlovák származású édesanyjának Grgićné is: „Nem lesz többé itt Sacher-torta sem, meg illatos, forró csokoládé sem. Bele kell törődnöd. Mi, akarom mondani, a szerbek felszabadultak, viszont meglásd, ezek a kommunisták úgy kifosztanak bennünket, hogy ihaj! Nekünk nincs póthazánk, nincs hova elinalnunk. A magyar urak megpakolt teherautókkal hordták el az irhájukat. Vitték a szajrét: a stílbútorokat, az ékszereket, a drága bundákat, a porcelánszervizeket, az étkészleteket, az ezüsttálcákat meg az evőeszközöket, a kristályt, a damasztágyneműt, de még a matracokat is. Mondd, hova, merre húzza a csíkot az én férjem? Hova meneküljön egy igazi szerb úriember? A mi értékeinket nem menti meg senki” (Uo., 67–68).

Ugyanezzel „érvel” az elbeszélés menetében (Lazo és az író meséiben) megszólaló és egy fölöttes, ironikus nézőpontot képviselő elbeszélő is az oroszok által megalázott Meinert kisasszony esetével kapcsolatban: „Szép is, csinos is, burzsuj is, örüljön, hogy élve maradt, ha már cserbenhagyták a szerencsétlent a magyar urak, akik 1914-ben diadalmasan harsogták, hogy nem, nem soha. Aztán haptákba vágták magukat az újvidéki magyar hölgyek előtt, és esküdöztek, hogy visszajönnének. Kezét csókolom, nagyságos asszony, mondták, majd jól megtömték szajréval a teherautót. Vitték az ékszereket, az étkészleteket, a stílbútorokat, a szőrmebundákat. Mentették az irhájukat” (Uo., 90).

A véres megtorlásokat követő „ruhaváltás” és „kimosakodás” jelenségét Gion Nándor *Aranyat talált* (2002) című regénye, a tetralógia negyedik darabja is tematizálja: „A szerb partizánok levetették egyenruhájukat, hősökön hősöködtek még, de már nem lehetett büntetlenül gyilkolni a németeket és a magyarokat, meg-

szűntek a mészárlások, a maradék németeket kitelepítették, ők a későbbiekben igen jól jártak, a magyarokat nem ritkították tovább, nagyjából helyrerázódott a nyugalom a Délvidéken, tehát Szenttamáson is. A kiürített német házakba lomha, sokgyerekes hegyi lakókat költöztettek be. A jövevények tanácstalanul tévelyegtek a síkságon, nehezen illeszkedtek be a környezetbe” (Gion 2007. 720).

A már szocialistává lett titói Jugoszlávia a hatvanas évek végén megnyitja határait, ami a lakosságcseré, illetve a migráció sajátos változatait eredményezi. Egyrészt gasztarbeiterek tömegei költöznek Németországba, majd nyaranta megpakolt nyugati kocsikkal érkeznek haza, miközben kissé belengi őket a gyanú árnyéka: bizonyára valamennyiüket „beszervezte a német titkosrendőrség” (Végel 2013. 105). Másrészt elkezdene hazalátogatni az elüldözött németek, ami riadalmat kelt a kolonisták, a második világháborút követően a helyükre és a házaikba beköltöztetett telepések körében, attól tartanak, hogy „a tömegesen érkező svábok visszakapják házukat, földjüket, gyárukat” (Uo., 105). Ez persze csak alaptalan pletyka: a jogtalan bitorlók félelmeit ébreszti fel az évtizedes nyugalmi állapotból, ugyanakkor a németek második világháborús szerepe miatt érzett lelkiismeret-furdalás enyhítését szolgálják ezek a baráti látogatások:

„Mintha ezzel is meg akarták volna vásárolni az itteniek jóindulatát, szerették volna megnyugtanni saját lelkiismeretüket. Heimat, Heimat, mondogatták megilletődve. Batchka und Banat. Poharazgatás közben néha kiszaladt a szájukon, hogy Hitler a főbűnös, és hál’ isten, nekik semmi közük hozzá. A kolonisták gyanakodva figyelték a jövevényeket, miközben azt puhatolták, hogy mit jelent az a szó, hogy Heimat. Szülőföld, világosították fel őket gyermekeik. Pa, šta? I mi smo izgubili svoju domovinu. Joj, naša prediv Bosna, ili ti božanstvena Crna Gora, to je naša prava domovina. Obećali nam je da ćemo jesti zlatnim kašikama, međutim od toga nema ništa. A Švabe stižu” (Uo., 106)

A narráció kétpólusú folyamatba egy fölöttes látószögből avatkozó szemlélődő elbeszélő avatkozik rendre, aki ironikus hangon kommentálja az elbeszélteket. A Lazo Pavletić fiákerébe beszálló nyugati turistákat és látogatókat – akiknek kedvéért a fiákeres még angolul is megtanul – éppúgy görbe tükörben láttatja, miként a hazalátogató „időben elmenekültek”-et. Az előbbi „állami díszkísérettel felkeresi a déli tájakat, hogy aztán elmondhassa: a hamis nyugati demokráciával vitázva milyen eredeti a balkáni őserő! Viszont iparkodik vissza a bárszonyos nyugati demokráciába, amelyet halálra ítélt”, míg az utóbbi: „Késztetést érez, hogy hébe-hóba visszatérjen a pátriát meg nemzetét magasztalni, tanújelét adva a szülőföld iránti hűségnek. Úgy tesz, mint aki nem tudja, hogy érzelmi kitörése, rajongása jól begyakorolt alakoskodás része. Nem meri kimondani azt, amit gondol, hogy ezt a várost barbárok lakják, akik meg akarják hódítani az Ígéret Földjét” (Uo., 239).

Bál és orgia a Dornstädterben. A történesek központi tere az író-elbeszélő által a Nagy Hazugság Terének nevezett Szabadság tér, ahol a Pavletićek posztoltak évtizedeken át, s ahova – mint az Ígéret Földjére – az idősebb Pavletić annak idején a szerb regimenterrel együtt lovagolt be. De ugyanezen a téren tombolt a partizánokat váró tömeg, ide gördültek be a honvéd hadsereg tankjai is, itt éltette évtizedekig a nép Tito stafétáját, s itt zajlottak le természetesen a legújabb pálfordulások tő-

megtűntetése: „Ahol most teli torokból bömböljük, hogy soha nem akartuk azt az utat járni” (Uo., 22). A Szabadság téren áll a – történelem során soknevűvé lett – Dornstädter cukrászda; törzsvendégeinek, a falra függesztett uralkodói portréknak és nevének változása egyúttal az ideológiák és pártállások cserélődését tükrözi. 1918 előtt I. Ferenc József képe függött a falon és császári tisztek vendégteltek meg süteménnyel és forró csokoládéval kisasszonykáikat. Az első világháború után azonban a szerb tisztek lepték el a cukrászdát és a városi felügyelőség utasításra adta, hogy Péter király portréját kell kifüggeszteni, majd 1941-ben, amikor a magyar tisztek kedvenc helye lett, ugyanez az inspekció rendelte el, hogy Horthy Miklós kormányzó úr portréját kell a terem legszembevetőbb helyére kitenni. Az elbeszélő(k) szerint Dornstädter úr – ha lehetősége lett volna rá – nyilván Tito és Sztálin arcképét is kiakasztotta volna a cukrászdába, minthogy azt a meggyőződést vallotta, hogy nem számít „kinek a képe csüng a falon, meg vendégeink egyenruhája, [...] hanem a Sacher torta íze meg a kávé illata, illetve a nálunk kapható finomság originalitása. [...] Mellékes, hogy milyen nyelven rendel a vendég, vagy hogy milyen ancúgban van, az a fontos, hogy rendeljen és fizessen. A pénznek nincs szaga!” (Uo., 66). Sztálin és Tito képét azonban nem Dornstädter úr akasztja fel a falra, mivel a háború befejezését követően nyoma vész, hanem az új, kommunista hatalom pribékje, Šuković főpincér. Csak Lazo Pavletić édesanyja, a bizonytalan származású (szlovák?, magyar?) Horák Katalin, a cukrászda volt pincérnője reménykedik abban, hogy a szolgáltatás minőségét és méltóságát mindennél többre becslő Dornstädter úr mégis megmenekült.

Újvidék emblematisz cukrászdája meghatározó közösségi események, így a farsangi bálok színhelye is, amelyek ugyancsak az aktuális ideológiák megjelenési terét képezik. 1940-ben, amikor a német származású Meinert kisasszonyt választják bálkirálynővé, már javában dűl a háborús örület és készülődés. A bálkirálynőt, mert a szappangyáros édesapja háborúellenes köszöntőt mond, nemigen ünneplik, s elmarad a viharos tetszésnyilvánítás. „[...] olyasmit talált mondani, hogy nem lenne jó, ha itt is öldöklésbe torkolna a viszály. Meg hogy Újvidéket valamiképp meg kellene kímélni. Nem engedhetjük meg, hogy csorbuljon a szabad királyi város tekintélye” (Uo., 87). 1941-ben természetesen magyar bálkirálynőre emelte poharát a tömeg, aki „könnybelábadt szemekkel rebegte, hogy amíg szüleivel budapesti száműzetésben gyászolta Trianont, minduntalan nyomasztotta a gondolat, hogy szegény délvidéki magyarok mennyit kénytelenek nélkülözni. Egyebek mellett a finom magyar pezsgőt is nélkülözik” (Uo., 88). Ő természetesen elsők között inal el Újvidékről a vereséggel végződött háborút követően, míg a kifinomult és művelt Meinert kisasszony marad, mert úgy véli, nem vétett semmit. Ezt hajtogatja, amikor az orosz katonák az utcáról bebámulól kárörvendő és perverz tömeg szemelátára gyalázzák meg a Moszkvára keresztelt Dornstädter cukrászdában. Jellemző, hogy miképp regisztrálja a hatalmváltást követő kulturális változást Horák Katalin, Lazo Pavletić édesanyja, aki szemtanúja a Dornstädterben történt gyalázatnak, s egyetlen, aki élete végéig szégyelli magát miatta: „[...] mikor sárgultak meg a csipkefüggönyök, miért nyikorognak a plüssfotelek, miért olyan koszos a padlóburkolat?” (Uo., 78).

Mind az analógiás példaként idézett Gion-regényeket, mind a Végel-regényt áthatja egyfajta sorsszerűségbe vetett hit, annak reménye, hogy a bűnösökre végül mégis lesújt a Nemezis. Az *Ez a nap a miénkben* a partizán kivégzőosztagban közreműködő Andelina Simint egy nyári reggelen a halászok húzzák ki hálójukkal a folyóból; sohasem derül rá fény, miként került oda, legtöbbször úgy vélik, hogy a Ságiak végeztek vele Imre testvérük meggyilkolása miatt. A *Neoplanta*-regényben pedig Török Miklós sorsa mutatja leginkább a végzettség erejét az egyén, a kisember élete alakulásában. Apját egyazon kommunista hatalom végezteti ki és nyilvánítja háborús hőssé posztumusz. Felesége apjáról kiderül, hogy annak a rögtönítélő bíróságnak az elnöke volt, aki ezeket a halálos ítéleteket meghozta. A cinikus gyilkos a veje temetésén roppan össze, veti magát térdre és fohászkodik megbocsátásért az Istenhez. Még tragikusabb teher nehezedik azonban az olyan kisemberekre, mint pl. a két Pavletić, különösen a fiatalabb, akik akaratukon kívül, sőt akaratuk ellenében követnek el – esetleg saját életük fejében – bűntetteket. Katarina Horakova a háborút követő hetvenes években találkozik ismét a jól szituált Meinert kisasszonnyal, aki nem roppant össze az események súlya alatt, mi több, Németországban egyetemi karriert épített magának. A volt pincérnő azonban még ekkor is rettenetesen kényelmetlenül érzi magát, hiszen – még ha akaratán kívül is – tanúja volt, s ezáltal valamilyen formában részvevője az aktuális világot meghatározó kollektív erőszaknak.

Uralkodók, hamis próféták. A regény legprofánabb pillanata az, amikor a szerbekhez dezertált fiatal Lazo Pavletić, a regényben történetmondóként szereplő fiákeres apja, Ferenc József császárhoz fohászkodik, hogy bocsásson meg neki, amiért átszökött az ellenséghez, s mert hűségét – amikor a szerb hadvezetés az első vonalba küldte – kénytelen volt osztrák és horvát katonák gyilkolásával bizonyítani: „Titkon szorongott, sajnálta az áldozatokat, olyannyira, hogy puskáját szorongatva Ferenc Jóska képe jelent meg előtte, amikor mutatójúját felemelve megfenyegeti, és azt mondja: Hűtlen lettél császároddhoz, fiam. Megállj, megkeserüld. Ezért még megver az isten” (Uo., 43). A Knin környékéről származó fiatal Lazo ugyanis hazafiúi kötelességének tartotta, hogy „ha Ferenc József hívja, akkor kötelessége védelmezni a hazát. Nagy tisztelője volt Ferenc Jóskának. Mária Terézia császárnőt pedig amiatt istenítette, mert bőkezű volt a krajnai szerbekkel” (Uo., 41). Az egyszerű, józan észjárású fiatalember kész lenne akár élete árán is védelmezni a – hazával azonosított – császárat a franciák ellen, s legfőbb álma, hogy eljusson Bécsbe, hogy tiszteletét tegye Mária Terézia szobra előtt, aki földet adományozott a törököt „kardélre hányó” déd- és nagypapjának – de vesztére a szerb frontra vezényelik, ahol – miként ismeretes – nem kis lelkiismereti válságok mellett átszökik nemzettársaihoz.

A mindenkori diktátor – a félrevezetett vagy elfogult, de leginkább csöcselékké züllött tömeg előtt – legtöbbször a „bölcös atya” álarcában tűnik fel. A háborúra készülő újdéki polgárság pl. etnikai hovatartozásától függően Hitler vagy Horthy személyében látja megváltóját. Horthy Miklóst épp olyan forgatókönyv szerint és retorikával éltetik 1942-ben Újvidék főterén, mint majd 1944-ben Tito marsallt. A szerb Marićék éppúgy megrakott teherautóval távoznak Szerbiába, mint a horthysta urak Magyarországra – szolgálóik pedig maradnak kisembernek és kiszol-

gálatottnak mint Katarina Horakova (Horák Katalin) vagy Novák néni. Az egymást váltó hatalmak fegyveres alakulatai ordináré demagógiával ünnepeltetik magukat a Szentháromság/Szabadság/Nagy Hazugságok Terén, majd a közeli Dunába lövik a másik nemzet vagy etnikai közösség tagjait. A regényíró elbeszélő épp ezért ezt, az ünnepi beszédekben „Európa kék szalagjá”-nak nevezett hamis Duna-képet és áltaposzt igyekszik demisztifikálni: „A bérkocsiból rémülten bámultam Európa legnagyobb folyóját, a sötét, rideg, nagyméretű tömegsírt. Yes, yes, ismételtettem magamban, a Duna összeköt bennünket. Ezt hajtogattam, holott utólag beláttam, itt kellett volna fennhangon folytatnom a mondatot. Yes, massgrave. Kimondani, szembesülni a szavak erejével. Large mass grave in the Danube. Massangrabe. Viele grosse Massengraben in der Donau, die Deutchsen, sebs, magyarok, zsidók, yes, Jews, Juden, Jevreji, ja, ja, együtt élünk a tömegsírokkal, hogysisne, hiszen a limesen szent hevülettel gyilkoljuk egymást; csak hát erről bölcsen hallgatunk” (Uo., 237).

Anekdóták, véres történetek. Újvidék 20. századi elbeszélését Végel László *Neoplanta, avagy az Ígéret Földje* című regényében olyan anekdoták sorozata alkotja, amelyek véres történeteken alapulnak. Az egyik nagy anekdota Tito elvtárs újvidéki látogatásához fűződik. A regényíró elbeszélő e történetnek – miként a bizonyos korhatáron túli befogadó is – egyszerre részvevője és hallgatója. Mint újvidéki diák ott van a Tito érkezését váró, kivezényelt, éljenző tömegben, aki meggyőződéssel vallja (mint annyian mások!), hogy neki is, direkt neki integetett a marsall, másrészt hallgatóként megismerkedik házigazdájá, Sólyom Alajos, a Csillag Szálloda (korábban Turul) főpincére „nagy történetével”, akit az a megtiszteltetés ér, hogy személyesen szolgálhatja fel a habos kávé a ország elnökének és a hadsereg főparancsnokának. A legenda szerint Tito röviden elbeszélgetett a magyar nemzeti-ségű pincérrel: „[...] afelől érdeklődött, hogy hogyan érzik magukat a magyarok a szocialista Jugoszláviában. Sokkal jobban, mint a magyarok Magyarországon, akik Sztálin csizmája alatt nyögtek, amikor meg végre fellázadtak, halomra gyilkolták őket. Vigyázatok a testvériség-egységre, mint a szemetek fényére, válaszolta Tito marsall, mire Sólyom Alajos tiszteletudó főhajtással illette az elnököt” (Uo., 137). A valóságban természetesen semmi sem történt, Tito elvtárs ügyet sem vetett az öt kiszolgáló pincérre, míg a szálloda éttermének népes vendégeregét az „ingeny zabáló” titkosrendőrség tisztjei alkották.

A Tito-kultusz másik emblemikus mozzanata az évenként az egész országban körbehordozott és Tito elvtárs állítólagos születésnapján, május 25-én a belgrádi központi ünnepségen átnyújtott ifjúsági staféta. Az elbeszélő mint „a gondtalan szocialista nemzedék” tagja – nagy megtiszteltetésként – maga is fut kétszáz métert a stafétával annak a Török Miklósnak a társaságában, akinek az apja ugyanazon az ominózus erkélyen ünnepelte a bevonuló honvédeket és később a partizánokat is, majd ez utóbbi hatalom halálra ítélte és posztumusz kitüntette. Persze több évtized távlatából egy, az eseményeket már „fölköttes” nézőpontból szemlélő elbeszélő teszi fel a kérdéseket: „Mi célból futottunk mi azzal a stafétabottal? Kiért? Miért? Hová?” (Uo., 246), s ugyanez az elbeszélő több mint fél évszázad múltán már azt is kimondja: „[...] az egész nemzedékem ilyen volt. Ártatlan naiv és optimista. Ostoba!” (Uo., 48).

A regény központi anekdotája a többször is különböző mesékben és alakzatokban felbukkanó Mária Terézia császárnőhöz fűződik. Ez a városalapítás anekdotája: „1748-ban összefogtak a németek, a szerbek, a magyarok, a zsidók, az örmények meg a többi itt élő nemzetség, összekaparták megspórolt pénzüket, bankkölcson tettek fel, és a tömérdek bankóval Bécsbe utaztak, hogy Mária Terézia császárnőtől megvásárolják a szabad királyi város címet. A császárnő megkérdezte, mi a neve a városuknak, mire az alapító atyák töredelmesen bevallották, hogy nincs neve. Felkérték őfelségét, legyen városuk keresztanyja. A császárnő elővette arany pennáját, és gyöngybetűkkel írta a latin nyelvű alapító okiratra: Legyen a neve Neoplanta, és minden nép nevezze a saját nyelvén. Éljenek békében, szeressék egymást, ez a soknemzetiségű város legyen példája a különböző nációk békés egymás mellett élésnek. Eltelt több mint 250 év. Neoplanta – azaz Újvidék – népei azóta folyamatosan gyilkolják egymást.” (Végel 2013).

Neoplanta–Újvidék–Neusatz–Novi Sad várost fennállásának 250 éve alatt folyton felszabadították. A kilencvenes évek elején a regényíró egyszer azt álmodja, ezt a várost ismét felszabadítják, az ünneplő tömegben ismét találkozik a már halott Török Miklóssal, aki magatartását (orvosként nem volt hajlandó kezelteni magát) azzal magyarázza, hogy „nem akarta, hogy felcitolják egyetlen erkélyre sem”, ezért: „Elmenekült – meghalni” (Uo., 264). Az elbeszélő álmában fejvesztve menekül a Szabadság téren ünneplő tömegből, s a Bűnök Terének nevezett Duna-partra rohan, ahol magasba lendítve a kezét, a Dunába, a hullám-(tömeg)-sírba veti a stafétát. Lazo Pavletić – aki feltehetően egy életen át hordozza lelkiismereti terhét, de meghal, mielőtt számot vetne történetével (úgy értelmezhető: belehal az igazságba) – levonja a konzekvenciákat: „Ezek szerint lehet az ember hős is, meg gyáva is, egy személyben. Húsz évvel ezelőtt még abban hittem, hogy az ember vagy hős, vagy gyáva. Legalábbis, normál körülmények között, így lenne rendjén. Viszont ebben a városban minden összekuszálódott. Egyszerre hős és gyáva. Gyilkos és áldozat. Ha életben marad, akkor bizonyára nem lesz belőle hős, hanem alávaló, gyáva kukac... Gyalázatos. Így kell megdöglenni, így kell lemosni a szégyent, a kurva úristenit ennek a világnak...” (Uo., 269).

KIADÁS

Végel László 2013. *Neoplanta, avagy az Ígéret Földje*. Budapest: Noran Kiadó.

IRODALOM

Balázs Lajos 2013. *Sorsfordulások rítusai a székel-magyaroknál I. Szeretett fogott el a gyermek iránt*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

Gion Nándor 2007. *Latroknak is játszott*. Virágos Katona. Rózsaméz. Ez a nap a miénk. Aranyat talált. Budapest: Noran Kiadó.

A FIBONACCI-SOR AZ IRODALOMBAN

KONTRA FERENC: ANGYALOK REGÉNYE

A *Fibonacci-sor* Kontra Ferenc novellai kiképzésű, *Angyalok regénye* (2014) című regényének első története. A cím jelölte argumentum még nem utal közvetlenül a Leonardo Fibonacci (1170–1250) által felállított matematikai képletre¹ – bármilyen, akár félrevezető értelmet is tulajdoníthatunk neki, mert gondolhatunk pl. egy, az itáliai matematikusról elnevezett utcára vagy házsorra. Az első, az elbeszélésbe rejtett konkrét utalás a történet egyik szereplőjének, az út menti/város széli Vörös Rózsához címzett fogadóban gazdálkodási kézikönyvet kínáló könyvügynöknek a beszédében hangzik el. Szó szerint idézi, felmondja a Fibonacci-képlet ún. „nyulas” példáját: „Jöjjenek, jöjjenek közelebb, akad itt olvasnivaló bárki kedvére, éppen egy olyan könyvnél tartottam, amit haszonnal forgathattam, van ebben mindenféle hasznos tanács a ház körüli gazdálkodóknak. Itt van ez, amit mutatok, tele metszetekkel az állattartásról. Vegyünk egy pár nyulat. A második hónap végén születik egy új pár, így most már két pár van. A harmadik hónap végén az eredeti nőténynek születik a második pár nyula, így már három pár lesz. A negyedik hónap végén ugyanennek a nőténynek lesz újabb kicsinye, a második hónapban született nőtény most elli az első kicsinyeit, így összesen már öt pár nyúl van” (Kontra 2014. 11).

Matematika-népszerűsítő portálokon² és ismeretterjesztő könyvekben (Geröcs 1988) ugyanennek a következő leírását találjuk:

„Hány pár nyúl származhat egy évben egyetlen pártól, ha minden pár havonta új párnak ad életet, amely a második hónaptól lesz tenyészképes, és feltételezzük, hogy egy ivadék sem pusztul el?”

A válasz a következő sorozat: 1, 1, 2, 3, 5 stb. Azaz $h_1=1$, $h_2=1$, $h_3=2$, $h_4=3$, $h_5=5$ stb. ha az első két hónapban (h_1 , h_2) még csak a »kezdő« páruk van, a harmadik hónapban születik meg az első új pár. A negyedik hónapban ez az új pár még nem ellik, de szülei igen, így már három pár nyulunk van. És így tovább” (www.bethlen.hu/matek/mathist/forras/Fibonacci_sorozat.h.tm)

A primer vagy felületes olvasás azonban még ezen a ponton sem reagál okvetlenül, átsiklik felette, miként a kocsma neve (Vörös Rózsa) hordozta jelentésen is. Ez utóbbira a „nyulas példa” elhangzása után, a bolondnak titulált lány konfúzus, rejtélyre utaló megjegyzései alapján figyelünk fel először. A könyvügynöktől

¹ Fibonacci-sorozatoknak nevezzük azokat a sorozatokat, amelyeknél az első két tag adott, ezt követően minden tag az öt megelőző két tag összege. Formulával: adott a_1 és a_2 , és $a_n = a_{n-1} + a_{n-2}$ (www.bethlen.hu/matek/mathist/forras/Fibonacci_sorozat.htm).

² www.bethlen.hu/matek/mathist/forras/Fibonacci_sorozat.htm

trader.portfolio.hu/tozsdeszotar/technikai-elemzes/fibonacci-szamok-etc

eltulajdonított, inkriminált könyv fedőlapján ugyanis egy rózsza képe, miként a kocsma falán is egyfajta rózszaábrázolás látható. Ezekre vonatkoznak a lány kérdései és reflexiói: „Mit jelent rajta ez a vörös rózsza?”, illetve: „A falon a rózsza, egyetlen szál rózsza egy városszéli kocsmá falán, semmi egyéb, se kurtizánok, se szentek. A rózsza így, befelé csavarodó szirmaival vörös titok marad. Éppen én ne tudnám felfogni, hogy mit jelent. A kocsmá nevét – mesebeszéd. Ami elkerülhetetlen, annak a szemléltetői lehetünk” (Kontra 2014. 11).

A történet záró epizódjában, a szöveg utolsó szegmensében azonban elhangzik még egy figyelemfelkeltő, rejtélyes utalás – „*A Fibonacci-sor: Ennek sosem lesz vége*” (Uo., 17) –, amelynek nyomán teremődik meg a befogadásnak az a(z) – enigma feloldására irányuló – helyzete, minek következtében más értelmet nyernek korábban elhangzott allúziók is, pl. a nyulak szaporodását illusztráló képlet, illetve a kocsmá nevében rejlő, illetve a falon függő rózszaalakzat. A víz (a Duna?) ugyanis különös és iszonytató „hordalékot” vet partra: „Ott lebegtek a vízen hosszú sorban, a kezük kötéllel összekötve, az első a folyó lápos hínárjába keveredve, a háta, mint a teknős páncélja, felpúposodott a vízen, itt állította meg a sort, amely lebegve, magatehetetlenül himbálózott a felszínen, mint az egymáshoz kötözött csónakok. Hátukra fehér festékkel számokat mázoltak” (Uo. 17).

A „Fibonacci-sor”-ra történő reflexió tehát nemcsak a víz által partra vetett hullák látványát kifejező hasonlatként funkcionál, de a narratív szinteken felbukkanó motívumokat, sőt magatartásokat is értelmezi. A(z) – „időtlenység elátkozott terében” álló – fogadóban történt jelenetek és megjegyzések így utólag konkrét, illetve hozzávetőleges értelmet nyernek. A könyvügynök által kínált gazdálkodási kézikönyv a Fibonacci-sorozat³ ismert példájával szemlélteti a házinyulak szaporodásáról szóló tudnivalókat, ezt idézi a könyvügynök, miközben megjegyzést tesz a könyvet díszítő gazdag illusztrációs anyagra. A regényben később többször is történik utalás erre a „nyulas” képre, majd *A nürnbergi rab* című novella tematizálja is Albrecht Dürer ismert alkotását: „Ma mindenki az óriás bronznyúl előtt fényképezkedik, ami Dürer rajza alapján készült. Szoborba persze nem akkora csoda, mint a tenyérnyi temperafestményen, amelyet már csak tízévente visznek egyszer a nyilvánosság elé. Nem akartam hinni a szememnek, amikor a bécsi Albertinában láttam a képet, hogy minden szál szőr különálló ecsetvonás, amennyi ideig néztem, olyan érzésem támadt, mintha minden szál külön-külön másféle árnyalatú lenne a vörösestől a barnáson át a szürkékig, ezernyiszor mártva újra az ecsetet. És a nyúl vajon mozdulatlanul tűrte, vagy odaszögelték?” (Uo., 106–107).

Nem tudjuk ugyan, hogy kinek – az elbeszélőnek-e vagy valamelyik hősének, a kocsmárosnak, illetve az idegennek a szájából hangzik-e el a rejtélyek kulcsát jelentő Fibonacci-utalás, de több mozzanatot is értelmez. Az ügynök által kínált könyv fedőlapján sem véletlen, hogy egy rózsza képe látható, hiszen a természet több jelensége, pl. a vadrózsza szirmainak elrendezettsége is a Fibonacci-spirálnak megfelelő képlet, ugyanakkor öskép, toposz, amely az antikvitásnak (Géczi 2011)

³ Vö. az 1. sz. jegyzettel

és a keresztény szimbolikának⁴ is jelentős mozzanata. Ennek függvényében már a bolondnak titulált lány szavai is új értelmet nyernek, s a Grál-legenda, illetve a haláltánc-jelentés összefüggésében értelmezhetők a rejtélyes szavak („befelé csavarodó szirmaival vörös titok marad”, „ami elkerülhetetlen, annak csak szemlélői lehetünk” [Kontra 2014. 11]).

A keresztény szimbólumrendszer több mozzanata szövegszervező motívuma regénynek, ugyanakkor kettő, az „angyali látomás” és a „haláltánc-motívum” áthatja az elbeszélés minden szintjét a tropikus alakzatoktól a narratív eljárásokig. A Fibonacci-utalás nélkül nem jutna eszünkbe elemezni, feltehetően csak egy véletlen összegnek tartanánk a kocsmáros által kimondott, s a fogyasztás arányát/lehetőségét jelző számot sem: „A két hajós kiforgatta a zsebét, csengtek az aprók a pulton, a kocsmáros dörmögve, hangosan számolt.

Ez 377, majd annyit mérek ki. Három korsóval és másfél pohárral lesz.

De ne egyszerre, az isten áldja meg, ossza két-két korsóba, majd jövök érte, magyarázta a fiatalabb” (Uo., 13).

A 377 a Fibonacci-számsorozat tizennegyedik (más értelmezés szerint a tizenötödik) tagja (N. N., 2014. <http://www.maths.surrey.ac.uk/hosted-sites/R.Knott/Fibonacci/fib.html>). „A számsorozat: 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377 [...] és így tovább. A végtelen hosszúságú sorozatban minden következő tag az előző kettő összege. A sorozatban egyre tovább haladva a szomszédos számok közül a kisebbet a nagyobbbal elosztva egyre közelebb kerülünk a 0,618-as értékhez, ami az aranymetszés nevű mértani fogalom esetében az 1 egységnek vett szakaszból szerkesztett nagyobb résznek az arányszáma, és többek között a szabályos ötszög szerkesztésének is az alapja” (N. N., 2014. <http://www.fxprofit.hu/index.php?fx=fibonacci>).

„Végtelen hosszúságú sorozat” (Uo.), mondja a matematikai törvény, amit az elbeszélő a „sosem lesz vége” (Kontra 2014. 17) megjegyzéssel lendít át a világgértés metaforikus alakzatainak szintjére, miáltal a Fibonacci-sorozat létmetaforává, „halálképlette” válik: a vízben úszó hullák látványa pedig ennek képi manifestációja, a középkori ábrázolások haláltánc-motívumát idézi be a szövegvilágba.

„A Fibonacci-sorozat egymást követő tagjainak a hányadosából kapott sorozat határértéke pontosan az aranymetszéshez [...] tart” (Németh 2013. 20) – olvashatjuk matematikai tanulmányokban: „Az aranymetszés használatára példaként állíthatjuk a pentagrammát, amely az ókorban az eltérő népeknél eltérő jelentése volt, például Babilóniában az öt irányt jelképezte: elől, hátul, balra, jobbra és fent. Ezeknek az irányoknak asztrológiai jelentést is tulajdonítottak, felülről kezdve az óramutatás irányában Mars, Jupiter, Szaturnusz, Merkúr és a Vénusz jelei vannak. A középkorban az öt öselemet jelölték vele: a szellemet, a levegőt, a tüzet, a vizet és a földet” (Uo. 10).

⁴Dan Brown *A Da Vinci-kód* című bestsellerjében – mint a Fibonacci-képletre reflektáló egyik újabb irodalmi szöveghely – a Grál, a Rózsa, Mária Magdolna és Jézus jelképe (Brown 2010).

Miként Dan Brown híres bestsellere, *A Da Vinci-kód*, Kontra Ferenc *Angyalok regénye* című művének narratív struktúrája is az emberi test (metaforikus értelemben az emberi létezés) rejtélyes („isteni”) arányai, a tökéletes aranymetszés megtestesülése gondolatára épül. Brown regényében a meggyilkolt múzeumi kurátor, Jacquin Saunière, a titkos Sion-rend nagymestere meztelen holtteste marad a Vitruvius-tanulmányt jelölő alakzatban, hasán a saját vérével rajzolt pentagrammal (Brown 2004). Kontra regényének első fejezete viszont tematizálja, az összes többi továbbgörgeti a Fibonacci-sorozat, s ezáltal az aranymetszés képletét a hozzá fűződő motívumokkal és vonzatokkal. Az így keletkezett enigmák feloldására irányuló olvasói attitűd határozza meg befogadásának folyamatát.

A Cellini-történetet (Benvenuto Cellini, 1500–1571) elbeszélő második rövidtörténetben (*A firenzei ötvösmester*) egy, a művészi alkotás „isteni” arányairól, a Mester és ellenfele, Bartolommeo Bandinelli (1493–1560) között zajló vitában tematizálódik ismét az emberi test anatómiai felépítésének mint a tökéletes aranymetszés-megvalósulásnak a gondolata. Cellini Bandinelli legismertebb alkotása, a *Hercules és Cacus* „kontraposztos” felépítését bírálja: „Elmondom. Ha már az anatómiát említetted az imént, szobrod bizony alapjaiban híján van annak. Ha Herculesednek levágnád a haját, abban a koponyában bizony az észnek szemernyi helye sem maradna, az arcról sem derül ki, hogy emberé-e vagy egy herélt oroszláné, mivel csak sörénye van, egyebe sincsen. A fejnek semmi köze a figurához, és olyan szerencsétlenül áll a két csapott váll között, mintha csak úgy odadobták volna. Egy gnóm, holott hősnek kellene lennie” (Kontra 2014. 27).

Cellini élete és művészete önmagában is összetett „alkotás”, a bűnügyi történet és az anyag tökéletes megformálásának folyamatáról szóló, Cellini *Perszeusz-szobrának* létrejöttét elbeszélő „művészregény”. Az alkotás/teremtés folyamatát megidéző leírásban az öt őselem (pentagramma) jelenlétét figyeljük meg; Cellini küzdelmét az anyaggal, miközben a tűzben/tűz által létrehozta tökéletes formába öntött bronzszobrát, a Medúza-fejet magasba emelő *Perszeuszt*.

A természetben és tropológiai szinteken is ismert jelenség a *tűzrózsa* fogalma. A Fibonacci-spirál természetben megjelenő formájaként tartjuk számon a szirmaival befelé tekeredő rózsát, illetve különböző – pl. tűzrózsának nevezett – fajtáit is. A tűzrózsa a nyelv képi tartományaiban a tűz létrehozta alakzatot kifejező metafora.⁵ Művészi alkotásfolyamat („a tökéletes arány” létrehozása) és a pusztítás („haláltánc”) jelentéseiben egyaránt formálja Kontra Ferenc *Angyalok regénye* című regényének szövegvilágait. A Perszeusz-történetet előadó vándorszínész-trupp tragédiáját elbeszélő *A Tökösi-erdőben* című novellában a művészi kifejezés tetőpontján változik át a tűz esztétikai értelemben vett látvány-csodája a pusztítás alakzatává: a nimfát játszó diva által magasba emelt fáklya lángra lobbantja az erdőt. A már idézett, *A firenzei ötvösmester* című novellában a tűzből emelkedik ki Cellini legszebb és legtokéletesebb alkotása, de ugyanez lesz ellenfeleinek sírhelye is. A Szent Eufémia-történetre épülő *Rovinj császára* című fejezetben a csoda és a halál tartalmai

⁵ 2008-ban látott napvilágot Richard A. Knaak *The Fire Rose* (Tűzrózsa) című népszerű fantasy regénye, az Ogre Titánok második darabja. Egyes kiadásai címdalán megjelenik a tűzrózsa ismertetett képalakzata.

együtt jelentkeznek: kínzó tűzbe vetik a keresztény leányt, ahonnan angyalok mennek ki. A legendát tovagörgető történetben tüzes látomás lesz a Szent Eufémia-templom építését előhívó csoda formája.

A regény önreflexív szinteken is felidézi a Fibonacci-rejtély alakzatait, pl. a *Rovinj császára* első bekezdésében a mesét kagylóként határozza meg az elbeszélő, miközben tudjuk, hogy a kagylócsiga, illetve a tengeri kagyló a Fibonacci-spirálnak a természetben előforduló legtökéletesebb formái (Ubornyák–Erdélyi 2007. <http://kagylokurt.hu/80/tarsadalomtudomany/az-arany Metszes-tortenete.html>): „A kagyló ellenáll, amíg csak tud. Akkor lesz vége a mesének, ha széttörik. Nem hiszem, hogy lenne a mesénél zártabb történet...” (Kontra 2014. 82).

Az *Angyalok regénye* – mint a Brown-bestseller, ám a művészregény-narratíva keretein belül – enigmák, rejtélyes utalások sorozatára épül, amelyeknek feloldása újabb alkotások, legendák és történetek világához vezeti el az olvasót, miáltal a Kontra által létrehozott regény egy önmagát generáló, folytató, hatványozó szövegvilágga alakul; miként a Fibonacci-sor számai is egymás összegeiként alakulnak végtelen sorozattá. A Kontra-regény egyik ilyen sora – nem véletlenül – Albrecht Dürer *Nyúl* című képének értelmezésébe fut ki *A nürnbergi rab* című novellában. A világhírű festmény egyrészt az ábrázolás tárgya révén asszociál a Fibonacci-példára, másrészt a világ leképezésének, utánképezésének klasszicista-romantikus stílusvitáját (az azt tematizáló alkotások sorát) idézi be a történetbe. Az is jelentéssalkotó mozzanat, miszerint Albrecht Dürer is egyike azoknak, akit erőteljesen foglalkoztattak a test arányai, az aranymetszés problematikája alkotás közben. Halál-jelentésekre, ezáltal a regényszervező motívumokra asszociáló mozzanat a Dürer-történetben az is, hogy szülőházával szemben áll a nürnbergi hóhér háza, ami épp úgy turisták tömegét vonzza mint Dürer „nyulának” bronz másolata. A tökéletes utánzás (ábrázolás) stílus elemzése ugyane szövegben egy másik alkotás szövegszerű megjelenítésének és képi világának, Vermeer *Csipkeverőnő* című alkotásának felidézését eredményezi: „A csipkeverőnő modellként nyilván hálásabb alany lehetett, csak ült ott az ablak előtt mozdulatlanul a vermeeri fénypásmában, húzgálva azt a cémát le-fel, mégis elképedtem, hogy ez a világhírű festmény is csak egy tenyérnyi miniatűr, a Louvre egyik falának előretörő kiszögellésében kapott állandó helyet” (Kontra 2014. 107).

A „nyulas” Fibonacci-példa által elindított irodalmi jelentéssorozat, az „irodalmi” Fibonacci-sor Leonardo Pisano, alias Fibonacci matematikai képletétől mint motívumtól az *Angyalok regénye* jelentésvilágát szervező történelmi korok és korstílusok legendáin, opusain, alkotásain (pl. a görög mitológia történetei, Cellini ön-életrajza, a *Benvenuto Cellini mester élete, amiképpen ő maga megírta Firenzében*, valamint *Perszeusz-szobra*, Bartolommeo Bandinelli *Hercules és Cacus* küzdelmét ábrázoló alkotása, a Szent Eufémia-legenda és -templom, Rudolf főherceg *Jagden und Beobachtungen* című könyve, Alfred Edmund Brehm munkássága, Csáth Géza *Trepov a boncaszton* című novellája, Albrecht Dürer *Nyúl* című képe, Jan Vermeer van Delft *Csipkeverőnő* című festménye etc.) át az irodalom mint szellemi kontinuum létformáját értelmező művészregény-jelentések kibontakozásáig és tematizációjáig terjed. Valójában az irodalom létformájának mint egy szellemi értelemben vett, végtelenségbe futó Fibonacci-sorozatnak a létre utal. Az irodalmi alkotás és

jelentései ugyanis sohasem érhetők tetten csak az adott és egyetlen alkotás elolvasásában és befogadásában, hanem az újraolvasások által létrehozott „folyamatos történések” sorozatában, amelyek jelentések és alkotások összeadandó történetére épül. Mint a Fibonacci-képlet.

KIADÁS

Kontra Ferenc 2014. *Angyalok regénye*. Budapest: Magyar Napló.

IRODALOM

- Brown, Dan 2004. *A Da Vinci-kód*. Fordította: Bori Erzsébet. Budapest: Gabo Kiadó.
- Géczi, János 2011. *The Rose and its Symbols in Mediterranean Antiquity*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Geröcs László 1988. *A Fibonacci-sorozat általánosítása*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Németh Regina 2013. *Nevezetes számok a matematikában*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Matematikai Kar.
- https://www.cs.elte.hu/blobs/diplomamunkak/bsc_matelem/2013/nemeth_regina.pdf (2014. 11. 10.)
- N. N. 2014. *Exprofit tananyag. Technikai-elemzés. Fibonacci*. <http://www.fxprofit.hu/index.php?fx=fibonacci> (2014. 11. 10.)
- N. N. 2014. *Fibonacci Numbers and the Golden Section*. <http://www.maths.surrey.ac.uk/hosted-sites/R.Knott/Fibonacci/fib.html> (2014. 11. 10.)
- N. N. 2014. *Fibonacci sorozat*. www.bethlen.hu/matek/mathist/forras/Fibonacci_sorozat.htm (2014. 10. 01.)
- N. N. 2014. *Fibonacci számok*. trader.portfolio.hu/tozsdeszotar/technikai-elemzes/fibonacci-szamok (2014. 10. 01.)
- Ubornyák Katalin – Erdélyi Ferenc 2007. Az aranymetszés története = *Kagylókürt*, 45. <http://kagylokurt.hu/80/tarsadalomtudomany/az-aranymetszes-tortenete.html> (2014. 10. 13.)

Bence Erika, 18 tanulmányból álló kötetének irodalomtudományi kérdésfelvetése, értelmezési horizontja egy tágabb, interdiszplináris, kultúratudományi, antropológiai körbe íródik bele. Ezekben az írásokban textus és irodalmi-társadalmi kontextusai egyszerre kerülnek vizsgálat alá. A tanulmányok a referenciális olvasás lehetőségeit írják körül tizenkilencedik és huszadik századi szövegekben.

A *Bánk bán* egy folklorizálódott motívumának értelmezése éppúgy izgalmas kultúrtörténeti távlatba kerül, mint a multikulturalitás és a többnyelvűség balkáni mítoszai, ahogyan azok a vajdasági magyar irodalomban megjelennek. Kisfaludy Károly 1825-ös, *Tihamér* című regényének referenciális vonatkozásait vizsgálva a szerző a két évszázados rálátás távlatából meggyőzően bemutatja, hogy „hogyan működött a történelmi narratíva e változata a magyar irodalom alakulástörténetének adott pillanatában kettős kulturális térben: egyrészt a lovagregény hatása alatt, másrészt az idegen földrajzi- és kulturális tér referenciális aspektusai közepette.” A nagy klasszikusok, Mikszáth Kálmán vagy Kosztolányi Dezső írásainak újraértelmezése ugyanúgy maga elé tűtűzt feladata a szerzőnek, mint a vajdasági irodalom közelebbi és távolabbi múltjában napvilágot látott szövegeinek megfigyeltése (Balogh Imre: *A paplak története*; Herczeg Ferenc regényei; Gion Nándor prózája). A kortárs irodalom jelenségei közül is a saját közösség élethelyzeteihez kapcsolódók foglalkoztatják (a limes jelentései a vajdasági magyar irodalomban; a barbár jelentései Balázs Attila regényében; Fenyvesi Ottó önreflexív Vajdaság- metaforái.)

A könyv szövegei mintát nyújtanak a korszerű olvasói-kutatói magatartásról, módszertani precizitásukkal, tudományos megalapozottságukkal hozzásegítik az olvasót a bennük tárgyalt jelenségek befogadásához, egy árnyalt irodalomkép kialakításához.

Tapodi Zsuzsanna

nka

2500 Ft

ISBN 978 963 693 581 8

9 789636 935818